

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 6/2025

Видавничий дім
«Гельветика»
2025

Журнал містить наукові статті з актуальних проблем теорії та історії держави і права, філософії права; конституційного та муніципального права; адміністративного, фінансового, податкового права; цивільного та господарського права і процесу; трудового права, права соціального забезпечення; аграрного, земельного, екологічного, природоресурсного права; кримінального права, кримінології, кримінально-виконавчого права; кримінального процесу, криміналістики, оперативно-розшукової діяльності; міжнародного права.

Для наукових та науково-педагогічних працівників, докторантів, аспірантів, здобувачів, практичних працівників, студентів, курсантів та всіх зацікавлених осіб.

Головний редактор:

Латковська Тамара Анатоліївна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0003-3159-5994

Редакційна колегія:

Біла-Тіунова Любов Романівна, доктор юридичних наук, професор, завідувачка кафедри адміністративного і фінансового права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-7886-793X

Гнатівська Альона Львівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного і фінансового права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0001-7171-3209

Дудченко Валентина Віталіївна, доктор юридичних наук, професор кафедри загальної теоретичної юриспруденції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-0915-6530

Давидова Ірина Віталіївна, доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-5622-671X; Researcher ID AAG-9051-2019

Колодін Денис Олексійович, кандидат юридичних наук, доцент, декан факультету цивільної та господарської юстиції, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0001-6368-0849

Глиняна Катерина Михайлівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-1778-1021; Researcher ID AAN-4546-2019

Латковський Павло Павлович, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0002-2406-766X

Манжосова Олена Вікторівна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри цивільного та господарського права, Чернівецький юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія», Чернівці, Україна, orcid.org/0000-0002-8873-4783

Марущак Анна Валеріївна, кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, адміністративного та фінансового права Чернівецького юридичного інституту Національного університету «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-2337-0402 – відповідальний секретар

Сідак Микола Васильович, доктор юридичних наук, професор, Вища школа економіки та менеджменту публічної справи в м. Братислава (Словаччина), orcid.org/0000-0002-4895-8037

Чанишева Галія Інсафівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри трудового права та права соціального забезпечення, Національний університет «Одеська юридична академія», Одеса, Україна, orcid.org/0000-0003-1852-8068

Mirica Stefania-Cristina, доктор філософії, Університет «Dunarea de Jos», м. Галац, Румунія, SCOPUS ID 56968006800

Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet вченою радою Національного університету «Одеська юридична академія» 27.11.2025 р. (протокол № 4)

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)
Офіційний сайт видання: www.jes.nuoua.od.ua

Мови видання: українська, англійська, німецька, польська, румунська, французька

Реєстрація суб'єкта у сфері друкованих медіа: Рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 1414 від 25.04.2024 року (ідентифікатор медіа – R30-03882).

Суб'єкт у сфері друкованих медіа – Національний університет «Одеська юридична академія» (Фонтанська дорога, буд. 23, м. Одеса, 65009, chancellery@onu.edu.ua, тел. +38 (048) 719-88-01).

На підставі Наказу Міністерства освіти та науки України № 1188 від 24.09.2020 р. (додаток 4) журнал "Juris Europensis Scientia" включено до Переліку наукових фахових видань України категорії «Б» у галузі юридичних наук (D8 «Право»). До 1 липня 2020 р. журнал виходив під назвою «Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.14 (094)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.1>**О. І. Маложон**

кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0001-6052-1017

Н. О. Щербак

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри конституційного, міжнародного права
та публічно-правових дисциплін
Київського університету інтелектуальної власності та права
orcid.org/0000-0002-4636-9546

ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ДАВНЬОМУ РИМІ ЯК ОСНОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ

Особливих судових органів і спеціального порядку розгляду справ у стародавній період Риму не було.

Кожний, хто вважав, що його право неправомірно порушено, розправлявся з кривдником власними силами або силами своєї сім'ї. Поступово органи держави беруть у свої руки розв'язання відповідних справ. Сфера державного захисту права аналогічно поширювалася і на галузь чисто майнових спорів, які випливали з договорів.

Римські юристи вперше перенесли захист порушених прав зі сфери самосуду, кривавої помсти в юридичну площину, виробили механізми, які роблять судові розгляди максимально справедливими та результативними. Так, для римського права притаманним було вирішення питання щодо можливості суб'єкта права, користуючись судовим захистом, домагатись здійснення свого суб'єктивного права, тобто можливості подавати позов (actio).

У разі оскарження чи порушення права особи з боку інших осіб, нормальним було звернення до суду. Оскільки суд вирішує, чи існує суперечлива справа, і при необхідності вживає примусових заходів для здійснення правосуддя. Проте для цього потрібне було звернення до суду зацікавленої сторони (позивача). Протилежна сторона (відповідач), у свою чергу, могла подавати заперечення. Дії позивача та відповідача визначалися як право вимагати і право заперечувати. Діяльність суду полягала у з'ясуванні всіх суперечливих фактів, що свідчать про правоту чи неправоту сторін та прийнятті рішення (постанови).

Римське право давало можливість і відповідачеві захищатися проти пред'явленого до нього позову. Пред'явлений позов відповідач міг визнати або оскаржити. Визнаючи вимоги за позовом, боржник виносив рішення нібито за власним бажанням. Проте якщо відповідач не визнавав позову, він міг направити заперечення проти його підстави. У разі необґрунтованого заперечення проти позову, відповідач сплачував штраф, який присуджувався у подвійному розмірі. Наслідком пред'явлення необґрунтованого позову стало застосування таких встановлених мір як спеціальна штрафна стипуляція або ж присяга позивача про те, що він діє добросовісно.

Ключові слова: судочинство, цивільний процес, Давній Рим, порушене право, звернення до суду.

Malozhon O. I., Shcherbak N. O. HISTORY OF THE FORMATION AND TYPES OF CIVIL PROCEDURE IN ANCIENT ROME AS THE BASIS OF THE ROMAN LEGAL TRADITION

There were no special judicial bodies or special procedures for considering cases in ancient Rome.

Anyone who believed that his right had been wrongfully violated dealt with the offender by his own efforts or by the efforts of his family. Gradually, state bodies took over the resolution of relevant cases. The sphere of state protection of law similarly extended to the sphere of purely property disputes arising from contracts.

Roman lawyers were the first to move the protection of violated rights from the sphere of lynching and bloody revenge to the legal plane, developing mechanisms that make trials as fair and effective as possible. Thus, it was inherent in Roman law to resolve the issue of the ability of a legal subject, using judicial protection, to seek the exercise of his subjective right, that is, the ability to file a lawsuit (actio).

In the event of a challenge or violation of a person's rights by other persons, it was normal to go to court. Since the court decides whether there is a controversial case and, if necessary, takes coercive measures to administer justice. However, this required an application to the court by the interested party (plaintiff). The opposing party (defendant), in turn, could file an objection. The actions of the plaintiff and defendant were defined as the right to demand and the right to object. The court's activity consisted of clarifying all controversial facts indicating the rightness or wrongness of the parties and making a decision (ruling).

Roman law also allowed the defendant to defend himself against the claim brought against him. The defendant could admit or contest the claim. By admitting the claims under the claim, the debtor made a decision supposedly of his own free will. However, if the defendant did not acknowledge the claim, he could file an objection to its grounds. In the event of an unfounded objection to the claim, the defendant paid a fine, which was awarded in double amount. The consequence of filing an unfounded claim was the application of such established measures as a special penalty stipulation or an oath by the plaintiff that he was acting in good faith.

Key words: legal proceedings, civil process, Ancient Rome, violated law, appeal to court.

Постановка проблеми. Становлення римського цивільного процесу стало фундаментом, на якому вибудовано більшість сучасних правових систем світу, включаючи й українську. Римська правова традиція має виняткове значення як для наукових досліджень, так і для юридичної практики. Різновиди цивільного процесу, що існували у Стародавньому Римі, формувалися відповідно до загального розуміння функціонування правової системи та являли собою багатокомпонентний механізм, спрямований на забезпечення справедливості, підтримку правопорядку та рівного доступу громадян до судового захисту.

Основним способом захисту прав у випадку їх порушення був розгляд справ у судовому органі. Разом із тим у римському праві існували й досудові форми реагування на порушення суб'єктивних прав. До них належали: а) гарантія – зобов'язання однієї особи перед іншою забезпечити виконання певного зобов'язку, що могло мати як добровільний, так і примусовий характер; б) право затримання речі до моменту виконання власником своїх зобов'язань перед кредитором; в) секвестр – передання предмета спору третій особі до остаточного вирішення питання щодо його належності. Якщо ці заходи не забезпечували належного правового захисту й порушення все ж відбувалося, постраждала сторона мала право звернутися безпосередньо до суду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання були досліджені істориками, вченими-романістами, вчених-цивілістами та практикуючими юристами, зокрема Л. Баранової [1], В. Борисової [2], Р. Калюжного [3], Ю. Котвяковського [4], А. Олійник [5], О. Підпригори [6], Є. Харитонova [7], І. Ярошенко [8], М. Ясинка [4] та інших.

Мета статті. Проаналізувати та визначити становлення видів цивільного процесу в Давньому Римі як щабель формування європейської правової системи.

Виклад основного матеріалу. Римська юридична система поєднувала діяльність державних судів, які розглядали справи, пов'язані з інтересами держави, та приватних судів, що вирішували конфлікти між окремими особами. Однією з провідних рис римського цивільного судочинства періоду республіки та принципату був поділ процесу на дві взаємопов'язані, хоча й відмінні, стадії – *jus* і *judicium*.

На етапі *jus* справа лише готувалася до судового розгляду: перед магістратом чи претором сторони викладали свої вимоги та заперечення. Претор, переконавшись, що позов підлягає правовому захисту, фіксував заяви та призначав суддю, визначаючи правила розгляду справи. На стадії *judicium* вже одноособовий суддя заслуховував сторони, оцінював докази та ухвалював рішення. Обидві стадії вважалися складовими єдиного цілісного процесу: перша – підготовча, друга – вирішальна; справа завершувалася лише після проходження обох.

Першими уповноваженими розглядати спори на стадії *jus* були консули, але у IV ст. до н. е. ці повноваження перейшли до претора. На другій стадії розгляд спору здійснював суддя, якого призначав претор. Діяло правило, що людина не може бути суддею у власній справі. Сторони могли заявляти відвід судді чи просити призначити іншого із запропонованого переліку. Спочатку такими суддями виступали лише сенатори, згодом – й інші громадяни, що відповідали майновим вимогам. Суддя ніс особисту майнову відповідальність за несправедливе рішення.

Окрім основних судових органів, спори могли розглядати й інші інституції. У давні часи арбітри вирішували конфлікти між родичами та сусідами, зокрема щодо спадщини та розподілу майна. Їхні рішення значною мірою залежали від особистого розсуду. За монархії арбітрами стали називати осіб, яким сторони добровільно передавали вирішення спору.

Окрему роль відігравали рекуператорні суди – колегіальні органи з 3, 5 або 7 осіб, що розглядали спори між громадянами Риму та переселенцями, а також шкоду, спричинену порушенням міжнародних угод. Такі суди часто створювалися на підставі міжнародних договорів і мали право працювати в будь-який час.

Найдавнішою формою судочинства був легісакційний процес (*leges actio*), який вимагав особистої присутності сторін. Примусового виводу відповідача не існувало – позивач мав сам забезпечити його явку, діючи згідно із Законами XII таблиць.

Відповідач, який не міг з'явитися негайно, давав обіцянку про явку в інший день, забезпечував поручителем.

Форми легісакційного процесу визначали спосіб розгляду справи.

Перша – *leges actio sacramento* – застосовувалася у спорах про речі. Сторони мали особисто з'явитися до магістрату, а предмет спору подавався фізично або символічно (наприклад, грудка землі у земельних спорах). Позивач і відповідач проголошували відповідні формули та здійснювали ритуальні дії (віндикацію та контрвіндикацію).

Друга – накладення руки на боржника – застосовувалася у спорах із зобов'язань і передбачала можливість особистого затримання боржника позивачем, а за відсутності сплати впродовж певного строку – продаж у рабство чи навіть смертну кару.

Поступово така жорстка та формалізована процедура перестала відповідати суспільним потребам, що зумовило появу формулярного процесу. Закони Ебутія та Юлія започаткували нову систему, за якої формулювання юридичної суті спору переходило від сторін до претора. Тепер сторони викладали свої вимоги у вільній формі, а претор створював так звану преторську формулу – письмовий документ, адресований судді.

Формулярна формула містила чотири основні частини:

- 1) *judicis nominatio* – призначення судді;
- 2) *intentio* – визначення суті позовної вимоги;
- 3) викладення фактичних обставин;
- 4) *condemnatio* – інструкція судді щодо умов задоволення позову.

Додаткові частини включали *exscriptio* (заперечення) та *praescriptio* (застереження), що дозволяли точніше визначити межі розгляду спору.

Поряд із формулярним процесом існував і екстраординарний процес – особливий порядок, який застосовували, коли звичайні форми судочинства не давали ефективного захисту. Магістрат міг особисто розглядати справу й ухвалювати рішення. З часом цей процес поширився, особливо в імператорських провінціях. У 294 р. за наказом Діоклетіана правителям провінцій доручили самостійно розглядати цивільні справи.

В екстраординарному процесі зберігалася адвокатура, однак правники перебували під наглядом державних чиновників, а також було запроваджено судові мито. З'явилися два типи процесуальних представників: *cognitores* – формальні представники, призначені в присутності іншої сторони, та *procuratores* – неформальні, які могли діяти без спеціального доручення.

На стадії *judicium* розгляд справи був вільним від надмірних формальностей. За неяви позивача відповідач міг вимагати свого звільнення, а за відсутності відповідача позивач отримував можливість домогтися його засудження. Суддя оцінював докази на власний розсуд і оголошував рішення усно, без письмового обґрунтування. Апеляцій у сучасному розумінні не існу-

вало, проте рішення могли оскаржити, доводячи їх неправомірність. У виняткових випадках претор міг застосувати *restitutio in integrum*, тобто скасувати попереднє провадження та призначити новий розгляд.

Іноді замість судового процесу застосовували різні позасудові форми захисту, що ґрунтувалися на владних повноваженнях магістратів і мали адміністративний характер.

Висновки. Спадщина римського цивільного процесу є глибокою і продовжує формувати сучасні правові рамки. Принципи, встановлені в Стародавньому Римі, дають безцінне уявлення про природу правосуддя, формалізм і роль тлумачення права. Сьогодні студенти-правники та юристи-практики постійно звертаються до римських правових концепцій, застосовуючи їх у сучасному контексті для вирішення складних правових питань. Римське право залишається важливою темою в юридичних дослідженнях, надаючи фундаментальні знання про еволюцію правових інститутів і процедур. Воно дозволяє сучасним юристам зрозуміти причини багатьох сучасних правових інновацій. Оскільки правові системи продовжують розвиватися, принципи цивільного судочинства, що походять із Стародавнього Риму, безсумнівно, впливатимуть на поточні дискусії про справедливість, рівність і верховенство права.

Література

1. Баранова Л. Цивільне право (частина загальна). Курс лекцій : нав. посіб. / за ред. І. Спасибо-Фатеевої. 2022. 448 с.
2. Борисова В. Цивільне право як галузь приватного права. *Спогади про Людину, Вченого, Цивіліста-епоху (до 85-річчя від Дня народження академіка Ярославни Миколаївни Шевченко)*. 2017. С. 21–37.
3. Калюжний Р. «Електронний суд» як новітня перспективна система ведення судочинства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права*. 2018. № 80. С. 180–186.
4. Ясинок М.М., Котвяковський Ю.О. Правова парадигма принципу верховенства права у касаційному провадженні в цивільному судочинстві. *Наукові перспективи*. 2022. № 6(24). С. 445–454.
5. Олійник А. Верховенство права як засада цивільного судочинства. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Verhovenstvo_prava_zasada_sud.pdf (дата звернення: 21.10.2025).
6. Підпригора О. Окремі питання договірних зобов'язань за римським приватним правом та його рецепція в Україні. 2025.
7. Харитонova Є. Здійснення суб'єктивних цивільних прав: нотаріальний аспект. *Цивільне право і процес*. 2020. С. 44.
8. Ярошенко. Мінімальні стандарти цивільного судочинства: європейський досвід. *Наближення законодавства України до права Європейського Союзу в контексті Угоди про асоціацію*

між Україною та Європейським Союзом : Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції. 2019. С. 89–93.

9. Суховецький О.О., Мамницький В.Ю. Вплив змагальності та деяких інших принципів за римським правом на розвиток моделі цивільного судочинства України та судової практики на сучасному етапі: історико-правовий аспект. *Юридичний електронний журнал*. 2024. № 1. С. 59–65.

10. Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18 березня 2004 р. № 1618-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text> (дата звернення: 21.10.2025).

11. Шелевер Н.В. Принцип справедливості в римському праві. *Порівняльно-аналітичне право*. 2020. № 4. С. 148–153.

12. Сопільник Р. Л., Трофанчук Г. І. Основи римського приватного права. Львів. 280 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343.9:[343.37+343.55](477)»197»
DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.2>

О. Н. Ярмиш

доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України, завідувач
Навчально-наукової лабораторії дослідження проблем
забезпечення прав осіб, які постраждали від війни
Дніпровського державного університету внутрішніх справ,
заслужений юрист України
orcid.org/0000-0002-4811-4520

В. А. Греченко

доктор історичних наук, професор,
провідний науковий співробітник
Науково-дослідної лабораторії з проблем правозастосування
і міжнародної співпраці
Навчально-наукового інституту № 5
Харківського національного університету внутрішніх справ,
заслужений працівник освіти України
orcid.org/0000-0002-6046-017

ФІНАНСОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ УТРИМАННІ ФУТБОЛЬНИХ КОМАНД В УРСР У СЕРЕДИНІ 1970-х РОКІВ

Досліджується питання про суттєві фінансові правопорушення при утриманні футбольних команд в республіці у середині 1970-х років. Ці правопорушення мали місце упродовж достатньо тривалого періоду, ще і в 1960-ті роки. У 1974 р. було виявлено розтрата грошових коштів і розкрадання матеріальних цінностей в Севастопольській міській раді ДСТ «Авангард», вчинені в 1968–1973 роках. За ці порушення причетні до розкрадань були засуджені до позбавлення волі на термін від 3 до 15 років. Як видно з архівних матеріалів, найбільша увага приділялася порушенням в команді «Чорноморець (Одеса)». Тут мали місце типові правопорушення, характерні при утриманні й інших футбольних команд. Гравцям незаконно виплачувалися премії, тренери утримувалися за рахунок посад гравців, проводилися товариські матчі з командами окремих колгоспів області, частину доходів від яких тренери незаконно отримували готівкою. «Допомагали» стимулювати команду і голови кількох передових колгоспів Одеської області, які незаконно виплачували тренерам команди значні грошові суми. Але всі ці порушення виявилися Героями соціалістичної праці – вищої трудової нагороди СРСР та членами керівних компартійних органів, тому за ці порушення їх лише м'яко покрикували. На думку авторів, така увага до «Чорноморця» була викликана тим, що незадовго до цих подій команда «посміла» зайняти призове третє місце в футбольному чемпіонаті СРСР, потіснивши московські клуби. Тому ця атака на «Чорноморець», окрім виявлення дійсних порушень, які різною мірою були фактично у кожній футбольній команді вищої та першої і другої ліг, мала на увазі ослаблення команди, щоб попередити можливі «замахи» на призове місце. Були порушення і в інших командах: отримання гравцями та тренерами поза чергою квартир, купівля дорогих меблів для них, цивільних костюмів, видача продуктів харчування понад встановлені норми, покриття витрат на зарплату за рахунок асигнувань, виділених на культурно-масові заходи тощо. Порушення каралися, але проблеми залишалися. Це було, пов'язано, у першу чергу, з відсутністю визнання футболістів професіоналами, їх видавали за спортсменів – любителів, що виглядало, до певної міри, дивно, але відповідно до соціалістичної ідеології. Крім того, футбольні змагання були пов'язані з певними корисливими інтересами та амбіціями місцевих керівників, що теж стимулювало подібні правопорушення.

Ключові слова: Україна, 1970-і роки, футбол, футбольні команди, фінансові правопорушення.

Yarmysh O. N., Grechenko V. A. FINANCIAL VIOLATIONS IN THE MAINTENANCE OF FOOTBALL TEAMS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE MID-1970S

The issue of significant financial violations in the maintenance of football teams in the republic in the mid-1970s is being investigated. These violations took place over a fairly long period, including in the 1960s. In 1974, embezzlement of funds and theft of material values in the Sevastopol City Council of the Avangard State Football Association, committed in 1968–1973, were revealed. For these violations, those involved in the thefts were sentenced to imprisonment for a term of 3 to 15 years. As can be seen from the archival materials, the greatest attention was paid to violations in the «Chornomorets (Odessa)» team. Typical violations occurred here, typical of other football teams. Players were illegally paid bonuses, coaches were paid at the expense of players' positions, friendly matches were held with teams from individual collective farms in the region, part of the income from which the coaches illegally received in cash. «Helped» to stimulate the team and the heads of several advanced collective farms in the Odessa region, who illegally paid the team's coaches significant amounts of money. The team and the heads of several advanced collective farms in the Odessa region «helped» to stimulate the team, who illegally paid the team's coaches significant sums of money. But all these violators turned out to be Heroes of Socialist Labor – the highest labor award of the USSR and members of the leading Communist Party bodies, so they were only mildly criticized for these violations. According

to the authors, such attention to «Chornomorets» was caused by the fact that shortly before these events the team «dared» to take the third prize place in the USSR football championship, pushing aside the Moscow teams. Therefore, this attack on «Chornomorets», in addition to revealing real violations, which to varying degrees were actually in every football team of the higher and first and second leagues, meant weakening the team in order to prevent possible «attempts» at a prize place. There were violations in other teams as well: players and coaches received apartments out of turn, bought expensive furniture for them, civilian suits, issued food in excess of established norms, covered salary costs from appropriations allocated for cultural and mass events, etc. Violators were punished, but problems remained. This was primarily due to the lack of recognition of football players as professionals, they were passed off as amateur athletes, which looked, to some extent, strange, but in accordance with socialist ideology. In addition, football competitions were associated with certain vested interests and ambitions of local leaders, which also stimulated such offenses.

Key words: Ukraine, 1970s, football, football teams, financial crimes.

Постановка проблеми. Як відомо, футбол відіграє значну політичну та соціальну роль в житті суспільства: він впливає на настрої громадян і тому може бути інструментом політичної пропаганди. Футбол і політика тісно пов'язані та взаємодіють один з одним на різних рівнях і в різних контекстах. Такий зв'язок може мати як позитивний, так і негативний вплив на політику і суспільство залежно від того, як він використовується і ким. Футбол відображає не тільки спортивні досягнення, а й соціальні, культурні та історичні процеси, що відбуваються в сучасному світі. Цей вид спорту є популярним, має здатність впливати на настрої і поведінку мільйонів людей і тому класифікується як інструмент впливу для політичних лідерів і корпорацій. Проблема взаємозв'язку спорту і політики вже іманентно закладена в цих явищах суспільного життя, адже об'єднавчим бекграундом при їхньому дослідженні виступає гра та поле змагальності відповідно до загальноприйнятих правил. Спортивні успіхи країни сприяють формуванню позитивного образу/бренду держави. Спорт та спортивні досягнення також можуть використовуватися як політична технологія під час передвиборної кампанії окремих політичних діячів та/чи політичних партій. В сучасних політичних процесах спорт все більше починає відігравати роль специфічної складової дієвої стратегії «розумної сили». Футбол у радянському суспільстві мав подвійну роль: з одного боку, він був засобом для масової фізичної підготовки та комуністичної пропаганди, а з іншого, – символом національної гордості та міжнародної спортивної конкуренції, що приносила успіх СРСР. Футбол був важливою частиною радянської пропагандистської машини, яка використовувала його для демонстрації сили та могутності радянського ладу, а також для виховання у населення патріотизму та колективізму. Водночас, успіхи радянських футболістів на міжнародній арені стали для багатьох символом національної гордості та об'єднали країну навколо команд. Футбол у добу існування СРСР був дуже популярним видом спорту, чемпіонати СРСР з футболу були одним з головних спортивних щорічних змагань.

Разом з тим слід відзначити, що для цієї сфери характерні гучні скандали, сенсації з негативним відтінком. Це й не дивно: гра притягує мільйони вболівальників, преси, адже результати матчів мають і корисливий підтекст. І в нинішньому українському футболі широко розголосу набула кримінальна справа Андрія Павелка, який очолював Федерацію футболу України, зовсім свіжий приклад – інформація в ЗМІ про начебто «договірні матчі» в клубі «Полтава». Але корені всього цього ще в радянському футболі, для якого характерним була певна утаємниченість позастаціонального життя, кураторство клубів з боку партбосів, суперництво між ними, залучення «руки Москви» для розправи з конкурентом. І все це – на тлі загальної проблеми – відсутності легальних засад для нормального існування професійного спорту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дана проблема раніше не досліджувалася в науковій літературі, в тому числі в історико-правничій. У своїй науковій розвідці автори спиралися на неопубліковані раніше матеріали з Центрального державного архіву громадських об'єднань та україніки (ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1511 та Спр. 1691), де йдеться про фінансові зловживання при утриманні футбольних команд «Чорноморець» (Одеса), «Таврія» (Сімферополь) та низки інших.

Мета статті. Автори поставили собі за мету розкрити основні види фінансових правопорушень та способи їхнього здійснення при утриманні низки футбольних команд в республіці. Ця мета конкретизується в таких завданнях:

- окреслити причини фінансових правопорушень при утриманні футбольних команд, показати, чому вони стали можливими за радянської доби;
- висвітлити сутність та основні способи вчинення даних правопорушень в окремих футбольних командах;
- показати реакцію вищих керівних органів на дані правопорушення та охарактеризувати шляхи, якими вони намагалися подолати це явище.

Виклад основного матеріалу. Справа про зловживання та правопорушення в утриманні футбольних команд республіки почалася

з записки відділу пропаганди ЦК КПРС і прокуратури СРСР з питання фінансових зловживань при утриманні футбольних команд в УРСР. Москва вирішила «навести порядок» серед футбольних суперників московських футбольних команд, звернувши увагу на зловживання при їхньому утриманні. Після цього на секретаріаті ЦК компартії України 27 січня 1978 року були розглянуті ці записки. Було відзначено що Уккратпроф, Спорткомітет УРСР, Одеський, Кримський обкоми компартії та облвиконкоми не забезпечили відповідного контролю за виконанням постанови ЦК КПРС від 14 січня 1972 року «Про деякі нездорові явища в окремих видах спорту і особливо в футболі». ЦК КП України взяв до відома, що бюро Одеського обкому компартії, заслухавши пояснення голів колгоспів, суворо вказало їм і попередило, що при повторенні подібних порушень вони будуть притягнені до суворої партійної відповідальності. Відповідним парткомітетам було доручено розглянути питання про партійну відповідальність колишніх тренерів команди «Чорноморець» Алескерова А.Л., Романова Ю. М., Заболотного Ю. Л. Рішенням Одеського обкому КПУ було оголошено суворо догану з попередженням голові Чорноморської басейнової ради ДСТ «Водник» Яковенку, був знятий з роботи головний бухгалтер ради цього товариства, а також покарані голова і секретар басейного комітету профспілки, директор і бухгалтер Центрального стадіону Чорноморського морського пароплавства. Севастопольський міськом партії притягнув до партійної відповідальності працівників міської ради спортивного товариства «Авангард» Приймака, Гіржова, Конєва, а Кримський облратпроф раніше зняв з роботи голів обласного і міської ради ДСТ «Авангард» Раськіна і Мєсропяна, начальника футбольної команди Лиса, адміністратора Червенка, бухгалтера Рибак. Українська республіканська рада профспілок суворо вказала президії Одеського облратпрофу на недоліки, які мали місце, і вжила додаткових заходів зміцнення фінансово-господарської дисципліни при утриманні футбольних команд. Спорткомітет УРСР зняв з роботи старших тренерів Чорноморця Алескерова, Заболотного і тренера Романова, вони були позбавлені звань заслуженого тренера Української РСР, їм було заборонено працювати в командах майстрів. Голові Одеського обласного спорткомітету Гавенку було оголошено догану. Цей документ підписав секретар ЦК компартії України Я. Погребняк 23 лютого 1978 р. [1, арк. 1–2].

Слід відзначити, що в сучасних нарисах про А.Л. Алескерова, який і досі залишається кумиром одеських вболівальників, ніде не вказано, що він був позбавлений звання заслуженого тренера Української РСР. Основний удар у мос-

ковській записці було спрямовано саме проти команди «Чорноморець» (Одеса), що є цілком зрозумілим, адже ця команда з периферії змогла зайняти третє місце з футбольному чемпіонаті СРСР 1974 року, потіснивши з п'єдесталу московські клуби, що розглядалося у Москві того часу як нечуване нахабство. У нарисі про Алескерова, надрукованому у збірнику «Вони залишили слід в історії Одеси», відверто написано, що «наставник цей весь вільний від тренувань час (це при 3-х тренуваннях на день!) проводив у прийомних високого начальства облвиконкому, Чорноморського морського пароплавства, "вибиваючи" для своїх підопічних квартири, меблі, машини» [2].

Ще у квітні 1977 р. було проведено перевірку фінансового утримання футбольних команд «Чорноморець» (Одеса), «Шахтар» (Донецьк), «Дніпро» (Дніпропетровськ), «Зоря» (Ворошиловград), «Таврія» (Сімферополь) і колективу фізкультури Харківського авіаційного інституту, матеріали якої були розглянуті секретаріатом Української республіканської ради профспілок, президіями Одеського, Дніпропетровського, Кримського, Донецького, Ворошиловградського облратпрофів і республіканської ради спортивного товариства «Буревісник». За безконтрольність в питаннях фінансового утримання футбольної команди «Чорноморець» Уккратпроф суворо попередив Одеську обласну раду профспілок (голова Борщ), були накладені стягнення на голову Чорноморського баскомітету флоту Артюхова, голову басейнової ради ДСТ «Водник» Яковенка, начальника команди «Таврія» Заяєва, директора і старшого бухгалтера будинку фізкультури Староверова і Безродну. З посад, які обіймали, були звільнені старший тренер і старший тренер з виховної роботи футбольної команди «Зоря» відповідно Пєстов і Банніков [3, арк.1].

Наведена вище довідка, підписана секретарем ЦК КПУ Я. Погребняком, ґрунтувалася на доповідних місцевих компартійних органів, які намагалися пояснити вищому начальству, чому були допущені такі недоліки в контролі за футбольним життям місцевих клубів. Так, 4 січня 1978 року Кримський обком компартії України направив в ЦК компартії України інформацію про хід виконання постанови ЦК компартії України «Про деякі нездорові явища в окремих видах спорту і особливо в футболі» від 10 березня 1972 року. У ній вказувалося, що активно вживаються заходи щодо усунення порушень фінансової дисципліни. Ще на початку 1974 року при ревізії облратпрофу було виявлено розтрати грошових засобів і розкрадання матеріальних цінностей в Севастопольській міській раді ДСТ «Авангард», вчинені в 1968-1973 роках. Вони були, як вважав обком, наслідком безконтрольності, неякісно проведених раніше ревізій в това-

ристві і неправильного підбору кадрів. За матеріалами обласного прокуратури, було проведено слідство і винуваті були притягнені до судової відповідальності. За нанесення матеріальної шкоди в сумі 68 464 рублі 33 коп., грубі порушення фінансової дисципліни були засуджені до позбавлення волі колишній голова Севастопольської міськради «Авангард» Месропян – на 15 років, директор ДЮСШ інструктор шахового клубу Дворнова – на 8 років, старший бухгалтер міськради ДСТ «Авангард» Рибак – на 6 років, тренер і начальник футбольної команди «Авангард» Лис – на 4 роки і адміністратор команди Червенко – на 3 роки. За пособництво в розкраданні грошових засобів і матеріальних цінностей були покарані в партійному порядку працівники Севастопольської міської ради ДСТ «Авангард», члени КПРС Приймак, Гержов, Конєва. За неправильний підбір кадрів і слабкий контроль за діяльністю підвідомчої організації був знятий з роботи голова обласної ради ДСТ «Авангард» Раскін. Звільнений від посади, яку обіймав, ревізор обласного прокуратури Кокуратов. Дані матеріали були обговорені на активі фізкультурних працівників міста Севастополя, в колективах добровільних спортивних товариств і відомств області. З метою попередження фінансових і інших порушень, підвищення персональної відповідальності керівників спортивних організацій ревізії фінансово-господарської діяльності футбольних команд майстрів стали відбуватися двічі на рік. Були також накладені суворі догани на низку інших працівників. Документ підписав секретар обкому компартії України В. Макаренко 10 січня 1978 р. [1, арк. 4–5].

Але особлива увага у матеріалах республіканських та місцевих органів влади приділялася порушенням в команді «Чорноморець (Одеса)». За рішенням президії чорноморської басради ДСТ «Водник» в 1976 році гравцям і тренерам незаконно були виплачені премії в сумі 24,5 тисяч рублів за рахунок коштів, виділених Чорноморським пароплаванням на проведення спортивно-масової роботи серед трудящих. На посадах гравців команди утримувались тренери [1, арк. 6]. Колишні тренери команди Алєскєров, Романов, Заболотний, ігноруючи існуючі положення, проводили товариські матчі з командами окремих колгоспів області, частину доходів від яких незаконно отримували готівкою. Отримані ними від цього кошти не оприбутковувались в Одеській басраді ДСТ «Водник». Керівники низки колгоспів області пішли на грубі порушення фінансово-господарської дисципліни. Так, колгоспом імені Татарбунарського повстання Татарбунарського району (голова Тур) за період з 1974 по 1976 рік було виплачено команді «Чорноморець» 9717 рублів, в тому числі Алєскєрову

1415 рублів, частину з яких в процесі розслідування він вніс в касу колгоспу. Без рішення правління колгоспів імені Посмітного Березівського району (голова колгоспу Бондаренко) та імені Дєржінського Овідіопольського району (голова колгоспу Кудрявцев) в 1974–1976 роках було виплачено Романову і Заболотному відповідно 2960 і 1000 рублів. Крім того, колишнім керівникам і гравцям команди «Чорноморець» у вигляді премій і надання матеріальної допомоги було виплачено в 1976 році Чорноморським морським пароплаванням більше 30 000 рублів.

На бюро обкому компартії були викликані голови колгоспів Бондаренко, Кудрявцев, Тур – всі Герої соціалістичної праці. Тур – член центрально-ревізійної комісії КПРС, депутат Верховної ради УРСР, Бондаренко – член ЦК компартії України. Заслухавши їхні пояснення, бюро зазначило, що керівники колгоспів, які незаконно виділяли кошти команді «Чорноморець», заслуговують суворої партійної догани, але, враховуючи, що вони визнали свої помилки і глибоко усвідомили вину [1, арк. 7], а також вжили заходів що недопущення в майбутньому такої витрати коштів, головам колгоспів Туру, Кудрявцеву Бондаренку було строго вказано і вони були попереджені, що при повторі подібних фактів вони будуть притягнені до більш суворої партійної відповідальності. З метою посилення виховання спортсменів-футболістів був складений конкретний план політико – виховної роботи, організовано соціалістичне змагання з командою «Шахтар» (Донецьк), досвідчені гравці закріплені для проведення індивідуальної роботи з спортсменами дубля, частіше практикуються зустрічі команди з трудовими колективами, героями праці [1, арк. 8]. Тобто, заходи з виправлення недоліків приймалися у дусі «розвиненого» соціалізму»: організація соціалістичного змагання між футбольними командами, збільшення зустрічей з трудящими, наставництво ветеранів команди над молоддю тощо.

У результаті було посилено контроль за витратою коштів на навчально-спортивну роботу. Було встановлено, що приватним особам виплачувались готівкою великі суми грошей за прання і ремонт спортивної форми, було виявлено і низку інших порушень. Тренери «Чорноморця» організовували товариські матчі, частину доходів від яких незаконно отримували готівкою, яка не оприбутковувалась, і ці гроші штовхнули їх на спроби підкупу футбольних суддів, тренерів і гравців команд суперників. Колегія спорткомітету України двічі розглядала питання про незадовільний виступ футбольної команди «Чорноморець» в чемпіонаті СРСР і фінансові порушення. Гравці були попереджені, що, якщо вони будуть причетні до дого-

ворів про певний результат матчу, то будуть позбавлені спортивних звань, права тренувати команди майстрів, грати за команди майстрів і судити футбольні зустрічі [1, арк. 16–17].

Ревізією 1976 року було виявлено, що в команді «Карпати» (Львів) куплялися і встановлювалися на квартирах тренерів та гравців дорогі меблі. В команді «Таврія» (Сімферополь) за рахунок коштів команди було закуплено 30 імпортованих цивільних костюмів. Мали місце випадки виплати премій гравцям і тренерам при нічийних результатах матчів, а також за товариські зустрічі з командами низького спортивного класу, ігри з якими проходили без грошових зборів. Подібні зустрічі проводилися командами «Таврія» (Сімферополь), «Зоря» (Ворошиловград), «Спартак» (Івано-Франківськ), а в команді «Металіст» (Харків) навіть були виплачені премії за 10 незіграних матчів. Щодо команди «Таврія» (Сімферополь), голові профспілкового комітету об'єднання «Фотон» Олесю, начальникам команд оголошено догани, а директорам, бухгалтерам будинку фізкультури – суворі догани. Заводський комітет профспілки заводу імені Малишева оголосив догани голові і старшому бухгалтеру спортклубу «Металіст», а також звільнив від посад, які вони обіймали, начальника і тренерів команди, справа на яких була передана слідчим органам [1, арк. 10].

6 січня 1978 подібну записку спрямував в ЦК КПУ і Спорткомітет УРСР [1, арк. 13]. Перевірками було викрито факти незаконно отримання додаткової заробітної плати футболістами, усілякого роду премій і грошової допомоги, видачі продуктів харчування понад встановлені норми, покриття витрат на зарплату за рахунок асигнувань, виділених на культурно-масові заходи і навчально-спортивну роботу, отримання абонементів за рахунок підприємств і організацій під виглядом оренди спортивних споруд. Відзначалося, що закінчили 1977 рік з дефіцитом і не мають коштів на заробітну плату до нового сезону 10 команд, в тому числі в першій лізі: «Металург» (Запоріжжя), СКА (Одеса), другої ліги: СКА (Київ), «Спартак» (Житомир), «Десна» (Чернігів), «Локомотив» (Вінниця), СКА (Львів). Поряд з цим за порушення, допущені при утриманні команд, комітети народного контролю зробили грошові нарахування в Харківській області – на двох осіб, в Тернопільській області – на сім осіб, в Запорізькій області – на двох осіб, Чернівецькій області – на одну особу і в Вінницькій – на трьох осіб. За результатами перевірок спорткомітет УРСР зняв з посад, які вони обіймали, начальників команд «Буковина» (Чернівці) Заславера, «Шахтар» (Горлівка) Єремілова, «Авангард» (Севастополь) Лиса, старшого тренера команди «Шахтар» (Макіївка) Шпиньова, директора Горлівського стадіону «Шахтар»

Асмолова, бухгалтера того ж стадіону Петрова, голову Криворізького спорткомітету Машуру, адміністратора команди «Спартак» (Івано-Франківськ)-Ламбурга [1, арк. 14].

Подібні «заохочення» були й в київському «Динамо» – головній команді республіки. Причому це «стимулювання» відбувалося на найвищому рівні, за участю очільників республіки – першого секретаря ЦК компартії України В.В. Щербицького та Голови ради міністрів УРСР О.П. Ляшка та інших керівників.

Ось що писали про це відомі українські журналісти Дмитро Харитонов та Артем Франков у своїй книзі «Лобановський. Післямова»: «Щербицький міг щедро преміювати команду Лобановського, який перед важливою грою просив «заохотити хлопців» – зарплати в ті роки були хоч і цілком пристойними (сімсот – дев'ятсот рублів), все ж таки не рівня нинішнім гонорарам. Лобановський називав суму в п'ять-шість тисяч рублів – по триста рублів на людину. Далі події розвивалися так: Яків Погрібняк доповідав питання на Політбюро, Щербицький напівжартівливо-напівсерйозно цікавився у голови Радміну УРСР Ляшко: – Ну, що, Олександрє Павловичу, знайдемо гроші? – А скільки потрібно? – Лобановський просить по триста на брата. Ляшко, згоджуючись, хитав головою: – Якщо треба, Володимире Васильовичу, то знайдемо» [4, с. 57–58].

Нам не вдалося знайти документи, де б говорилося про якісь фінансові порушення у київському «Динамо». Очевидно, це було пов'язано з тим, що командою опікувався тодішній перший керівник України В.В. Щербицький та й вирішувалися питання про «заохочення» гравців і тренерів фактично офіційно – рішенням Ради міністрів УРСР.

Висновки. Отже, як видно з наведеного вище документального матеріалу, при утриманні футбольних команд в республіці у середині 1970-х років допускалися суттєві фінансові правопорушення. Ці порушення мали свої корені ще в попередні періоди і тривали не один рік. Так, на початку 1974 року було виявлено розтрати грошових засобів і розкрадання матеріальних цінностей в Севастопольській міській раді ДСТ «Авангард», вчинені в 1968–1973 роках. За ці порушення причетні до розкрадань були засуджені до позбавлення волі на термін від 3 до 15 років. Але найбільша увага у матеріалах республіканських та місцевих органів влади приділялася порушенням в команді «Чорноморець (Одеса). Тут гравцям незаконно виплачувалися премії, тренери утримувалися за рахунок посад гравців, проводилися товариські матчі з командами окремих колгоспів області, частину доходів від яких тренери незаконно отримували готівкою. Керівники кількох кол-

госпів Одеської області здійснили грубі порушення фінансово-господарської дисципліни, але всі ці порушники виявилися Героями соціалістичної праці – вищої трудової нагороди СРСР та членами керівних компартійних органів, тому за ці порушення їх лише м'яко покритикували. Як нам здається, така увага до «Чорноморця» була викликана тим, що незадовго до цих подій команда «посміла» зайняти призове третє місце в футбольному чемпіонаті СРСР, потіснивши московські клуби. Тому ця атака на «Чорноморець», окрім виявлення дійсних порушень, які різною мірою були фактично у кожній футбольній команді вищої та першої і другої ліг, мала на увазі ослаблення команди, щоб попередити можливі «замахи» на призове місце. Були порушення і в інших командах: отримання гравцями та тренерами поза чергою квартир, купівля дорогих меблів для них, цивільних костюмів, видача продуктів харчування понад встановлені норми, покриття витрат на зарплату за рахунок

асигнувань, виділених на культурно-масові заходи тощо. Порушники каралися, але проблеми залишалися. Це було пов'язано, у першу чергу, з відсутністю визнання футболістів професіоналами, їх видавали за спортсменів – любителів, що виглядало, до певної міри, дивно, але відповідно до соціалістичної ідеології. Крім того, футбольні змагання були пов'язані з певними корисливими інтересами та амбіціями місцевих керівників, що теж стимулювало подібні правопорушення.

Література

1. Центральний державний архів громадських об'єднань та українців. (ЦДАГОУ). Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1691. Арк. 1–17.
2. Горбатюк Анатолій. Алескеров Ахмед Лятифович (1935–2015). Вони залишили слід в історії Одеси: збірник біографічних нарисів і статей. URL: <https://odessa-memory.info/ru/index.php?id=296>
3. ЦДАГОУ. Ф. 1. Оп. 25. Спр. 1511. Арк. 1.
4. Харитонов Дмитро, Франков Артем. Лобановський. Післямова. Харків: Фоліо, 2002. 306 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС; СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.440:355.48(470:477)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.3>

А. Д. Кочіашвілі

аспірант кафедри цивільного права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0009-0001-4814-1131

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ ВИКОНАННЯ ТА ЗМІНИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ

Предметом дослідження стала специфіка формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили в різні історичні періоди. Визначено, що поряд з частковим опануванням людиною більшості стихійних явищ актуалізуються питання перегляду підходів до формування законодавства та правозастосовчої практики щодо специфіки виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непередбачуваність та невідворотність.

Відзначено, що настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільних лих) набули ще на початку розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновки, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

Визначено, що римські терміни «vis maior», «casus fortuitus», «damnum fatale», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм), характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші.

Доведено, що в римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак, у римській правозастосовчій практиці виявлено періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Визначено три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільняти від відповідальності: непередбачуваність події при укладенні договору; невідворотність мили при застосуванні розумних заходів (diligentia); зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку результату з діями сторони.

Виявлено, що першою згадкою непереборної сили в вітчизняній історії права є використання винятків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак, положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалося лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак, констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей. Проаналізовано розвиток інституту непереборної сили на радянському та сучасному етапах розвитку цивільного права.

Ключові слова: форс-мажор, непередбачувані обставини, непереборна сила, обставини, звільнення від відповідальності, Руська правда, Кодекс Наполеона, Цивільний кодекс УРСР.

Kochiashvili A. D. HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF LEGISLATION AND PRACTICE OF IMPLEMENTATION AND AMENDMENT OF CIVIL CONTRACTS IN CONDITIONS OF FORCE MAJEURE

The subject of the study is the specifics of the formation of legislation and the practice of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure in different historical periods. Abstract. The subject of the study was the specifics of the formation of legislation and the practice of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure in different historical periods. Partial mastery of most natural phenomena by man actualizes the issue of revising approaches to the formation of legislation and law enforcement practice regarding the specifics of performing and amending civil law contracts in conditions of force majeure, because historically man correlated the phenomena of force majeure with the will of God and it was with this that their unpredictability and inevitability were associated. It is noted that the occurrence of unforeseen circumstances has long been used by legislators as a legal fact to prove the absence of guilt and avoidance of liability by a party to civil legal relations. The legal significance of the actions of persons in conditions of unforeseen circumstances (in conditions of natural disasters or social disasters) acquired at the beginning of the development of civilization. Based on the analysis of written legal acts, it is concluded that the first written mention of unforeseen circumstances in the modern sense is contained in the Code of Hammurabi.

It is determined that the Roman terms «vis maior», «casus fortuitus», «damnum fatale», which were used to denote force majeure in various types of contracts for the transfer of property (purchase and sale, loan, loan, contract, transportation, hire). characterized an inevitable event that cannot be resisted, namely natural disasters (earthquake, flood, landslide, landslide) and social events – an attack by robbers, shipwrecks, and others.

It is proven that in Roman law the distinction between force majeure and an ordinary case was made due to the property of great intensity of the circumstance, which defines force majeure as an event of the highest order. However, in Roman law enforcement practice, periods were identified when these terms were used as synonyms, based on the specifics of the circumstances of the case and guided by the desire for a more complete and fair solution.

Three main features of the so-called force majeure have been identified, which can exempt from liability: the unpredictability of the event when concluding the contract; the inevitability of the event when applying reasonable measures; the external nature of the event, that is, the absence of a causal connection between the result and the actions of the party.

It has been revealed that the first mention of force majeure in the domestic history of law is the use of exceptions to the contractual discipline according to the Russkaya Pravda. However, the provisions of ancient Russian law cannot be interpreted as a full-fledged implementation of the concept of force majeure in the modern sense, since only a postponement and installments of material liability were provided for, and not exemption from the latter. However, the formation of a certain exclusion in the contractual discipline regarding the definition of situations of occurrence of circumstances that do not depend on the will and actions of the obligated person, leading to the impossibility of performance, which requires postponement or performance within the limits of the person's capabilities, has been stated. The development of the institution of force majeure at the Soviet and modern stages of development of civil law has been analyzed.

Key words: force majeure, unforeseen circumstances, force majeure, circumstances, exemption from liability, Ruska Pravda, Napoleonic Code, Civil Code of the Ukrainian SSR.

Постановка проблеми. В силу розвитку цивілізації – формування нового типу суспільства, науково-технічного прогресу значно розширилися людські можливості впливу на природні явища, і, як слушно зазначає Ю. Кривенко, на сьогоднішній багато природних катаклізмів можуть виступати як керовані людиною процеси або, принаймні, передбачувані природні події, що призводить до того, коло юридичних подій, які залишаються непередбачуваними для сторін цивільних правовідносин, поступово звужується, оскільки скорочується діапазон явищ, що не залежать від волі людини, а у свою чергу збільшується кількість явищ, що виникають і залежать від волі людини [7, с. 638].

Поряд з цим актуалізуються питання перегляду підходів до формування законодавства та правозастосовчої практики щодо специфіки виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили, адже історично людина співвідносила явища непереборної сили до божої волі та саме з цим пов'язувалися їх непередбачуваність та невідворотність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі спроби аналізу історично важливих правових актів на предмет правового регулювання правовідносин щодо виконання та зміни цивільно-правових договорів в умовах непереборної сили знаходимо в роботах таких представників вітчизняної юридичної науки як Ю. Кривенко, Ю. Курило, К. Мешкова, Л. Музика, Г. Лисенко, Б. Кирдан та інших. Однак, враховуючи фрагментарність попередніх досліджень метою даного дослідження є виділення характерних рис формування законодавства та практики виконання та зміни цивільно-правових договорів в історичній ретроспективі.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналіз наявного масиву

наукових праць дає змогу констатувати відсутність систематизованого дослідження історичних засад формування категорії непередбачуваних обставин, що мають вплив на договірні відносини. Динаміка розвитку цивільних правовідносин та зміщення акценту обставин непереборної сили з природних явищ на суспільні кризові моменти свідчить про необхідність переосмислення інтерпретації різного роду непередбачуваних обставин в історичній ретроспективі.

Виклад основного матеріалу. Настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Юридичну значущість дії осіб в умовах непередбачуваних обставин (в умовах природної стихії або суспільних лих) набули ще на початку розвитку цивілізації. Ю. Кривенко зазначає, що категорії «надзвичайний», «нещасний», «лихо», «пожежа», «вогонь», «повінь», «війна», «повстання», «неминучий», «згубний» (згубний), «несподіваний», «непередбачений», «непереборний», «невідворотний», «фатальний», «надприродні природні явища» та аналогічні на позначення непередбачуваних обставин зустрічаються в юридичних текстах з давніх давен [7, с.638].

Перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі. Перш за все, як невіддільний людині враховувався «божественний» контекст. Так згідно §249 Законів, якщо людина найме вола і його вразить бог, так, що він здохне, то людина, яка найняла вола, має поклястись богом і бути вільною від відповідальності [5].

Однак, крім цього, значним досягненням тогочасної юридичної доктрини було врахування інтересів сторін договірних відносин в непе-

редбачуваних умовах воєнних дій. Так, перевізник, чиї товари були захоплені ворожим військом, звільнявся від відповідальності перед своїм кредитором (§ 103. Якщо при його просуванні в шляху ворог змусив його віддати усе, що він ніс, то шамаллум повинний вимовити божественну клятву, і він вільний) [5].

Слід зазначити, що саме слово «форс-мажор» походить із французької мови (*force majeure*) та латини (*vis maior*), що українською мовою перекладається як «непереборна сила».

Витоки сучасного доктринального розуміння непереборної сили знаходимо у римському приватному праві. Слід зазначити, що загальним для договірних прав був принцип виконання договору в римському праві полягав у формулі «*pacta sunt servanda*» (договори мають виконуватися). В той же час розвиток юридичної думки привів до висновку, що існують обставини, що виключають можливість виконання зобов'язання за договором.

Аналіз нормативного матеріалу Дигестів Юстиніана дає змогу виділити підстави звільнення від відповідальності боржника в зобов'язанні, яке виконано неналежним чином або не виконано взагалі у разі відсутності вини боржника – вина очевидна, якщо не було передбачено те, що могло бути передбачено турботливою людиною (Дигести Юстиніана 9.2.31); невинним вважається той, хто хоч і знає, але не може перешкодити чомусь (Дигести Юстиніана 50.17.50) [3].

Римські терміни «*vis maior*», «*casus fortuitus*», «*damnum fatale*», які вживалися на позначення непереборної сили в різних видах договорів щодо передачі майна (купівля-продаж, позичка, позика, підряд, перевезення, найм). характеризували невідворотний випадок, якому неможливо протистояти, а саме стихійні лиха (землетрус, повінь, зсув землі, обвали) та соціальні події – напад розбійників, аварії корабля та інші. Римські юристи розрізняли простий випадок від *casus maior* – *vis maior*, тобто, від непереборної сили, яку вони визначали як випадок невідворотний, якому неможливо протистояти – *casus cui resisti non potest* [7, с. 638].

Римське право співвідносить концепції *vis maior* («божественна сила», «найвища сила», «непереборна сила») і *casus fortuitus* (випадок) за критерієм вини. Класичні римські юристи та претори визнавали, що особа не може нести відповідальність за наслідки подій, які не були спричинені діями особи, не залежали від її волі та були об'єктивно неминучими. Так, зокрема, стосовно загибелі або пошкодження речі, яку спадкоємець зобов'язаний передати за розпорядженням заповідача, має значення, якщо річ зі складу спадщини загине або її не буде в наявності з вини спадкоємця, або це відбудеться без вини такого (Дигести Юстиніана 30.47.4).

В науковій літературі широко висвітлено дискурс щодо відмежування непереборної сили (*vis maior*) від звичайного випадку (*casus*) або власної недбалості боржника. Аналіз наукових розвідок з цього приводу дає змогу виділити два базових критерії, які формують ознаки непереборної сили в римському праві:

- неперебачуваність (*imprevisum, praevirusus*) таких обставин за умови застосування всіх можливих превентивних заходів, які можна вимагати від розсудливої, обережної особи на момент укладання договору – суб'єктивний критерій;

- непереборність (*resistive non potest*), тобто існування природної сили або соціального явища, які явно виходять за межі тих випадковостей, з якими можна рахуватися в житті (землетруси, повені, пожежі, викликані ударом блискавки, вторгнення ворога (*hostus incursus*) або напад піратів тощо) – об'єктивний критерій [7; 9].

Очевидно, що розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку. Однак, у римській правозастосовчій практиці були і періоди, коли ці терміни вживалися як синоніми, виходячи з конкретики обставин справи і керуючись прагненням до більш повного і справедливого рішення.

Як поняття *vis maior*, і всі тотожні визначення римського права передбачають можливість запобігання шкоди тими запобіжними заходами, які вимагаються від добросовісного власника (*diligentia diligentis patris familias*); отже, боржник, який посилається на непереборну силу, мав право і був зобов'язаний довести лише відсутність власної провини (необережності), тобто, що він не міг запобігти цій шкідливій події при необхідному від нього ступені обережності. Тому поняття непереборної сили нічим не відрізнялося за римським правом від поняття випадку [7, с. 639].

Згодом в контексті римської правової доктрини та практики застосування правових положень були сформульовані три основні ознаки так званої вищої сили, що може звільнити від відповідальності:

- неперебачуваність події при укладенні договору;

- невідворотність мили при застосуванні розумних заходів (*diligentia*);

- зовнішній характер події, тобто відсутність причинного зв'язку результату з діями сторони.

Таким чином, конструкція інституту *vis maior* в римському приватному праві постала збалансованим інструментом, заснованим на принципі уникнення відповідальності без вини. Наявність відповідного інституту дозволило забезпечити гнучкість і справедливість вирішення конкрет-

них спорів. Вищезазначені критерії в подальшому були імплементовані в законодавства європейських держав і стали фундаментом для розробки подальших концепцій форс мажору. Крім того, і сьогодні вони зберігають своє значення при тлумаченні сучасних вітчизняних норм цивільного права щодо обставин непереборної сили [10, с.19].

Дуже часто, згадуючи про історію формування інституту форс-мажору, посилаються на французький цивільний кодекс Наполеона як першоджерело цієї концепції. У ст. 1218 Цивільного кодексу Франції визначено, що форс-мажор у договірних справах має місце, коли подія, яка не залежить від боржника, яку не можна було розумно передбачати під час укладання договору та наслідки якої не можуть бути усунуті відповідними заходами, перешкоджає виконанню боржником свого зобов'язання. Якщо перешкода носить тимчасовий характер, виконання зобов'язання припиняється, за винятком випадків, коли затримка, що виникла, виправдовує розірвання договору. Якщо перешкода є остаточною, договір автоматично припиняється, і сторони звільняються від своїх зобов'язань на умовах, передбачених законодавством [2]. Однак, слід відзначити, що первинно кодекс не надає всієї нормативної основи застосування форс-мажору, а тому засади та порядок застосування цього інституту щодо уникнення відповідальності за неналежне виконання формувалися також у французькій юридичній доктрині та судовій практиці..

Важливо розуміти, що французьке цивільне право, що успадковує засади римського приватного право, також сповідує принцип відповідальності за порушення договірних зобов'язань лише за наявності вини (з деякими винятками) [8]. Формування ж сучасного європейського концепту невідворотної сили багато в чому наслідувало підхід французького цивільного законодавства.

В англо-саксонській системі права в свою чергу зародився та почав застосовуватися більш вузький за змістом термін *Act of God*, що охоплює надзвичайні події природного походження, які неможливо було передбачити чи запобігти людськими зусиллями, наприклад, землетрус, потужний шторм, повінь. Попри те, що настання такої події звільняє боржника від зобов'язання за контрактом або від відповідальності за шкоду у деліктному праві, *Act of God* відрізняється від ширшого поняття *force majeure* (непереборна сила).

На землях сучасної України обставини непереборної сили були повноцінно детерміновані в вітчизняному законодавстві лише в радянський період української державності. Попри це на попередніх етапах формування вітчизняної правової системи все при докладному аналізі відповідних джерел права та доктринальних праць

є змога виділити згадки непередбачуваних обставин, настання яких дозволяло звільнити особу від цивільно-правової відповідальності або зробити наслідки порушення зобов'язання більш лояльними для особи.

Так, у тексті Руської Правди можна зустріти положення про непереборну силу у випадках виконання кредитних і торгових договорів (ст. 47-54 Російської Правди), за якими боржник за настання обставин, які виключають можливість виконання зобов'язань в натурі, може відшкодовувати завдані збитки в міру своїх можливостей. Наприклад, в тексті ст. 54 Російської Правди Широкої редакції зазначалося: «Аще которой купецъ шедъ гдѣ либо с чужими кунами истопится либо рать возметь либо огонь то не насилити ему ни продати его но како либо начнетъ мочи платити от лѣта такоже платитъ понеже пагуба от Бога есть а не виновать есть ожели пропѣтся 20 а въ безумьи чюжь товаръ испроторить то како либо тѣмъ чьи куны ждут ли ему своя имъ воля продати лі своя имъ воля (Якщо купець, взявши чужі товари або гроші, зазнає корабельної катастрофи, або зазнає пожежі, насильства чи продажу в рабство, позичальник має дозволити йому розстрочку платежу на кілька років, оскільки це нещастя від бога, але він винен у ньому) [13].

Вищезазначені положення не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже, як бачимо, мова йде про відстрочку та розстрочку заходів матеріальної відповідальності, а не про уникнення відповідальності. Однак, можемо констатувати формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей.

В Цивільному кодексі УРСР 1963 року зустрічаємо одразу декілька статей, що використовують непереборну силу як юридичний факт, що спричиняє юридично значущі наслідки:

– ч. 1 ст. 78, якою передбачено підстави зупинення перебігу строків позовної давності, серед яких зазначено можливість припинення перебігу, якщо пред'явленню позову перешкоджала надзвичайна і невідворотна за даних умов подія (непереборна сила);

– ч. 1 ст. 418, яка визначає відповідальність охоронця за втрату, нестачу, пошкодження майна, та якою закріплено положення, що організація, що здійснює схов в силу своєї діяльності, звільняється від відповідальності за втрату, нестачу і пошкодження майна, викликаних непереборною силою;

– ч. 1 ст. 450, яка визначає відповідальність за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, – організації і громадяни, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточення (транспортні організації, промислові підприємства, будови, власники автомобілів та ін.), зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [15].

Крім того, не називаючи непереборну силу, в ряді статей цивільного законодавства згадується настання стихійних лих як обставини звільнення від відповідальності. Так, наприклад, відповідно до ч. 6 ст. 359 автотранспортна організація і відправник звільняються від відповідальності за невиконання плану перевозок, якщо це невиконання сталось внаслідок явищ стихійного характеру (заметів, поводі, пожежі та ін.) [15].

О. Мельник, досліджуючи сучасний стан розвитку законодавства щодо застосування форс-мажору, приходять до висновку, що сучасне визначення непереборної сили, закріплене у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України, у радикальний спосіб відрізняється від того її визначення, яке було передбачено ст. 78 ЦК УРСР 1963 р., відповідно до якої непереборній силі притаманні дві ознаки – надзвичайності та невідворотності [9, с. 7]. Сучасне ж визначення невідворотної сили передбачає альтернативність цих критеріїв та необхідність лише одного для зміни наслідків для учасників цивільних правовідносин.

Крім того ст. 617 чинного ЦК України закріплює серед підстав звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання положення згідно якого особа, яка порушила зобов'язання, звільняється від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок випадку або непереборної сили [14].

Висновки. Отже, настання непередбачуваних обставин здавна використовувалося законодавцями як юридичний факт для доведення відсутності вини та уникнення відповідальності стороною цивільних правовідносин. Специфіка класифікації дії осіб в умовах непередбачуваних обставин сформувалася в юридичній доктрині ще на початку розвитку цивілізації. На підставі аналізу письмових правових актів зроблено висновок, що перша письмова згадка про непередбачувані обставини у сучасному розумінні міститься у Зводі законів Хаммурапі.

В римському праві розмежування між непереборною силою і звичайним випадком проведено саме через властивість великої інтенсивності обставини, що визначає непереборну силу як подію вищого порядку.

Першою згадкою непереборної сили в вітчизняній історії права є використання винят-

ків з договірної дисципліни за Руською правдою. Однак, положення давньоруського права не можна інтерпретувати як повноцінне впровадження концепту непереборної сили в сучасному розумінні, адже передбачалася лише відстрочка та розстрочка матеріальної відповідальності, а не про звільнення від останньої. Однак, констатовано формування в договірній дисципліні певного вилучення щодо визначення ситуацій настання обставин, які не залежать від волі та дій зобов'язаної особи, призводять до неможливості виконання, що вимагає відстрочення або виконання у межах наявних в особи можливостей.

Література

1. Acts of God. URL: <https://www.armstronglegal.com.au/commercial-law/national/tort-law/acts-of-god/>
2. Code civil des français: éd. originale et seule officielle. URL: <https://data.globalcit.eu/NationalDB/docs/Code%20Civil%201804%20FR.pdf>
3. Corpus Iuris Civilis: Digesta The Latin Library. URL: <https://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest50.shtml>
4. Дядюк Є.М. Порівняння окремих елементів категорії форс-мажор в судовій практиці Великої Британії та України: розумні зусилля та альтернативне виконання. *Юридична газета*. 2025. URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/porivnyannya-okremih-elementiv-kategoriyi-forsmazhor-v-sudoviy-praktici-velikoyi-britaniyi-ta-ukrayi.html>
5. Закони Хаммурапі. URL: <https://ru.scribd.com/document/737227829/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8-%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96>
6. Кирдан Б.В. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності під час воєнного стану. Електронне наукове фахове видання «Юридичний науковий електронний журнал». № 7. 2023. С. 118–120.
7. Кривенко Ю.В. Непереборна сила – історія та сучасність. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи права) : у 2 т. : матеріали Міжнародн. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.). Т. 2. С. 638–640.
8. Курило Ю. Теорія форс-мажорів: як довести обставини непереборної сили у різних країнах. 2019. URL: <https://mind.ua/openmind/20193086-teoriya-fors-mazhoriv-yak-dovesti-obstavini-neperebornoyi-sili-u-riznih-krayinah>
9. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України : автореф. дисерт. канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2018. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/c8eea03f-6dfa-4f3d-90c2-d585e08ce3e7/content>
10. Мешкова К.О. Правовий режим форс-мажору в умовах воєнних дій: порівняльно – правовий аналіз інституту vis maior у римському приватному праві та непереборної сили в сучасному цивільному праві України. *Збірник наукових праць ХНПУ імені Г.С.Сковороди*

роду: *Право*. 2025. URL: https://www.researchgate.net/publication/398544972_PRAVOVIJ_REZIM_FORS-MAZORU_V_UMOVAN_VOENNIH_DIJ_PORIVNALNO_-_PRAVOVIJ_ANALIZ_INSTITUTU_VIS_MAIOR_U_RIMSKOMU_PRIVATNOMU_PRAVI_TA_NEPEREBORNOI_SILI_V_SUCASNOMU_CIVILNOMU_PRAVI_UKRAINI

11. Музика Л.А., Лисенко Г.І. Поняття «force-majeure» за правом України, Великої Британії та США. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2024. Вип. 84(1) С. 336-342.

12. Основи римського приватного права : навчально-методичний посібник / за ред. Є. О. Харитонов. Одеса: Фенікс, 2019. 296 с.

13. Текст Широкої Руської Правди. URL: <http://litopys.org.ua/bilets/bil09.htm>

14. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

15. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 № 1540-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.4>**А. А. Цибань**

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна

orcid.org/0000-0002-8216-4476

ЦИФРОВА РІЧ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ ТА ВИКЛИКИ РЕКОДИФІКАЦІЇ

Стаття присвячена комплексному аналізу правової природи цифрової речі як нової категорії об'єктів цивільних прав, що набувають особливого значення в умовах цифрової трансформації та оновлення цивільного законодавства України. У роботі детально розглядається концептуальні засади, які лежать в основі проекту рекодифікації Цивільного кодексу України, зокрема базові положення про цифрові речі, володіння та природу контролю над цифровими об'єктами. Робота зіставляє запропоноване законодавче бачення з окремими міжнародними підходами, включаючи Регламент ЄС MiCA та Принципи UNIDROIT щодо цифрових активів і приватного права. У статті окреслено ключові критерії, за якими об'єкт може бути кваліфікований як цифрова річ: нематеріальність та існування виключно в цифровій формі, економічна цінність, здатність до індивідуалізації та можливість встановлення фактичного контролю. Значну увагу приділено проблемі співвідношення володіння та права власності на цифрові об'єкти, що ускладнюється відсутністю фізичної субстанції. Розглядаються приклади, коли контроль над цифровою річчю набувається неправомірно (наприклад, шляхом викрадення приватного ключа), а також аналізуються наслідки такого контролю у контексті захисту права власника. Досліджено питання класифікації цифрових речей у контексті застосування традиційних інститутів речового права до нової категорії об'єктів та прогалини, які потребують нормативного уточнення та більшої деталізації. На основі наукових підходів і практичних кейсів пропонується удосконалення наявної дефініції цифрової речі, механізмів регулювання володіння, засобів захисту прав на такі об'єкти та підходи до врегулювання спорів, пов'язаних з неправомірним набуттям контролю. У висновках сформульовано рекомендації для законодавця щодо системного впровадження концепції цифрової речі, що посилить правову визначеність і сприятиме розвитку інноваційної цифрової економіки.

Ключові слова: цифрова річ, право власності, об'єкти цивільних прав, рекодифікація цивільного законодавства, віртуальні активи.

Tsyban A. A. DIGITAL THINGS IN UKRAINE: SELECTED ASPECTS OF THEIR LEGAL NATURE AND THE CHALLENGES OF RECODIFICATION

The article is devoted to a comprehensive analysis of the legal nature of the digital thing as a new category of civil-law objects that is gaining particular significance in the context of digital transformation and the ongoing modernization of Ukraine's civil legislation. The study examines in detail the conceptual foundations embedded in the Draft Recodification of the Civil Code of Ukraine, including the core provisions concerning digital things, possession, and the nature of control over digital objects. The article compares the proposed legislative framework with selected international approaches, including the EU MiCA Regulation and the UNIDROIT Principles on digital assets and private law. The article outlines the key criteria under which an object may be classified as a digital thing: immateriality and existence exclusively in digital form, economic value, the ability to be individualized, and the possibility of establishing factual control. Particular attention is devoted to the distinction between possession and ownership of digital objects, which is complicated by the absence of a physical substrate. The study also explores examples where control over a digital thing is acquired unlawfully (for instance, through theft of a private key) and analyses the legal consequences of such control within the framework of protecting the rights of the legitimate owner.

Issues of classification of digital things are examined, particularly regarding the applicability of traditional property-law institutions to this new category of objects, as well as existing gaps that require further normative clarification and greater detail. Based on academic perspectives and practical cases, the article proposes improvements to the current definition of a digital thing, mechanisms for regulating possession, means of protecting rights to such objects, and approaches to resolving disputes arising from the unlawful acquisition of control. The conclusions provide recommendations for policymakers regarding the systemic implementation of the concept of the digital thing, which would enhance legal certainty and support the development of an innovative digital economy.

Key words: digital thing, ownership, civil-law objects, recodification of civil legislation, virtual assets.

На сучасному етапі сталого розвитку наша цивілізація невпинно прямує до «шостого» технологічного устрою, що формується конвергенцією нано-, біо-, інформаційних та когнітивних технологій. Цей перехід глибоко змінює не лише економіку та суспільство, а й правове середовище. Одним з його проявів виступає цифровізація звичних сфер життєдіяльності людини, де одним із таких проявів є поява цифрових

активів – явища, яке викликає жваву дискусію та ставить нові виклики класичним категоріям цивільного права.

Окреслюючи таким чином сучасну рамку цивілізаційного розвитку, особливої уваги заслуговують питання можливості відповідати національному законодавству та концепції розвитку нашої держави тим викликам які несуть у собі окремі прояви розвитку цифрового середо-

вища. У більш конкретному вираженні ці питання можуть бути пов'язані із різними галузями, у тому числі із пошуком належного місця такої категорії як «цифрові речі (активи/блага)». Важливою обумовлюючою складовою дослідження у вказаній сфері є той факт, що Україна впродовж останніх декількох років посідає провідне місце серед низки країн у світовому індексі використання криптоактивів, про що свідчать дані дослідження аналітичної блокчейн-компанії Chainalysis, що є підтвердженням актуальності даної тематики [1].

Варто зазначити, що окремим питанням правового регулювання цифрових речей (цифрових активів (благ) присвячували увагу наступні вітчизняні науковці: К.Г. Некіт, Р. А. Майданик, В.А. Попов, С.О. Попова, О.В. Кохановська, Є.О. Мічурін, Є.О. Харитонов, С.О. Сліпченко, А.С. Сліпченко, О.І. Зозуляк та інші. Однак, на теперішній час досі не сформовано єдиного підходу щодо праворозуміння та місця у правовій системі такого явища як «цифровий актив», або «цифрова річ», що є більш прийнятним відповідно до вітчизняної цивілістичної парадигми. У тому числі вказана проблема стосується правового регулювання віртуальних активів, які також є продуктом цифрового (віртуального) середовища, проте наразі так і немає належного до застосування спеціального нормативно-правового акту.

З огляду на зазначене виникає необхідність дослідження окремих аспектів природи вказаного явища, його основних характеристик та пошуку оптимальної моделі ефективного функціонування цифрової речі у цивільних правовідносинах. Тим паче, що Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) на даному етапі знаходиться на стадії рекодифікації, що обумовлює необхідність пошуку балансу між формуванням нової і стабільної правової рамки стосовно таких об'єктів та концептуальних традицій цивілістики.

Конструювання термінологічного визначення цифрової речі (ст. 179-1 або 177-5 ЦК України у поточній та новій, запропонованій редакції відповідно) має відповідати меті власного закріплення та функціональному призначенню, тобто наявному прикладному використанню.

Відповідно до вищезазначених норм, цифрова річ є благом, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність до яких за загальним правилом мають бути застосовані положення ЦКУ про речі. Однак, навіть попри певну деталізацію видів цифрових активів у ч. 2 ст. 177-5 (у новій редакції) невичерпним чином, не видається можливим повною мірою з'ясувати критерії за якими об'єкти приватних відносин можуть бути визнані цифровими речами.

О.В. Кохановська у своїй роботі зазначає, що цифрові речі у своєму чистому вигляді становлять інформацію, а тому є різновидом останньої. Тож, за такого підходу науковець вбачає більшу наближеність цифрових речей до такого об'єкта цивільних прав як інформація, окреслену у ст. 200 ЦК України, ніж до інших об'єктів, зокрема речей у їх традиційному розумінні [2, с. 80–81]. С.О. Сліпченко та А.С. Сліпченко стверджують, що поширення правового режиму права власності (режиму речей) створює правову невизначеність, оскільки для всіх елементів які наповнюють зміст поняття цифрової речі, законодавчим чином встановлено власний, характерний саме для них правовий режим, а тому у такому визначенні немає потреби [3, с. 221]. Науковці підкреслюють, що цифрова річ представляє собою результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, майнові права, безготівкові гроші, бездокументарні цінні папери, послуги, особисті немайнові блага та інші зрозумілі для сприйняття об'єкти [4, с. 94].

Р.А. Майданик досліджуючи вказану категорію зазначає про можливість цифрових речей характеризуватися речовими, зобов'язальними та іншими правами, що у підсумку й будуть визначати природу прав цифрової речі, а тому може бути запропонований цілісний та об'єктно-орієнтований підхід до їх праворозуміння. Зокрема останній передбачає використання окремих правових режимів для різних видів цифрових речей як майна (рухома, нерухома річ, майнове право, товаророзпорядчий документ, тощо) [5, с. 26]. Є.О. Мічурін пише про подвійну природу цифрових речей – технічну та функціональну, що має означувати їх більш глибокий аналіз та відхід від суто формального погляду на такі об'єкти [6, с. 326-327]. Така ідея узгоджується із попередньою гіпотезою науковця, відповідно до якої поширення правового режиму речі на цифрову річ, з огляду на можливість застосування «теорії абсолютного контролю», не є безпідставним [9, с. 118–119]. К.Г. Некіт аналізуючи вказане правове явище, пропонує його розуміння у широкому та вузькому значенні. Різниця у цих підходах з точки зору науковця полягає у можливості об'єктів цифрових технологій мати реальну чи потенційну економічну цінність. Тобто, більш ширший варіант їх розуміння має включати цифрові (нематеріальні) блага які можуть не нести в своєму змісті майнової цінності, у той час як інші можуть бути охоплені положеннями права власності [8, с. 115].

Як було зазначено вище, під цифровою річчю законодавцем пропонується розуміти благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі та має майнову цінність. Цифровою річчю є віртуальні активи, цифровий контент та

інші блага, щодо яких застосовуються положення частини першої цієї статті [9]. Поряд із цим, варто виокремити законопроект № 10225-д від 24.04.2025 (всього їх два), який є найбільш перспективним стосовно його прийняття, оскільки він вже пройшов перше читання та саме про нього казав Голова податкового комітету Верховної Ради України – Данила Гетманцев на початку 2025 року у контексті питання оподаткування віртуальних активів [10]. У ньому пропонується нова редакція так і не набутшого законної сили законодавчого акту стосовно правового регулювання віртуальних активів та навіть пропонується зміну назви цього документу на Закон України «Про ринки віртуальних активів». Як раз у ньому, поняття віртуального активу звучить як різновид цифрової речі, що створюється, передається та зберігається в електронному вигляді з використанням технології розподіленого реєстру або іншої подібної технології. Віртуальний актив, залежно від умов емісії, може посвідчувати майнові права, зокрема, право вимоги на інші об'єкти цивільних прав, та або зобов'язання емітента віртуального активу [11].

Проводячи певні паралелі із законодавчим актом ЄС, а саме MiCA EU Regulation одразу кидається в очі запропоноване ним визначення «криптоактиву» з його подальшим поділом на токени електронних грошей, токени з прив'язкою до активу та відміні від попередніх двох різновидів інші токени. При цьому, окремі токени криптоактивами у розумінні вказаного нормативно-правового акту не визнаються (NFT за рядом виключень; CBDC, тощо) [12]. Ще однією особливістю вказаного документа є те, що незважаючи на комплексність підходу європейців щодо охоплення фінансової та «ринкової» складової вказаного явища, питання цивільно-правового регулювання криптоактивів у його традиційному значенні (право власності, зобов'язальне право, тощо) залишаються у компетенції країн-членів ЄС. Однак, слід наголосити, що запропоноване поняття «віртуального активу» скоріше відповідає європейському «криптоактиву», ніж цей же «криптоактив» у розумінні MiCA відповідає «цифровим речам» згідно із вітчизняною (національною) концепцією цивільного права. У такому разі «цифрова річ» більше тяжіє до загальновідомої категорії «digital assets», яка зокрема не містить на рівні ЄС власного легального визначення. Тож, застосовуючи метод порівняльного аналізу можна навести тезу, що якраз цифрова річ і є «digital assets» у його широкому розумінні, у той час як «віртуальний актив», «криптоактив» є його різновидом, або більш вузькою категорією по відношенню до цієї категорії – «digital assets». В свою чергу класифікація таких об'єктів може

бути здійснена за окремими критеріями в залежності від існуючих концепцій правоврозуміння «digital assets», які у підсумку ілюструють різнобарвність природи вказаного явища.

Варто зазначити, що цифрові речі як продукти цифрового середовища, по-перше не можуть існувати без цифрової екосистеми забезпеченої певним програмним (цифровізованим) засобом, а по-друге зазвичай не можуть існувати відособлено, без можливості доступу до них. Умовно, якщо власник криптогаманця втратив можливість доступу до останнього, це не позбавляє від права власності на його зміст. У свою чергу, хоч і розповсюдження режиму безхазяйної рухомої речі на окремі цифрові речі теоретично є можливим, то застосування положення про набуття права власності на безхазяйну рухому річ передбачену ЦК України є вкрай дискусійним. Тож, функціональність даної норми, у першу чергу має відповідати тому, як певна цифрова річ та у який спосіб зможе надати свої позитивні властивості суб'єкту приватних відносин. Іншими словами, чи є можливим застосування традиційної тріади правомочностей права власності до цифрової речі для задоволення охоронюваного законом інтересу власника. Звісно таке питання є дискусійним з огляду хоча б на спірність ототожнення володіння (як фактичного утримання речі зазвичай фізичного, або навіть панування над нею) та контролю над нематеріальним цифровим благом.

Так, відповідно до п. 2 Principles on Digital Assets and Private Law (UNIDROIT 2023), «digital assets» (цифрова річ) так само як і у аналізованому підході трактується широко, однак має доволі чітку ознаку, яким мають відповідати цифрові активи. Такою ознакою є «можливість бути об'єктом контролю», у цьому розумінні право контролю може бути виражено наступним чином:

«(i) виключна можливість перешкоджати іншим отримувати практично всю вигоду від цифрового активу; (ii) можливість отримувати практично всю вигоду від цифрового активу; та (iii) виключна можливість передавати можливості, зазначені у підпунктах, іншій особі; та цифровий актив або відповідні протоколи чи система дозволяють цій особі ідентифікувати себе як таку, що має відповідні можливості» [13]. Подібний зміст передбачений у ч. 2 ст. 315-46 ЦК України у новій редакції під назвою «володіння цифровою річчю». Набуття володіння цифровою річчю підтверджується демонструванням особою дотримання вимог ідентифікації себе як такої, що має контроль над цифровою річчю.

Таким чином, положення про цифрові речі не можуть розглядатися відірвано від контексту речових прав на них, особливо з огляду й на те, що ці правові норми є положеннями загальної частини рекодифікованого кодексу.

Крім того, наявність такого функціонального елементу надасть більшої юридичної чіткості зокрема й у питанні класифікації цифрових речей визначених у ч. 2 ст. 177-5 ЦК України (за пропонуваною новою редакцією). Так, наявність серед даного переліку «облікових записів у цифрових системах» певною мірою контрастує з положеннями Principles on Digital Assets and Private Law (UNIDROIT 2023), в якому чітко простежується позиція, що останні не є цифровими активами, з огляду на те, що правовідносини щодо облікових записів соціальних сторінок регулюються сторонами на підставі ліцензійних договорів, а отже не завжди надається дозвіл на набуття права власності на відповідну інформацію розміщену на соціальній платформі. У підсумку це призводить до неможливості відповідати структурним елементам «права контролю» на цифровий об'єкт.

Вартим уваги також є така ознака цифрового активу як майнова цінність, з огляду на те, що цінність по відношенню до певного об'єкта не завжди носить майновий зміст, або можливо у цьому контексті його слід розкрити більш детально. Безперечно, якщо мова йде про стейблкоїни, CBDC, або інші варіації загальновідомих криптовалют, то їх майнова цінність виражається у якості певного грошового еквіваленту, прив'язаного до фіатної валюти чи іншого матеріального активу. Однак є й інші цифрові об'єкти, які не мають такого безпосереднього зв'язку. Навіть, якщо виходити із запропонованого законодавцем бачення, то майнова цінність облікового запису у gmail, або у вигляді сторінки у соціальній мережі та цифрового контенту в ній є досить дискусійною. У цьому контексті є пропозиції у вигляді законодавчого закріплення категорії цифрового блага як «об'єкта цивільних прав, що є нематеріальним благом, яке може мати майновий та немайновий характер, існувати у цифровому середовищі та вільно обертатися у цивільному обороті, якщо інше не буде визначено законом» [14, с. 46]. Слід зазначити, що центральна у цьому змісті категорія – «благо», є визначенням позитивної цінності, предмет чи явище, що задовольняє певні людські потреби, які відповідають інтересам, цілям і прагненням людей, що на наш погляд є філософським, а отже досить оціночним [15]. Благо не завжди може бути виразом вартості або права, чи навпаки. У цьому контексті, якщо вести мову про так звані «токенізовані активи», сама цифрова річ буде лише надавати певний доступ до матеріального активу, однак ніяк не буде вираженням його матеріальної вартості. Умовно, навряд чи ключі від квартири можуть бути оцінені у грошовому еквіваленті самої квартири, тощо. Зважаючи на зазначене, такий підхід зумовлює необхідність

внесення відповідних змін до вітчизняного цивільного законодавства.

Таким чином, з метою уникнення ситуацій правової невизначеності положення ст. 177-5 ЦК України у новій редакції рекодифікованого кодексу може бути запропонована до викладення наступним чином: 1. Цифровою річчю є різнорідне нематеріальне благо, що створюється та існує виключно у цифровому середовищі, є об'єктом контролю та має відповідну цінність. 2. Цифрові речі є родовим об'єктом до якого належать віртуальні активи, у тому числі токени, цифровий контент, бази даних, зображення, у тому числі 3D-моделі, доменні імена та інші об'єкти, що відповідають вимогам частини першої цієї статті.

Окремої уваги заслуговує питання правових наслідків незаконного володіння (у тому числі добросовісного) цифрових речей. Як вже було зазначено, однією з багатьох новел рекодифікації є встановлення володіння цифровою річчю через контроль над нею. Загальновідомо, що володіння, навіть здійснене через контроль по відношенню до цифрової речі, не є тотожним праву власності. Хоча у ст. 315-48 ЦК України (нова редакція) пропонується «презумпція власності» згідно якої, володілець вважається власником об'єкта володіння до тих пір, поки не буде доведено зворотне, звісно що за винятком певних випадків, зокрема й у випадку вибуття всупереч волі певного об'єкта із законного володіння. При цьому, пропонується доповнити статтю 334 ЦК України «Момент набуття права власності за договором» частиною, відповідно до якої право власності на цифрову річ переходить до набувача за договором з моменту фіксації розпорядження цим майном у системі реєстрації відповідної цифрової речі, у той час як право власності на віртуальний актив переходить до набувача за договором з моменту фіксації розпорядження цим майном у системі обігу віртуальних активів, що підтверджується пов'язаністю активу з публічною адресою набувача, яка відповідає наміру відчужувача передати право власності на цей актив, чим самим презюмується логічна можливість виникнення права власності на вказаний об'єкт [16]. Тож, звичайне володарювання над цифровою річчю відрізняється від юридичного права (права власності) на неї та відповідно до концепції рекодифікації цивільного законодавства визнається фактичним станом [17]. Так, злодій може отримати контроль, вкравши закритий ключ, але зазвичай він не отримує юридичного права власності. Аналогічно, зберігач (який контролює актив для клієнта) має контроль, але клієнт зберігає право власності. Вказана ідея бере початок з римського приватного права та може бути виражена як *«Nemo plus iuris ad alium transferre potest quam ipse haberet»*, що означає «ніхто не

може передати більше прав, ніж сам має». Певно, у якості додаткового запобіжника порушення даного принципу поряд із непохитною нормою вираженою у ст. 388 ЦК України, у пропонованій редакції заявляється ст. ст. 315-85 – 315-87 приблизно аналогічного змісту та стосовно того ж віндикаційного позову, однак ще більш загального характеру, оскільки вказані правові норми відносяться до розділу «загальні положення речового права» та за логікою мають охоплювати окрім права власності, й інші обмежені речові права, у той час як ст. 388 ЦК України стосується безпосередньо права власності.

Зміст вказаних положень не містить жодних винятків та уточнень з приводу цифрових речей (цифрових активів), хоча питання можливості застосування речових чи зобов'язальних заходів захисту права власності та правових наслідків отримання «контролю» особою яка не має відповідних прав навпаки привертають все більшу увагу світової наукової спільноти. Зокрема, у роботі Луїзи Галліфер та Ігнасіо Тірадо «*Proprietary Rights and Digital Assets: A "Modest Proposal" from a Transnational Law Perspective*» підіймається питання комплексного використання Принципів (UNIDROIT 2023) без вибіркового застосування, зокрема й у питанні добросовісного володіння [18, с. 215–217]. Відповідно до ідеї сформованої у п. 8 Принципів, такий «контроль» розглядається як ключ до винятку із загального правила, в рамках якого особі без майнових прав (у тому числі добросовісному набувачу), яка зберігає контроль над цифровим активом, дозволяється ефективно передати актив іншому набувачу, що буде породжувати подальші «позитивні» правові наслідки. Цей механізм є своєрідною транспозицією традиційних цивільно-правових рішень. Він надає пріоритет безпеці ринку та ліквідності (настільки важливим на дуже динамічному ринку цифрових активів) над претензіями початкового власника.

У цій парадигмі О.І Харитонova та Є.О. Харитонов зазначають про виникнення віртуальної власності яку можна розглядати як особливий вид права власності, об'єктом якої є безтілесні речі, які мають економічну цінність, не мають матеріальної оболонки, є унікальними, сталими, оборотоздатними та розглядаються володільцями як власні [19, с. 166]. Необхідність уважного аналізу положень Принципів, а також їх врахування з іншими різновидами «м'якого права» знаходять свій відклик з положень Книги 8 оновленого ЦК України з назвою «Міжнародне приватне право», де принцип автономії волі сторін у контексті вибору застосованого права не обмежується вибором права конкретної країни і може включати вибір норм транснаціонального характеру, які не належать до певної національної правової системи, в тому числі норм

«*lex mercatoria*», загальних принципів права або аналогічних положень. Вказана ідея змістовно охарактеризована у дисертаційному дослідженні К.Г. Цірат на тему: «Автономія волі сторін у Гаазьких Принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах» під науковим керівництвом А.С. Довгєрта [20, с. 10–12]. Крім того, аналізуючи концепцію рекодифікації цивільного законодавства в контексті зобов'язального права можна чітко простежити ідею гармонізації окремих положень вітчизняного цивільного законодавства, зокрема щодо загальних умов виконання зобов'язань із Принципами UNIDROIT, PECL та DCFR [17].

Тож, акцентуючи увагу на необхідності розширення переліку об'єктів цивільних прав з огляду на динамічність розвитку цивільного обороту, окремі прикладні питання по-суті залишаються поза увагою, що сприяє виникненню правової невизначенності ніж її уникненню. Таким чином, цивільне законодавство має включати положення щодо особливостей захисту прав на цифрові речі та щодо правових наслідків незаконного володіння такими об'єктами.

Література

1. Жук К. Chainalysis: Україна у трійці світових лідерів щодо використання крипто активів. Investory news. Електронний ресурс. URL: <https://investory.news/chainalysis-ukraina-u-trijci-svitovix-lideriv-shhodovikoristannya-kriptoaktiviv/> (дата звернення: 20.11.2025).
2. Кохановська О.В. Цифрова річ чи інформація: щодо об'єктів цивільних прав, речових прав та інформаційних немайнових прав. *Рекодифікація речового права* : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 79-82
3. Сліпченко С.О. Сліпченко А.С. Правовий режим цифрових речей в контексті вітчизняної концепції права власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4. 2024. С. 216–223. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-4/50>
4. Сліпченко А.С. Сліпченко С.О. Визначення юридично значущої сутності цифрової речі в цивільному праві України. *Форум права*. 78(1). 2024. С. 88–96. DOI: <http://doi.org/10.5281/zenodo.10870775>
5. Майданік Р.А. Цифрова річ як майно та її оборотоздатність. *Цивілістична платформа*. № 1(4). 2025. С. 19–59 DOI: <https://doi.org/10.69724/2786-8334-2025-4-1-19-59>
6. Мічурін Є.О. Цифрова річ та інші цифрові блага як об'єкти цивільних прав. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 88(1). 2025. С. 323–327. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.88.1.47>
7. Мічурін Є. О. Щодо дискусії про право власності на цифрову річ. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Право»*. 2024. Вип. 38. С. 116–123. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2024-38-12>
8. Nekit K. H. From tokens to files: which digital assets qualify as «Digital things». *Recodification of Property Law* : Collection of Materials of the XIV International

Civilistic Forum (Kyiv, 16 May 2025). Odesa : Publishing House «Юридика», 2025. P. 79-82

9. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. Електронний ресурс. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 01.12.2025).

10. Крижний А. В Україні легалізують крипто валюту на початку 2025 року. *Економічна правда*. Електронний ресурс. URL: <https://epravda.com.ua/finances/koli-v-ukrajini-legalizuyut-kriptoalyutu-vidpovid-800779/> (дата звернення: 20.11.2025).

11. Проект Закону про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо врегулювання обороту віртуальних активів в Україні № 10225-д від 24.04.2025. Електронний ресурс. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/56271> (дата звернення: 28.11.2025).

12. REGULATION (EU) 2023/1114 OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL of 31 May 2023 on markets in crypto-assets, and amending Regulations (EU) No 1093/2010 and (EU) No 1095/2010 and Directives 2013/36/EU and (EU) 2019/1937 URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2023/1114/oj/eng>

13. UNIDROIT Principles on digital assets and private law. (UNIDROIT 2023). URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2024/01/Principles-on-Digital-Assets-and-Private-Law-linked-1.pdf> (accessed 28 November, 2025).

14. Зозуляк О.І., Максимів Л.М. Цифрові речі як об'єкти цивільних прав: оновлені підходи регу-

лювання. *Право і суспільство*. 2024. № 6. С. 40–47 DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.6.7>

15. Hrabovska I.M. «Blago» in IM Dziuba, AI Zhukovskyi and MG Zhelezniak (eds), «Encyclopedia of Modern Ukraine». Institute of Encyclopedic Research of the National Academy of Sciences of Ukraine and Shevchenko Scientific Society. 2004. URL: <https://esu.com.ua/article-35431> (accessed 28 November, 2025)

16. Проект Книги 3 «Речове право» Цивільного кодексу України. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. Електронний ресурс. URL: https://www.rada.gov.ua/files/codex_knygy.html

17. Концепція рекодифікації цивільного законодавства. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України*. Електронний ресурс. URL: https://www.rada.gov.ua/files/codex_knygy.html

18. Louise Gullifer. Ignacio Tirado. Proprietary Rights and Digital Assets: A "Modest Proposal" from a Transnational Law Perspective. *Law and Contemporary Problems*. № 87. 2025. P. 211–232.

19. Харитонova О.І., Харитонов Є.О. Віртуальна (цифрова) власність у світлі рекодифікації речового права. *Рекодифікація речового права* : збірник матеріалів XIV Міжнародного цивілістичного форуму (м. Київ, 16 травня 2025 р.). Одеса : Видавництво «Юридика», 2025. С. 162–166.

20. Цірат К. Г. Автономія волі сторін у Гаазьких Принципах вибору права у міжнародних комерційних договорах : автореф. дис. ... на здобуття ступеня к.ю.н. 12.00.03 – Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. 19 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.5>

О. С. Нестерович
доктор філософії з права, доцент,
проректор з навчально-виховної роботи та соціального розвитку
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
orcid.org/0000-0002-7697-6750

ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СПОРТІ

У статті досліджено особливості дисциплінарної відповідальності у спорті як правового інституту, що функціонує на перетині трудового права, приватного саморегулювання спортивних федерацій і ліг та міжнародних стандартів справедливого розгляду. Актуальність теми зумовлена тим, що дисциплінарні санкції у спорті (відсторонення, дискваліфікація, заборона участі, штрафи, обмеження реєстрації, санкції за невиконання рішень) мають кар'єрні та істотні економічні наслідки й здатні фактично обмежувати доступ особи до професії. Це перетворює «внутрішньоспортивні» заходи реагування на інструмент, який за своїм ефектом наближається до трудових наслідків (позбавлення заробітку, втрати контракту, неможливості виконувати трудову функцію), а тому вимагає підвищених вимог до правової визначеності, пропорційності та належної процедури.

У результаті доведено, що дисциплінарна відповідальність у спорті має гібридний характер і повинна спиратися на мінімальний стандарт процесуальних гарантій: завчасне повідомлення про обвинувачення, доступ до матеріалів справи, право бути заслуханим, змагальність і рівність сторін, незалежність та неупередженість складу органу, передбачуваність санкцій і послідовність санкційної практики, а також реальну можливість ефективного оскарження. Показано, що сфери з найбільш «каральним» потенціалом (зокрема антидопінг) актуалізують питання стандарту доказування, балансу конфіденційності й публічної довіри, а також співвідношення спортивної дисципліни з публічно-правовою реакцією держави.

Для України сформульовано висновок про необхідність чіткого узгодження спортивних дисциплінарних процедур з базовими трудовими гарантіями, оскільки національне регулювання професійного спорту прямо поєднує трудове право з регламентами спортивних та міжнародних організацій. Практичними орієнтирами визначено: (1) розмежування випадків, коли спортивна санкція є внутрішнім наслідком участі у змаганнях, і випадків, коли вона фактично трансформується у трудо-правовий наслідок; (2) закріплення мінімальних стандартів належної процедури в дисциплінарних регламентах федерацій/ліг; (3) інституційне посилення незалежності дисциплінарних органів (правила формування складу, запобігання конфлікту інтересів, прозорість); (4) уніфікація підходів до санкційної політики та мотивування рішень; (5) забезпечення ефективного механізму апеляції/перегляду.

Ключові слова: дисциплінарна відповідальність, спорт, антидопінгова політика, стягнення, державне регулювання, трудова дисципліна, трудові відносини, спортивні санкції.

Nesterovych O. S. FEATURES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY IN SPORT

The article examines the peculiarities of disciplinary responsibility in sports as a legal institution operating at the intersection of labor law, private self-regulation of sports federations and leagues, and international standards of fair trial. The relevance of the topic is due to the fact that disciplinary sanctions in sports (suspension, disqualification, ban on participation, fines, registration restrictions, sanctions for non-compliance with decisions) have career and significant economic consequences and can effectively restrict a person's access to the profession. This transforms "intra-sport" response measures into an instrument that, in its effect, approximates labor consequences (loss of earnings, loss of contract, inability to perform labor functions) and therefore requires increased demands for legal certainty, proportionality, and due process.

As a result, it has been proven that disciplinary responsibility in sport is hybrid in nature and must be based on minimum standards of procedural guarantees: advance notice of charges, access to case materials, the right to be heard, adversarial proceedings and equality of arms, independence and impartiality of the body, predictability of sanctions and consistency in sanctioning practice, as well as a real opportunity for effective appeal. It is shown that areas with the most "punitive" potential (in particular, anti-doping) raise the issues of the standard of proof, the balance between confidentiality and public trust, and the relationship between sports discipline and the public-law response of the state.

For Ukraine, a conclusion has been formulated on the need for clear coordination of sports disciplinary procedures with basic labor guarantees, since national regulation of professional sports directly combines labor law with the regulations of sports and international organizations. The following practical guidelines have been identified: (1) distinguishing between cases where a sports sanction is an internal consequence of participation in competitions and cases where it actually transforms into a labor law consequence; (2) establishing minimum standards of due process in the disciplinary regulations of federations/leagues; (3) institutional strengthening of the independence of disciplinary bodies (rules for forming their composition, preventing conflicts of interest, transparency); (4) unification of approaches to sanction policy and motivation of decisions; (5) ensuring an effective appeal/review mechanism.

Key words: disciplinary responsibility, sport, anti-doping policy, penalties, state regulation, labor discipline, labor relations, sports sanctions.

Сучасний спорт (особливо професійний) є сферою з високим рівнем «нормативної щільності»: поряд із державним регулюванням діють приватні правила та кодекси спортивних федерацій, ліг і міжнародних організацій, які встановлюють стандарти поведінки, перелік порушень і санкції. У цьому контексті дисциплінарна відповідальність у спорті набуває подвійної природи: з одного боку, вона пов'язана з трудовою дисципліною та статусом спортсмена/тренера як працівника, а з іншого – ґрунтується на членстві або підпорядкуванні правилам спортивної організації, що фактично формує автономний «приватний правопорядок» спорту.

Українське законодавство прямо підкреслює комплексність регулювання професійного спорту: професійний спорт визначається як комерційний напрям діяльності, пов'язаний із підготовкою та участю у змаганнях, що є основним джерелом доходу спортсменів та фахівців, і здійснюється відповідно до законодавства, зокрема й норм трудового права, а також статутних/регламентних документів спортивних суб'єктів та міжнародних організацій [1]. Водночас правила спортивних змагань та інші регламенти розробляються спортивними організаціями та затверджуються у встановленому порядку, що на практиці посилює роль «внутрішніх» дисциплінарних процедур і органів (контрольно-дисциплінарних комітетів, дисциплінарних палат тощо).

Постановка проблеми. Дисциплінарна відповідальність у спорті має «подвійну природу»: з одного боку, вона реалізується через трудові (або квазітрудова) відносини між клубом/організацією та спортсменом, тренером, суддею чи іншим персоналом; з іншого – через приватне регулювання спортивних федерацій і ліг, які встановлюють правила поведінки та санкції як умову допуску до участі у спорті. У такій моделі дисциплінарне провадження нерідко виходить за межі «внутрішньої справи організації» й безпосередньо впливає на професійну репутацію, кар'єру та економічні права особи, включно з можливістю продовжувати діяльність у відповідному виді спорту.

Проблема полягає в тому, що спорт як саморегульована сфера створює ризики структурного конфлікту інтересів під час розслідування та розгляду дисциплінарних справ (порядок призначення органів, залежність панелей від керівних органів, «внутрішня» логіка захисту інтересів федерації/ліги тощо). Саме тому в зарубіжній доктрині наголошується на необхідності проектувати дисциплінарні та спорові процедури так, щоб вони гарантували незалежність і неупередженість, а також відповідали стандартам справедливого розгляду, зокрема у світлі підходів до застосування ст. 6 ЄКПЛ у спортивних спорах.

Метою статті є комплексно охарактеризувати особливості дисциплінарної відповідальності у спорті в контексті трудового права, визначивши її відмінності від «класичної» трудової дисципліни та ризики, зумовлені автономією спортивного саморегулювання, а також сформулювати пропозиції для України щодо узгодження дисциплінарних механізмів спортивних організацій із базовими трудовими гарантіями (належна процедура, мотивованість рішень, пропорційність санкцій, ефективне оскарження/перегляд).

Виклад основного матеріалу. Ключовою особливістю спортивної дисциплінарної відповідальності є інституціоналізація дисципліни в рамках приватних структур управління: міжнародних федерацій, національних федерацій, професійних ліг та організаторів заходів. Це створює порядок, за якого дисциплінарні санкції є не просто «внутрішніми заходами на робочому місці», а інструментами, що підтримують спортивні змагання як соціальну та економічну систему. Сучасні науковці характеризують це як приватний правовий порядок, який прагне стабільності та дотримання правил за допомогою регуляторних механізмів, вбудованих у рамки членства та участі. Дисциплінарні реформи ФІФА (включно з посиленими інструментами «непрямого примусу») ілюструють, як спортивні організації розробляють дисциплінарні заходи не тільки для покарання, але й для забезпечення довгострокової стабільності регуляторної системи та дотримання правил афілійованими організаціями.

З точки зору трудового права, така гібридність створює основну напругу: один і той самий акт (наприклад, агресія, домагання, порушення правил доброчесності, вживання допінгу) може одночасно спричинити (1) внутрішні спортивні санкції (непридатність, дискваліфікацію, штрафи, заборони), (2) трудові наслідки (догану, звільнення, розірвання контракту, наслідки для заробітної плати), а іноді (3) реакцію з боку публічного права (адміністративна або кримінальна відповідальність). Ця напруга особливо помітна там, де спортивна дисципліна розвиває квазісудові процедури (розслідування, слухання, апеляційний арбітраж), які нагадують судовий розгляд, але діють в рамках приватного управління.

Важливо наголосити на тому, що дисциплінарна влада у спорті рідко зосереджена в руках одного суб'єкта. Натомість вона діє на декількох рівнях:

- Міжнародні федерації: встановлюють глобальні стандарти дисципліни та доброчесності та забезпечують їх гармонізацію між країнами (часто через зобов'язання «визнання» та «дотримання»).

- Національні федерації: впроваджують дисциплінарні правила на національному рівні, керують дисциплінарними комітетами та проводять провадження.

– Ліги та клуби: застосовують дисципліну у сфері зайнятості/контрактів і можуть накладати санкції на рівні ліги (дискваліфікації, штрафи) на додаток до заходів клубу.

У професійних лігах наукові дослідження вказують на ризики перевищення повноважень та непослідовності: дисциплінарна влада може стати довільною, санкції можуть бути нерівномірними, а процедурні гарантії можуть бути недостатніми, особливо там, де прийняття рішень є високо централізованим (наприклад, моделі типу комісара) і не відокремленим від комерційних інтересів.

Маємо наголосити на тому, що відмінною рисою спортивної дисципліни є те, що санкції можуть бути спрямовані не тільки на окремих осіб, а й на клуби, федерації та навіть асоціації, з використанням важелів дотримання, що є специфічними для спорту (право на участь, реєстрація, доступ до змагань). Підхід ФІФА демонструє, як дисциплінарні системи розробляються як архітектура дотримання вимог – не просто як реакція на порушення, а як механізм, що забезпечує узгодженість та можливість виконання спортивного порядку за межами країни.

При аналізі порушеного питання не можна забувати, що спортивні дисциплінарні санкції можуть покласти край кар'єрі та мати руйнівні економічні наслідки (багаторічні заборони, недопущення до змагань, втрата спонсорської підтримки, виключення з елітних змагань). Тому процедурна сторона не є «другорядною»: вона стає основною умовою легітимності. Сучасні дебати зосереджуються на тому, чи відповідають спортивні дисциплінарні системи принципам, які зазвичай асоціюються зі справедливим судочинством: повідомлення, рівність сторін, неупередженість, обґрунтовані рішення, прозорість та ефективне оскарження.

Водночас наявність апеляційних щаблів (включно зі зверненням до CAS) розглядається як один із ключових елементів, що може компенсувати ризики внутрішньої залежності первинних інстанцій.

З позицій трудового права особливої уваги потребує співвідношення «спортивної дисципліни» і класичної дисциплінарної відповідальності працівника. КЗпП України встановлює базові дисциплінарні стягнення (догана і звільнення) та водночас допускає, що для окремих категорій працівників можуть передбачатися інші стягнення статутами/положеннями про дисципліну. Процедурні вимоги (вимога письмових пояснень, принцип «одне стягнення за одне порушення», урахування тяжкості проступку тощо) формують мінімальний стандарт захисту працівника у дисциплінарних справах. Отже, у спорті виникає практичне питання: коли спортивні санкції

є «внутрішніми» наслідками підпорядкування правилам федерації, а коли вони фактично трансформуються у трудо-правові наслідки (аж до припинення трудових відносин), що вимагає застосування гарантій трудового законодавства.

Окремою є проблема концентрації дисциплінарної влади у професійних лігах та її контролю. У зарубіжній літературі на прикладі американських професійних ліг звертається увага, що надмірно широка та «малоконтрольована» дисциплінарна дискреція керівництва може призводити до свавільних рішень; у таких системах ключовим запобіжником розглядається ефективний механізм grievance arbitration і стандарти перегляду дисциплінарних рішень, а також потреба у чіткіших «санкційних» орієнтирах і публічній аргументації рішень.

Іноземні науковці наголошують, що незалежність – це не лише питання особистої етики, а й структурна особливість того, як трибунали формуються, фінансуються та інтегруються в систему управління спортом. Аналіз О'Лірі (O'Leary L.) показує, що органи вирішення спортивних спорів можуть стикатися зі структурними конфліктами інтересів, оскільки спортивні організації можуть одночасно виступати в ролі регулятора, слідчого, прокурора та – прямо чи опосередковано – розробника структури трибуналу [2].

Проблема загострюється, коли комісії призначаються або перебувають під впливом тих самих інституцій, які зацікавлені в результаті.

Корисною ілюстрацією є дисциплінарна модель у тенісі, описана Лівінгсом і Влодарчак (Livings B., Wlodarczak K.). Вони описують внутрішню систему першої інстанції з можливістю оскарження до незалежного трибуналу і, в кінцевому рахунку, до Спортивного арбітражного суду (CAS) [3].

Водночас автори наголошують на критиці: рішення та процедурні матеріали можуть залишатися конфіденційними, а система, як стверджується, не є прозорою, що викликає питання щодо легітимності та довіри, особливо в тих випадках, коли питання доброчесності впливають на довіру громадськості [3].

Загальний висновок: дисциплінарні системи у спорті повинні балансувати між (а) необхідністю конфіденційності (безпека свідків, розслідування доброчесності) та (б) необхідністю публічно надійного правосуддя. Якщо прозорість є надто обмеженою, дисциплінарні заходи можуть сприйматися як вибіркові, політично вмотивовані або спрямовані на управління репутацією, а не як законні.

Також особливою рисою дисциплінарної відповідальності у спорті є часте використання положень про обов'язковий арбітраж, які часто містяться в правилах членства або умовах участі. Фостер (Foster K.) зазначає, що дисциплінарні

структури у спорті можуть включати режими обов'язкового арбітражу, за яких сторони фактично відмовляються від права на судовий захист [4].

З точки зору трудового права це викликає дві пов'язані між собою проблеми:

– Згода та нерівність переговорної сили. Спортсмени та тренери можуть мати обмежений реальний вибір, якщо участь у змаганнях залежить від прийняття арбітражу та внутрішньої юрисдикції.

– Державна політика та права людини. Якщо внутрішні трибунали не є незалежними або не дотримуються процедурної справедливості, обмеження доступу до державних судів може поглибити дефіцит легітимності.

Це не означає, що арбітраж є негативним за своєю суттю; скоріше, ключовим питанням є те, чи є арбітраж дійсно незалежним, процедурно справедливим і підлягає перегляду, з достатньо обґрунтованими причинами та механізмами оскарження для санкцій з високими ставками.

У контексті нашого дослідження окремим питанням є допінг, а саме «основний приклад» дисциплінарної відповідальності. Антидопінгові дисциплінарні заходи часто є найбільш складним і каральним сегментом дисциплінарної відповідальності у спорті. Такий вчений як Вестон (Weston M.) описує систему, в якій спортсмени підлягають обов'язковому тимчасовому відстороненню, припускаючи, що «вина вважається доведеною», і де провадження можуть ініціювати федерації та антидопінгові агентства.

Вестон (Weston M.) також підсумовує наслідки: у разі встановлення порушення антидопінгових правил санкції є суворими (включно з багаторічною дискваліфікацією), а спортсмен несе важкий тягар у спробах домогтися їхнього пом'якшення [6].

Можливість остаточного перегляду в CAS представлена як центральна риса юридичної остаточності та однорідності системи.

Жукайте і Радке (Zaksaitė S., Radke H.) стверджують, що межа між кримінальною та дисциплінарною парадигмами не є фіксованою: вона визначається характером звинувачення та суворістю санкції. Вони підкреслюють, що коли звинувачення є більш серйозними, а санкції нагадують «покарання», аргументи на користь більш суворих стандартів доказування стають сильнішими [5].

Це має вирішальне значення для спортивного права, оскільки допінг, корупція та насильство можуть бути (1) дисциплінарними порушеннями у спорті та (2) злочинами за державним правом. Взаємодія породжує практичні проблеми:

По-перше, паралельні провадження. Дисциплінарні органи можуть діяти швидко (ризиків щодо права на участь), тоді як кримінальні розслідування вимагають часу.

По-друге, це – докази та процесуальні права. Спортивні органи можуть покладатися на стандарти та підходи до доказів, які відрізняються від кримінальних судів, проте результати можуть бути однаково доленосними.

По-третє, пропорційність та подвійні наслідки. Особа може зазнати як кримінального покарання, так і дисциплінарного заборони, що вимагає ретельного обґрунтування пропорційності.

Тому центральною рисою дисциплінарної відповідальності у спорті є необхідність розробки процедур, які залишаються надійними навіть тоді, коли дисциплінарні заходи наближаються до інтенсивності публічного покарання.

Як ми вже зазначали українське законодавство розглядає професійний спорт як комерційну сферу, що охоплює організацію та проведення спортивних заходів високого рівня з метою отримання прибутку. Водночас у цьому ж контексті підкреслюється, що професійна діяльність спортсменів і тренерів здійснюється з урахуванням вимог Закону України «Про фізичну культуру і спорт», норм трудового законодавства, а також статутних і регламентних документів спортивних та міжнародних спортивних організацій. Ця законодавча формула по суті підтверджує «гібридний» характер спортивної дисципліни в Україні: це не тільки дисципліна зайнятості, але й дисципліна, що впливає з правил федерації/ліги.

Для національних команд українське законодавство також передбачає, що якщо спортсмен (член національних команд) дискваліфікований/відсторонений (у тому числі за порушення правил змагань або норм федерації, або за вживання допінгу), він одночасно виключається з національної команди та штатної команди компетентним державним органом.

Це відображає особливу українську рису: дисциплінарні санкції у спорті можуть мати негайні публічно-адміністративні наслідки (статус у національних збірних), що підкреслює серйозність спортивної дисципліни, яка виходить за межі приватних трудових відносин.

Згідно з КЗпП, загальні дисциплінарні санкції за порушення трудової дисципліни обмежуються доганою або звільненням, тоді як інші дисциплінарні санкції можуть існувати лише для конкретних категорій через статuti/правила.

КЗПП також встановлює основні процедурні вимоги: компетентний орган, строки, вимога письмових пояснень, міркування пропорційності та можливості оскарження.

Однак санкції, що стосуються спорту (дискваліфікація, позбавлення права на участь, заборона на участь у змаганнях, штрафи згідно з кодексами федерацій), не є типовими трудовими санкціями. Це створює практичну напругу в Україні:

Якщо спортсмен/тренер перебуває у трудових відносинах, дисциплінарні заходи клубу повинні відповідати нормам КЗпП (або спеціальному дисциплінарному статуту).

Однак федерація/ліга може накладати санкції щодо права на участь у спортивних змаганнях, які діють незалежно і можуть бути суворішими за трудові заходи.

Як результат, спортивний сектор України часто функціонує з паралельними дисциплінарними механізмами:

- внутрішня спортивна дисципліна (санкції на основі права на участь відповідно до правил федерації/ліги) та

- трудова дисципліна (догана/звільнення та пов'язані заходи відповідно до трудового законодавства).

З огляду на законодавчу прив'язку до правил федерації/ліги у професійному спорті, Україна стикається з тими самими ризиками управління, що й іноземні країни:

Дефіцит незалежності, коли дисциплінарні органи надто тісно пов'язані з керівними органами (структурні конфлікти інтересів).

Проблеми прозорості у справах про добросовісність (наприклад, конфіденційність проти суспільної довіри), як зафіксовано в дебатах про управління тенісом.

Ризик непослідовності/довільності в дисципліні професійної ліги, де прийняття рішень є централізованим, а санкції є нерівномірними.

Питання арбітражу та доступу до суду, якщо внутрішні системи вимагають обов'язкового арбітражу без надійних гарантій справедливості.

Для України це не лише теоретичні питання: надійність дисциплінарних систем впливає на (а) права спортсменів, (б) сприйняття добросовісності, (в) спонсорство та стабільність репутації, а також (г) відповідність європейським стандартам справедливості.

Висновки. Дисциплінарна відповідальність у спорті має гібридний характер: вона поєднує трудову дисципліну (коли спортсмен/тренер перебуває у трудових або наближених до них відносинах) із дисциплінарним режимом, що впливає з підпорядкування правилам федерацій і ліг як умові допуску до змагань. Саме ця «подвійність»

зумовлює багаторівневість дисциплінарної влади та ситуації, коли одне порушення може мати одночасно спортивні, контрактні й навіть публічно-правові наслідки, що підсилює вимоги до правової визначеності та пропорційності реагування.

Для України з цього випливають практичні висновки: потрібне чіткіше узгодження «спортивної» дисципліни (статуту/регламенти федерацій, міжнародні правила) з базовими трудовими гарантіями, особливо у професійному спорті, де законодавство прямо фіксує комплексність регулювання (трудове право та нормативні документи спортивних і міжнародних організацій). Пріоритетом має бути розмежування, коли спортивна санкція є внутрішнім наслідком участі у змаганнях, а коли вона фактично трансформується у трудо-правовий наслідок, – із закріпленням мінімальних стандартів «належної процедури» (прозорі правила, мотивовані рішення, пропорційність, незалежні склади органів, ефективне оскарження).

Література

1. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text> (дата звернення: 18 грудня 2025 р.)
2. O'Leary, L. Independence and impartiality of sports disputes resolution in the UK (structural conflicts of interest; independence standards for sports tribunals). 2021. URL: <https://d-nb.info/1242366598/34> (дата звернення: 18 грудня 2025 р.)
3. Livings, B.; Wlodarczak, K. Procedural Fairness in the International Tennis Federation's Disciplinary Regime. 2020. URL: <https://www.entsportslawjournal.com/article/856/galley/4251/view/> (дата звернення: 15 грудня 2025 р.)
4. Foster, K., «Global Sports Law Revisited», *Entertainment and Sports Law Journal* 17(1). 2019. URL: <https://doi.org/10.16997/eslj.228> (дата звернення: 21 листопада 2025 р.)
5. Zaksaitė, S., Radke, H. The interaction of criminal and disciplinary law in doping-related cases. 2014. URL: <https://scispace.com/pdf/the-interaction-of-criminal-and-disciplinary-law-in-doping-269nzzanku.pdf> (дата звернення: 18 грудня 2025 р.)
6. Weston, M. A. Doping Control, Mandatory Arbitration, and Process Dangers for Accused Athletes in International Sports. 2010. URL: <https://law.pepperdine.edu/dispute-resolution-law-journal/issues/volume-ten/weston-article.pdf> (дата звернення: 18 грудня 2025 р.)

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС; ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

УДК 347. 73

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.6>

В. О. Дюкарев

аспірант кафедри фінансового права

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

orcid.org/0009-0002-1727-2427

ПРИНЦИП ФІСКАЛЬНОЇ ПРОЗОРОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ У ПЕРІОД ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

У статті здійснено комплексний правовий аналіз принципу фінансової прозорості в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. Розкрито зміст і значення фінансової прозорості як складової принципу публічності та прозорості бюджетної системи, визначеного Бюджетним кодексом України. Проаналізовано нормативно-правові засади забезпечення доступу до бюджетної інформації, а також особливості їх застосування в умовах воєнного стану з урахуванням обмежень, зумовлених потребами національної безпеки.

Особливу увагу приділено дослідженню меж реалізації фінансової прозорості у сфері оборонних і таємних видатків, а також аналізу змін до бюджетного законодавства, спрямованих на адаптацію бюджетного процесу до воєнних умов. Наголошено, що протягом правового режиму воєнного стану зміни до Бюджетного кодексу України дозволили прискорити перерозподіл видатків, використовувати резервний фонд на потреби безпеки та оборони, а також врегулювати бюджетне фінансування пріоритетних видатків. Проте навіть за таких змін органи влади зобов'язані звітувати про використання цільових коштів, особливо міжнародної допомоги.

Обґрунтовано, що навіть за умов надзвичайного правового режиму держава зобов'язана забезпечувати належний рівень підзвітності та контролю за використанням публічних коштів, зокрема міжнародної фінансової допомоги. Зроблено висновок про ключову роль цифрових інструментів відкритості публічних фінансів у підтриманні фінансової прозорості під час війни. Запропоновано напрями вдосконалення правового регулювання фінансової прозорості з урахуванням міжнародних стандартів та досвіду інших держав.

Ключові слова: фінансова прозорість, бюджетна система, принципи бюджетної системи, воєнний стан, бюджетний процес, публічні фінанси, доступ до публічної інформації, оборонні видатки, бюджетне законодавство, цифрові сервіси.

Diukarev V. O. PRINCIPLE OF FISCAL TRANSPARENCY: ESSENCE AND FEATURES OF IMPLEMENTATION IN THE BUDGETARY SPHERE DURING THE PERIOD OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE

The article offers a comprehensive legal analysis of the principle of fiscal transparency within the legal framework of martial law in Ukraine. It reveals the content and significance of fiscal transparency as an integral component of the principle of budget system transparency, as defined by the Budget Code of Ukraine. The study analyzes the regulatory and legal framework for ensuring access to budgetary information, as well as the specific features of its application during martial law, taking into account the limitations обусловлені national security needs.

Special attention is paid to examining the limits of fiscal transparency in the defense and classified expenditure sphere, as well as to analyzing amendments to budget legislation aimed at adapting the budget process to wartime conditions. It is emphasized that during the legal regime of martial law, amendments to the Budget Code of Ukraine made it possible to accelerate the reallocation of expenditures, use the reserve fund for security and defense needs, and regulate budget financing of priority expenditures. However, even under such conditions, public authorities are obliged to report on the use of targeted funds, particularly international financial assistance.

It is substantiated that even under an extraordinary legal regime, the state is obliged to ensure an appropriate level of accountability and control over the use of public funds, including international financial assistance. The article concludes that digital instruments for ensuring the openness of public finances play a key role in maintaining fiscal transparency during wartime. Directions for improving the legal regulation of fiscal transparency are proposed, taking into account international standards and the experience of other countries.

Key words: fiscal transparency, budget system, principles of the budget system, martial law, budget process, public finances, access to public information, defense expenditures, budget legislation, digital services.

Постановка проблеми. Фінансова прозорість є одним із ключових принципів сучасної бюджетної системи та ефективного публічного управління. Вона передбачає відкритість, доступність, повноту й достовірність інформації про формування, розподіл та використання публічних фінансів, що забезпечує підзвітність органів

влади перед суспільством, ефективність бюджетних рішень та мінімізацію корупційних ризиків. В Україні прямого нормативного закріплення принцип фінансової прозорості не знайшов, проте з огляду на зміст принципу публічності і прозорості, який відповідно до Бюджетного кодексу України передбачає інформування громадськості

з питань бюджетної політики, складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів [1, п. 10 ч. 1 ст. 7], можемо констатувати доцільність розгляду принципу фінансової достатності як складової принципу публічності і прозорості бюджетної системи. Таким чином, фінансова прозорість виступає юридично обов'язковою вимогою до діяльності всіх учасників бюджетного процесу.

Починаючи з 24 лютого 2022 року Україна функціонує в умовах правового режиму воєнного стану, що відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану» передбачає тимчасове обмеження окремих прав та свобод задля забезпечення національної безпеки [2]. Воєнний стан вплинув на всі сфери державної діяльності, включаючи бюджетний процес і фінансову політику. Це створює парадокс: з одного боку, виникає потреба в максимальній оперативності бюджетних рішень, а з іншого – необхідність підвищеної прозорості та підзвітності відповідальних за розпорядження державними коштами.

У науковій літературі й практичному вимірі залишається відкритим питання: як принцип фінансової прозорості реалізується в умовах воєнного стану, коли державні інституції працюють у надзвичайних умовах, а деякі аспекти публічності можуть бути обмежені з міркувань безпеки. Виникає потреба системного правового аналізу цього явища з урахуванням національного законодавства, міжнародних стандартів та практики застосування норм у воєнний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняні науковці зазначають, що фінансова прозорість є не тільки технічним механізмом, а й основою довіри громадян до уряду та бюджетної політики. Міжнародні дослідження, зокрема МВФ, визначають фінансову прозорість як один із стандартів належного бюджетного управління, що включає відкритий доступ до інформації про бюджетні рішення, прогнозування та ризики [3]. У раціональному бюджетному управлінні підкреслюється значення прозорості у забезпеченні підзвітності та участі громадськості в бюджетному процесі.

Попри ці здобутки, спеціальних досліджень щодо реалізації принципу фінансової прозорості саме в умовах дії воєнного стану в Україні поки що недостатньо. Існуючі праці радше аналізують загальні аспекти бюджетної політики в умовах війни або досвід інших країн у надзвичайних ситуаціях, не фокусуючись на юридичних механізмах фінансової прозорості.

Мета дослідження. Метою цієї статті є юридичне та інституційне осмислення принципу фінансової прозорості в Україні в період дії пра-

вового режиму воєнного стану, визначення його меж, форм реалізації, а також оцінка впливу воєнних обмежень на бюджетну прозорість.

Виклад основного матеріалу. Підкреслимо, що на сучасному етапі розвитку світових держав лише їх невелика кількість чітко визначають прозорість у своїх законах про бюджет. Однак такі правові визначення різняться. Так, в деяких країнах основний фокус ґрунтується саме на типі та якості тієї інформації, що надається, а в інших – увага приділяється меті розкриття відповідної публічної інформації. При цьому доволі часто відрізняються не лише позначені аспекти змісту принципу прозорості, а й його реалізація. Приміром, згідно з Кодексом фінансової стабільності Великої Британії одним з ключових принципів визначено прозорість у встановленні цілей фінансової політики, її реалізації та оприлюдненні державних рахунків. Закон про фінансову відповідальність та управління бюджетом Індії містить положення про забезпечення більшої прозорості у фінансових операціях центрального уряду, а Закон ПАР про управління державними фінансами регламентує обов'язок щодо забезпечення прозорості, підзвітності та розумного управління доходами, витратами, активами, а також виконання зобов'язань установ, до яких застосовується цей Закон [4]. Наведене наочно демонструє, що дійсно в законодавстві тих чи інших держав передбачаються різні підходи до закріплення прозорості. Разом із цим можна говорити про певну схожість. Так, по-перше, прозорість визначена як один з основних принципів, на яких базується бюджетна система. По-друге, країни, які визначають прозорість як основоположний принцип у сфері публічних фінансів мають доволі молоде законодавство (крім Великобританії).

На наше переконання, доволі цікавим в контексті дослідження фінансової прозорості є досвід Нової Зеландії. Закон Нової Зеландії «Про державні фінанси» був прийнятий парламентом ще у 1989 р. Водночас у 2005 р. Казначейство країни опублікувало Керівництво до зазначеного закону з доволі докладними роз'ясненнями, яким чином його положення сприяють прозорості в бюджетно-податковій сфері [5]. Підкреслимо, що на відміну від багатьох інших законів про бюджет, вищезгаданий Закон прямо вказує, яким чином принципи прозорості повинні бути реалізовані на практиці. Зокрема, передбачено, щоб уряди чітко заявляли про свої довгострокові фінансові цілі та короткострокові фінансові наміри і порівнювали їх з принципами відповідального податкового управління, а також представляли широкий спектр економічної та податкової інформації. Відзначається, що реалізації цього Закону сприяють розумна податково-

бюджетна політика і прозорість у бюджетно-податковій сфері. Відповідно до закону, обов'язком уряду є дотримання його політичних цілей, забезпечення можливості парламентської перевірки, а зобов'язання щодо податкової звітності покладаються на Казначейство і міністрів [5, с. 3]. Як вбачається, позитивним є розгляд фінансової прозорості, як у бюджетно-, так і у податково-правовому контекстах. Справа в тому, що коли ми говоримо про принцип фінансової прозорості як принцип публічних фінансів, виокремлення лише бюджетної складової не дозволяє охопити всю сутність публічних фінансів та публічної фінансової діяльності, яка реалізується спеціально уповноваженими органами. Водночас в межах цієї публікації ми акцентуємо увагу на особливостях реалізації принципу фінансової прозорості саме в бюджетній сфері в умовах воєнного стану в Україні.

Як ми вже вказували вище, в Україні немає жодного нормативного документа, в якому було б закріплено принцип фінансової прозорості та деталізовано специфіку його реалізації. Ми також наголошували, що принцип фінансової прозорості є компонентом загального принципу публічності і прозорості бюджетної системи (ст. 7 Бюджетного кодексу України). При цьому загальна сутність цього принципу розкривається й у ст. 28 Бюджетного кодексу України, якою передбачається забезпечення доступу до інформації про бюджетні процеси, включно з прогнозуванням, ухваленням бюджету, його виконанням, а також звітуванням про результати [1]. У національному законодавстві доступ до такої інформації гарантується також Законом України «Про доступ до публічної інформації» [6]. Ст. 6 цього Закону передбачено, що не може бути обмежено доступ до інформації про складання, розгляд і затвердження бюджетів, кошторисів розпорядників бюджетних коштів та плани використання бюджетних коштів одержувачів бюджетних коштів, а також їх виконання за розписами, бюджетними програмами та видатками (крім таємних видатків), взяття розпорядниками та одержувачами бюджетних коштів бюджетних зобов'язань або здійснення розпорядження бюджетними коштами у будь-який інший спосіб, планування, формування, здійснення та виконання закупівлі товарів, робіт і послуг за бюджетні кошти, у тому числі оборонних закупівель (крім випадків, якщо окрема інформація про закупівлі товарів, робіт і послуг становить державну таємницю відповідно до Закону України "Про державну таємницю") ...Доступ до зазначеної інформації забезпечується розпорядниками інформації відповідно до положень статті 5 цього Закону [6].

Відповідно до ст. 31 Бюджетного кодексу України [1] таємні видатки, передбачені на діяль-

ність органів державної влади, в інтересах національної безпеки включаються до Державного бюджету України без деталізації. Вони контролюються, звіти про їх проведення розглядаються уповноваженими органами, а також Верховною Радою України на закритому пленарному засіданні. З огляду на наведене підкреслимо, що інформація про такі видатки не оприлюднюється в загальному порядку і, відповідно, доступ до такої інформації має обмежене коло учасників бюджетного процесу. Проте наголосимо, що введення такого режиму інформації про таємні видатки бюджету не пов'язано з введенням правового режиму воєнного стану в Україні. Водночас наведений припис дозволяє нам зробити висновок про те, що принцип фінансової прозорості у бюджетній сфері має певні межі реалізації.

Відповідно до абз. 2 ст. 64 Конституції України в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень [7]. Говорячи про право на доступ до публічної інформації, зокрема, про бюджетну інформацію, підкреслимо, що такі обмеження можуть стосуватися інформації, яка прямо може завдати шкоди обороноздатності держави, але не повинні поширюватися на загальні бюджетні показники, які не мають оперативно-тактичного значення.

Слід акцентувати увагу на тому, що законодавець впровадив механізми адаптації бюджетного процесу до нових умов. Зокрема, протягом правового режиму воєнного стану зміни до Бюджетного кодексу України дозволили прискорити перерозподіл видатків, використовувати резервний фонд на потреби безпеки та оборони, а також врегулювати бюджетне фінансування пріоритетних видатків. Проте навіть за таких змін органи влади зобов'язані звітувати про використання цільових коштів, особливо міжнародної допомоги (звітні форми бюджету, офіційні публікації Мініфіну).

Приміром, на період дії воєнного стану органи місцевого самоврядування (далі – ОМС), їх виконавчі органи, місцеві держадміністрації, військово-цивільні адміністрації продовжують здійснювати бюджетні повноваження. У разі ж утворення військових адміністрацій такі повноваження здійснюють військові адміністрації. Після внесених змін знову стало обов'язковим оприлюднення нормативно-правових актів та інших документів, які застосовуються під час бюджетного процесу.

Можливість не оприлюднювати такі документи була передбачена абз. 8 п.п. 2 Постанови Кабінету Міністрів України «Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану» № 252 (редакція від 08.11.2022 р.). Так, було закріплено, що військові адміністрації населених пунктів, обласні, районні та Київська місь-

ка військовій адміністрації здійснюють управління коштами місцевих бюджетів без оприлюднення нормативно-правових актів та інших документів, які застосовуються під час бюджетного процесу [8]. Зрозуміло, що така норма була передбачена для того, аби оптимізувати прийняття рішень про фінансування відповідних бюджетних видатків на місцевому рівні й для того, щоб мінімізувати певні бюрократичні процедури. Водночас такий підхід законодавця, знову ж таки, обмежує межі дію принципу фінансової прозорості у бюджетній сфері, а також такий законодавчий підхід міг привести до зловживання правом відповідних учасників бюджетного процесу на місцевому рівні, зокрема, нецільовому використанню бюджетних коштів.

Підкреслимо, що у чинній редакції (від 01 січ. 2025 р.) аналізованої Постанови № 252 цей пункт виключено [8]. Наразі діє норма ч. 10 ст. 9 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [2], в якій регламентовано, що у період дії воєнного стану на акти органів місцевого самоврядування, військово-цивільних адміністрацій та військових адміністрацій, а також їх посадових осіб не поширюються вимоги п. 3 ч. 1 (у частині оприлюднення проектів актів) та ч. 4 ст. 15 Закону України «Про доступ до публічної інформації» [6]. Перед усім в цій ситуації йдеться про перелік та умови отримання послуг, форми і зразки документів, правила їх заповнення, а також проекти нормативно-правових актів, рішень ОМС, розроблені відповідними розпорядниками, які мають оприлюднюватися ними не пізніше як за 10 робочих днів до дати їх розгляду з метою прийняття. З огляду на вищевказане, зазначені документи все-таки можна не оприлюднювати.

Крім того, п. 22 «Прикінцевих та перехідних положень» Бюджетного кодексу України, в період дії воєнного стану не застосовується ч. 5 ст. 28. Останньою передбачено, що інформація про виконання Державного бюджету України та місцевих бюджетів підлягає оприлюдненню не пізніше 1 березня року, що настає за роком звіту: Державного бюджету України – на офіційних сайтах Кабінету Міністрів України, Міністерства фінансів України; місцевих бюджетів – на офіційних сайтах Верховної Ради Автономної Республіки Крим, Ради міністрів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, виконавчих органів відповідних місцевих рад, або в інший спосіб відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» [1].

При цьому підкреслимо, що ця стаття Бюджетного кодексу України має назву «Доступність інформації про бюджет» і містить доволі розгалужений перелік інформації стосовно того, які суб'єкти, до якого часу, яку інформацію (які документи) і в який спосіб мають опри-

люднювати. Так, Міністерство фінансів України до 20 березня року, що настає за звітним, здійснює публічне представлення звіту про виконання Державного бюджету України за попередній бюджетний період, в якому беруть участь уповноважені представники Комітету Верховної Ради України з питань бюджету, Рахункової палати. Інформація про час і місце публічного представлення оприлюднюється разом із звітом про виконання Державного бюджету України.

Щодо головних розпорядників бюджетних коштів, то вони здійснюють публічне представлення інформації про виконання бюджетних програм, у тому числі досягнення цілей державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та/або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник бюджетних коштів, у межах бюджетних програм за звітний бюджетний період до 15 березня року, що настає за звітним, та публікують оголошення про час та місце проведення публічного представлення такої інформації. При цьому передбачено, що вказані учасники бюджетного процесу оприлюднюють шляхом розміщення на своїх офіційних сайтах (головні розпорядники коштів місцевих бюджетів можуть оприлюднювати в інший спосіб, передбачений чинним законодавством. Зокрема, підлягає оприлюдненню: (1) інформація про цілі державної політики у відповідній сфері діяльності, формування та/або реалізацію якої забезпечує головний розпорядник бюджетних коштів, та показники їх досягнення в межах бюджетних програм за звітний бюджетний період – до 15 березня року, що настає за звітним;

(2) паспорти бюджетних програм на поточний бюджетний період (включаючи зміни до паспортів бюджетних програм) – протягом трьох робочих днів з дня затвердження таких документів;

(3) звіти про виконання паспортів бюджетних програм за звітний бюджетний період – протягом трьох робочих днів після подання річної бюджетної звітності;

(4) звіти про стан підготовки та реалізації публічних інвестиційних проектів та програм публічних інвестицій за формою, встановленою центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері економічного і соціального розвитку, – один раз на півріччя (рік), до 20 числа місяця, наступного за звітним періодом;

(5) результати оцінки ефективності бюджетних програм за звітний бюджетний період – у двотижневий строк після подання річної бюджетної звітності;

(6) результати оцінки ефективності публічних інвестиційних проектів та програм публічних інвестицій – у двотижневий строк після подання звіту про стан підготовки та реалізації публічних

інвестиційних проєктів та програм публічних інвестицій за рік;

(7) звіти про огляди витрат державного бюджету – протягом трьох робочих днів після подання таких звітів до Кабінету Міністрів України [1].

Публічне представлення інформації про виконання місцевих бюджетів відповідно до показників, бюджетні призначення щодо яких затверджені рішенням про місцевий бюджет, здійснюється до 20 березня року, що настає за звітним. Інформація про час і місце публічного представлення такої інформації оприлюднюється разом з інформацією про виконання відповідних бюджетів [1, ст. 28].

З огляду на викладене, можемо констатувати, що за загальним правилом відповідні учасники бюджетного процесу відповідальні за оприлюднення відповідної бюджетної інформації для громадян і у такий спосіб забезпечується реалізація принципу фіскальної прозорості. Підкреслимо, що наразі чинне бюджетне законодавство дозволяє певні послаблення щодо реалізації відповідних положень про забезпечення фіскальної прозорості. Разом із цим, на наше переконання, такі положення мають застосовуватись у випадках реальної неможливості надати цю інформацію для широкого загалу, оскільки правовий режим воєнного стану функціонує в країні на момент написання цієї статті вже майже чотири роки і відсутність обов'язку оприлюднювати відповідну бюджетну інформацію може порушувати дисципліну учасників бюджетного процесу і створювати перепони у реалізації принципу публічності і прозорості.

Водночас підкреслимо, що на офіційному сайті Державної казначейської служби України опубліковані квартальні звіти про виконання Державного бюджету України протягом 2024 року за (3, 6 та 9 місяців) [9]. Тож, певна інформація у сфері бюджетної діяльності у своїй динаміці протягом відповідного бюджетного періоду доведена до відома громадян належним чином, що є позитивним.

Окремої уваги заслуговує питання фіскальної прозорості у сфері оборонних витрат. З одного боку, ці витрати мають підвищений рівень чутливості, з іншого – саме вони становлять значну частку державного бюджету в умовах війни. Закон України «Про державний бюджет» на відповідний рік, а також Бюджетний кодекс України встановлюють спеціальний режим планування та виконання таких видатків. Водночас Україна дотримується підходу, за яким загальні обсяги фінансування сектору безпеки і оборони, структура видатків та результати їх використання підлягають оприлюдненню у зведених формі. Такий

баланс між вимогами безпеки та принципом прозорості є важливим для збереження довіри міжнародних партнерів та донорів. Прикладом таких практик є відкриті портали використання публічних коштів та системи електронних закупівель «Prozorro», де оприлюднюється інформація про контрактні зобов'язання на оборонні потреби. Зазначимо, що в умовах воєнного стану ключову роль у забезпеченні фіскальної прозорості відіграють цифрові інструменти. Функціонування системи публічних закупівель «Prozorro», Єдиного вебпорталу використання публічних коштів, а також відкритих бюджетних даних забезпечує безперервність контролю за фінансовими потоками навіть за умов обмеженої фізичної присутності та ризиків безпеки. Підкреслимо, що Закон України «Про публічні закупівлі» [10] та підзаконні акти Кабінету Міністрів України [11] встановлюють обов'язок оприлюднення інформації про закупівлі, у тому числі в умовах воєнного стану, що сприяє зменшенню корупційних ризиків та підвищенню ефективності використання бюджетних коштів.

Висновки. У результаті проведеного дослідження встановлено, що принцип фіскальної прозорості є невід'ємною складовою одного з принципів сучасної бюджетної системи та важливим елементом належного публічного управління. В Україні він не закріплений як самостійний принцип бюджетного законодавства, проте реалізується через принцип публічності і прозорості бюджетної системи, визначений у Бюджетному кодексі України, а також через норми законодавства про доступ до публічної інформації.

Доведено, що запровадження правового режиму воєнного стану істотно вплинуло на механізми реалізації фіскальної прозорості, зумовивши тимчасове звуження обсягу публічної бюджетної інформації та спрощення окремих процедур бюджетного процесу. Водночас воєнний стан не скасовує принципу фіскальної прозорості, а лише модифікує його форми та межі з урахуванням потреб національної безпеки. Спеціальні зміни до Бюджетного кодексу України, система публічних порталів, публікація даних про міжнародну допомогу та відкриті бюджетні звіти свідчать про прагнення зберегти високий рівень прозорості навіть у критичних ситуаціях. Як вбачається, подальший розвиток бюджетного законодавства України потребує чіткого нормативного закріплення принципу фіскальної прозорості, визначення його змісту, меж та спеціальних механізмів реалізації в умовах надзвичайних правових режимів. Це сприятиме зміцненню довіри суспільства та міжнародних партнерів, а також підвищенню ефективності використання публічних фінансів.

Література

1. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 р. № 2456-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17#n203>
2. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
3. IMF Fiscal Transparency Code, 2018. 183 p. URL: www.elibrary.imf.org
4. Folcher A, Renzio P. De The road to budget transparency: Learning from country experience. URL: <https://www.internationalbudget.org/wp-content/uploads/the-road-to-budget-transparency-in-six-countries-ibp-paper-2017.pdf>
5. Renzio P. De, Kroth V. Transparency and participation in public financial management: What do budget laws say? *Research notes: Brief analyses of issues related to budget transparency, participation, and accountability*. URL: <https://www.internationalbudget.org/publications/ibp-research-note-no-1-transparency-and-participation-in-public-financial-management-what-do-budget-laws-say-2/>
7. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text>
8. Конституція України від 28.06.1996 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution>
9. Деякі питання формування та виконання місцевих бюджетів у період воєнного стану : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 берез. 2022 р. № 252. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/252-2022-%D0%BF/ed20221108/parach_7:pp2:pu1:nz_1#n20
10. Звіт про виконання Державного бюджету України за 9 місяців 2024 року. URL: <https://www.treasury.gov.ua/file-storage/zvit-pro-vykonannia-derzhavnoho-biudzhetu-ukrainy-za-9-misiatsiv-2024-roku>
11. Про публічні закупівлі: Закон України від 25.12.2015 р. № 922-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text>
12. Про затвердження особливостей здійснення публічних закупівель товарів, робіт і послуг для замовників, передбачених Законом України «Про публічні закупівлі», на період дії правового режиму воєнного стану в Україні та протягом 90 днів з дня його припинення або скасування: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 жовт. 2022 р. № 1178. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1178-2022-%D0%BF#Text>

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.7>**В. С. Куля***здобувач третього (освітньо-наукового) рівня вищої освіти
Одеського національного університету імені І. І. Мечникова
orcid.org/0009-0000-2781-3974*

БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПРОЯВІВ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ У АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ

В статті розкрито багатоаспектність прояву у адміністративному праві принципу рівності. Встановлено, що до чинників, які обумовлюють дискусійність розуміння в науковій літературі змісту принципу рівності, відносяться: 1) «рівність» є об'єктом досліджень багатьох наук, кожна з яких виробляє власне бачення «рівності» у певній системі знань; 2) в юриспруденції кожна галузева наука по своєму розкриває зміст поняття «рівність» та, відповідно, зміст принципу рівності у конкретній сфері правовідносин; 3) на кожному етапі розвитку суспільства і держави ідеї рівності сприймалися по-різному, що суттєво впливало на зміст правового регулювання. Починаючи з 1991 року національне адміністративне право суттєво змінювалось за своїм змістом, що стало підставою для формування в системі адміністративного права трьох підсистем – матеріального, процедурного і процесуального права. Доведено, що аналіз принципу рівності у адміністративному праві теж слід робити з огляду на поділ даної галузі на три підсистеми – матеріальне, процедурне і процесуальне право. Зроблено висновок, що принцип рівності перед законом в матеріальному адміністративному праві має такі особливості: 1) носить загальний характер для таких суб'єктів адміністративного права як приватні особи та публічні службовці; 2) обмежує свавілля суб'єктів владних повноважень, адже розповсюджується на правотворчу та правозастосовну діяльність суб'єктів публічного адміністрування, які повинні у своїй діяльності дотримуватись вимог даного принципу.

Наголошено, що принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості: 1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах; 2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин, але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Доведено, що принцип рівності перед законом і судом в адміністративному процесуальному праві характеризується такими особливостями: 1) проявляється в сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень; 2) позначається на взаємовідносинах між учасниками судового процесу; 3) відображається на взаємовідносинах, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом.

Ключові слова: рівність, принцип рівності, принципи адміністративного права, принципи адміністративного судочинства, принцип рівності перед законом і судом.

Kulia V. S. MULTIASPECT OF MANIFESTATIONS OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN ADMINISTRATIVE LAW

The article reveals the multifaceted manifestation of the principle of equality in administrative law. It is established that the factors that determine the debatability of understanding the content of the principle of equality in the scientific literature include: 1) "equality" is the object of research of many sciences, each of which develops its own vision of "equality" in a certain system of knowledge; 2) in jurisprudence, each branch of science in its own way reveals the content of the concept of "equality" and, accordingly, the content of the principle of equality in a specific sphere of legal relations; 3) at each stage of the development of society and the state, the ideas of equality were perceived differently, which significantly influenced the content of legal regulation. Starting from 1991, national administrative law has significantly changed in its content, which became the basis for the formation of three subsystems in the system of administrative law - substantive, procedural and procedural law. It is proved that the analysis of the principle of equality in administrative law should also be done taking into account the division of this branch into three subsystems - substantive, procedural and procedural law. It is concluded that the principle of equality before the law in substantive administrative law has the following features: 1) is general in nature for such subjects of administrative law as private individuals and public servants; 2) limits the arbitrariness of subjects of power, as it extends to the law-making and law-enforcement activities of subjects of public administration, which must comply with the requirements of this principle in their activities.

It is emphasized that the principle of equality before the law in administrative procedural law has the following features: 1) is limited to the sphere of procedural administrative proceedings and is implemented exclusively in procedural legal relations; 2) is addressed to all participants in procedural legal relations, but concerns exclusively the rules of participation in the administrative procedure of the participants in the proceedings (for example, to avoid abuse of procedural rights).

It has been proven that the principle of equality before the law and the court in administrative procedural law is characterized by the following features: 1) it is manifested in the essence of judicial control over subjects of power; 2) it affects the relationships between participants in the judicial process; 3) it is reflected in the relationships that arise between participants in the judicial process and the administrative court.

Key words: equality, principle of equality, principles of administrative law, principles of administrative justice, principle of equality before the law and the court.

Актуальність дослідження. Принцип рівності може набувати специфічного змісту в залежності від сфери та суб'єктів правовідносин де реалізується. Наприклад, в Конституції України проголошується і розкривається зміст:

- рівності усіх суб'єктів права власності перед законом (ст. 13);
- рівності людей у своїй гідності та правах (ст. 21);
- рівності конституційних прав і свобод громадян та рівності громадян перед законом, в тому числі, рівності прав жінки і чоловіка (ст. 24);
- рівності прав усіх професійних спілок та рівності перед законом усіх об'єднань громадян (ст. 36);
- рівності права доступу громадян «до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування» [1, ст. 38];
- рівності можливостей особи у виборі професії та роду трудової діяльності, яка гарантується державою (ст. 43);
- рівності прав і обов'язків подружжя у шлюбі та сім'ї (ст. 51);
- рівності дітей «у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним» [1, ст. 52];
- рівності виборчого права (ст. 71);
- рівності «усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [1, ст. 129].

Як бачимо, принцип рівності багатоаспектний за своїм змістом, що відображається і на механізмах його реалізації в кожному конкретному випадку, а саме, на наборі правових засобів, що забезпечують втілення даного принципу у реальне життя. Наприклад, А. Чемодурова стосовно цього зазначає: «У системі основоположних принципів велике значення має ідея рівності. Шляхом законодавчого закріплення цього принципу в юридичних актах держава забезпечує рівне становище для кожного в суспільстві. Проблематика принципу рівності в праві не втрачає актуальності, оскільки люди все більше поглиблюються у питання, які стосуються їх прав, обов'язків, становища в суспільстві тощо. Отже, розуміння сутності ідеї рівності завжди буде актуальним, адже стосується найбільш бажаної гарантії для кожної особистості – бути рівним у своїх правах» [2, с. 204].

У зв'язку із цим, актуальним бачиться аналіз особливостей правової фіксації та реалізації принципу рівності в адміністративному праві, з врахуванням його сутності та внутрішньої системи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципу рівності та визначенню його місця в системі принципів адміністративного права приділено достатньо уваги у працях таких вчених як Н. О. Армаш, О. М. Бандурка, А. В. Басов, В. М. Бевзенко, С. В. Ківалов, О. М. Пасенюк, М. І. Смокович, О. І. Харитонova

та ін. Втім, цей принцип, маючи стале змістовне наповнення, має і безліч механізмів своєї реалізації в адміністративних правовідносинах, що ускладнює його дослідження як феномену адміністративного права.

Мета статті є розкриття багатоаспектності проявів принципу рівності у адміністративному праві.

Виклад основного матеріалу. Дискусійність розуміння змісту принципу рівності в науковій літературі обумовлена декількома причинами (як об'єктивними, так і суб'єктивними).

По-перше, «рівність» є об'єктом досліджень багатьох наук – соціології, психології, правознавства і ін. Кожна наука використовує свій арсенал методів дослідження та категоріальний апарат і, відповідно, отримує своє власне бачення «рівності» у певній системі знань. Маючи багато спільного в багатьох науках, «рівність» у кожній сфері фахових знань набуває специфічних ознак, які унеможливають її використання в інших сферах у одному і тому ж значенні. Наприклад, А. Чемодурова стосовно цього наголошує: «Зміст принципу рівності був і залишається предметом наукових дискусій. Сьогодні не існує єдиного розуміння змісту цієї ідеї» [2, с. 205].

По-друге, в юриспруденції кожна галузева наука по своєму розкриває зміст поняття «рівність» та, відповідно, зміст принципу рівності у конкретній сфері правовідносин. Наприклад, у сімейному праві акцент робиться на «рівних правах і обов'язках», по-перше, жінки і чоловіка у сімейних відносинах, шлюбі та сім'ї [3, ст. 7], по-друге, батьків щодо дитини [3, ст. 141], по-третє, дітей щодо батьків [3, ст. 141]. Кожна із зазначених груп рівності прав і обов'язків має своє власне змістовне наповнення. Зокрема, рівність прав і обов'язків жінки та чоловіка змістовно складається з:

1) рівності права:

- «на повагу до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань» [3, ст. 51];
- «на фізичний та духовний розвиток, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку» [3, ст. 52];
- «на володіння, користування і розпорядження майном, що належить їм на праві спільної сумісної власності, якщо інше не встановлено домовленістю між ними» [3, ст. 63];

2) засад рівності подружжя при вирішенні усіх найважливіших питань життя сім'ї [3, ст. 54].

У трудовому праві багато уваги приділено забезпеченню рівності трудових прав громадян України. При цьому, зміст поняття «рівність трудових прав» розкривається через використання і пояснення змісту інших термінів – «недопущення дискримінації у сфері праці» та «заборона мобінгу» [4, ст. 2-1, 2-2].

Як бачимо, зміст поняття «рівність» у сімейному та трудовому праві набуває багато відмінностей, які обумовлені специфікою галузевого правового регулювання. Зокрема, А. Чемодурова стосовно цього констатує: «Принцип рівності в праві є предметом досліджень багатьох науковців. У результаті різних підходів до аналізу цього питання вчені доходять відмінних висновків щодо визначення дефініції та змісту принципу рівності» [2, с. 205].

По-третє, на кожному етапі розвитку суспільства і держави ідеї рівності сприймалися по-різному – у рабовласницькому устрої це були одні уявлення, у феодальному – другі, а у капіталістичному – треті. А. Чемодурова теж стверджує: «Розуміння та тлумачення принципів права, зокрема принципу рівності може змінюватися внаслідок розвитку соціуму. Ідея рівності в суспільстві є однією з найбільш вагомих вихідних засад в еволюції держави, права, політики та соціальних відносин» [2, с. 206-207]. Більш того, висловлення А. Чемодурової дозволяє припустити, що на розвиток уявлень про «рівність» впливають не тільки процеси розвитку суспільства і держави (зміни в суспільстві безумовно відображаються і на праві, на сутності правового регулювання), а й процеси еволюції права. Власне з цієї позиції хотілося б розглянути особливості прояву принципу рівності у адміністративному праві.

Починаючи з 1991 року національне адміністративне право суттєво змінювалось за своїм змістом, що було викликано, з одного боку, засадами розвитку національного законодавства, які були проголошені в 1996 році у Конституції України, а, з іншого, призначенням адміністративного права, яке поступово перетворювалося із «управлінської» галузі права на галузь, яка регулює на демократичних засадах взаємовідносини, що виникають між державою (її органами) та приватними особами (фізичними і юридичними особами).

Все це стало підставою для формування в системі адміністративного права трьох підсистем – матеріального, процедурного і процесуального права. Не всі адміністративісти підтримують внутрішній поділ адміністративного права як галузі національного права на ці три підсистеми, втім в наукових публікаціях такий поділ з кожним роком набуває все більше прибічників. Наприклад, О.І. Миколенко і О.М. Миколенко стверджують: «Розвиток адміністративного законодавства суттєво впливає і на систему адміністративного права України. Сьогодні із впевненістю можна стверджувати, що в цій системі слід виділяти матеріальне, процедурне і процесуальне адміністративне право. Відповідно, кожна частина адміністративного права буде забезпечувати своїх суб'єктів специфічним правовим статусом – адміністративно-матеріальним, адміністративно-про-

цедурним, адміністративно-процесуальним» [5, с. 66]. О.О. Санжара наголошує: «Одразу ж зазначимо, що є прибічниками підходу, у відповідності до якого норми адміністративного права поділяються на три види – матеріальні, процедурні та процесуальні» [6, с. 172]. Виділяючи та аналізуючи етапи розвитку наукової думки про адміністративний процес І.Л. Желтобрюх зазначає: «Другий етап (з 2004 року по сьогодні) характеризується тим, що, по-перше, за окремими науковими напрямками почали досліджуватися проблеми управлінського (неконфліктного, неюрисдикційного), деліктного та судового адміністративного процесів, по-друге, відбувся поступовий розподіл адміністративних матеріальних, процедурних та процесуальних норм, що дало можливість адміністративний процес пов'язувати винятково із правосуддям, яке здійснюється адміністративними судами, а адміністративну процедуру – з правотворчою і правозастосовною діяльністю органів публічної адміністрації» [7, с. 29].

Вважаємо, що аналіз принципу рівності у адміністративному праві теж слід робити з огляду на поділ даної галузі на три підсистеми – матеріальне, процедурне і процесуальне право.

Отже, матеріальне адміністративне право констатує і декларує факти правової дійсності (структуру органів публічного управління, правовий статус суб'єктів адміністративного права, види публічних службовців, принципи і ін.), які мають загальний характер (без уточнення і конкретизації їх проявів у певних адміністративних правовідносинах). Наприклад, Закон України «Про державну службу» [8] констатує, що «державна служба здійснюється з дотриманням такого принципу як забезпечення рівного доступу до державної служби» [8, ст. 4]. Дана адміністративна норма є нормою матеріального права, бо проголошує загальну вимогу до учасників правовідносин, що виникають під час вступу на державну службу та під час її проходження. Реалізація ж даного принципу забезпечується як нормами матеріального, так і процедурного права, які теж містяться в Законі України «Про державну службу» та розпорошені майже по всіх розділах нормативно-правового акту:

- 1) до матеріальних відносяться норми, які:
 - закріплюють однаковий об'єм основних прав і обов'язків державних службовців (ст. 7 і 8);
 - встановлюють однакові загальні вимоги до осіб, які претендують на посади державної служби (ст. 19 і 20);
 - передбачають загальні матеріальні, моральні та соціальні гарантії для державних службовців (ст. 50–55);
 - закріплюють загальні вимоги до робочого часу та часу відпочинку державних службовців (ст. 56–60) та ін.;

2) до процедурних відносяться норми, які:

- передбачають загальний порядок проведення конкурсу на зайняття посад державної служби (ст. 22–30);

- закріплюють загальний порядок притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності (ст. 71–79) тощо.

Подібна правова регламентація принципу рівності зустрічається і в Законі України «Про освіту» [9], де в ст. 3 проголошується, що «в Україні створюються рівні умови доступу до освіти» [9]. Зміст же та реалізація цієї матеріальної норми регламентуються низкою інших норм закону, які:

- передбачають необхідність використання в освіті «розумного пристосування» (ст. 1);

- встановлюють, що забезпечення рівного доступу до освіти є однією із пріоритетних засад державної політики в Україні, а освіта будується в державі за принципом рівних можливостей для всіх (ст. 6);

- закріплюють загальні вимоги до освіти, так звані «стандарти освіти» (ст. 32);

- передбачають загальні вимоги до акредитації освітніх програм (ст. 44) тощо.

Процедурне адміністративне право регламентує підстави та порядок розгляду суб'єктами владних повноважень (суб'єктами публічного адміністрування) адміністративних справ неюрисдикційного характеру. Наприклад, Закон України «Про адміністративну процедуру» [10] серед принципів адміністративної процедури передбачає принцип рівності перед законом, зміст якого розкривається у ст. 7 нормативно-правового акту, а його реалізація забезпечується іншими нормами, які:

- закріплюють спільний для всіх учасників адміністративної процедури перелік процедурних прав і обов'язків (ст. 28);

- встановлюють підстави та загальний порядок здійснення адміністративної процедури (Розділ IV – VIII).

Тобто принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості:

1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах;

2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин (і адміністративному органу, що розглядає справу, і учасникам процедурного адміністративного провадження), але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Процесуальне адміністративне право закріплює підстави та порядок розгляду адміністративними судами публічно-правових спорів. Кодекс адміністративного судочинства України

(далі – КАС України) використовує термін «принцип рівності» у декількох значеннях:

- спочатку акцентується увага на тому, що в справах, де відповідачем виступає суб'єкт владних повноважень та оскаржуються його рішення, дії чи бездіяльність, адміністративний суд зобов'язаний перевіряти, чи вчинені такі дії (прийняті рішення) з «дотриманням принципу рівності перед законом, запобігаючи всім формам дискримінації» [11, ст. 2] (це вимоги до сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень);

- потім звертається увага на принципи адміністративного судочинства серед яких виділяється принцип «рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [11, ст. 2] (це вимоги до режиму участі осіб в адміністративному судочинстві).

Одразу ж виникає питання – чи рівнозначні між собою поняття «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом»? Автори навчально-методичної літератури і науково-практичних коментарів на цей аспект, як правило, не звертають увагу, що, на нашу думку, є не виправданим кроком, адже в Конституції України окремо закріплюється принцип рівності громадян перед законом (ст. 24), а окремо «принцип рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом» [1, ст. 129]. Зокрема, М.І. Смокович і В.М. Безенко розкривають специфіку реалізації даного принципу в адміністративному судочинстві, з чим повністю погоджуємось, але не роблять різниці між «рівністю перед законом» та «рівністю перед судом», починаючи оперувати в підручнику лише одним терміном – «рівність перед законом» [12, с. 105–106]. Автори науково-практичного коментаря до КАС України за загальною редакцією А.Т. Комзюка теж не акцентують увагу на змістовному наповненні понять «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом», а занурюються у розкриття специфіки реалізації відповідних конституційних принципів в межах адміністративного судочинства, по-перше, з огляду на класифікацію учасників адміністративного судочинства [13, с. 113–114], по-друге, через розкриття змісту таких понять як «безпідставне надання прав і привілеїв» та «обмеження прав» [13, с. 114–115]. Автори ж науково-практичного коментаря до КАС України за редакцією С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка і О.І. Харитонів наголошують на тому, що:

- конституційний принцип рівності в адміністративному судочинстві складається з двох змістовних елементів – «1) рівності усіх учасників процесу перед законом і судом; 2) змагальності сторін» [14, с. 57];

– «близьким до принципу рівності усіх учасників адміністративного процесу перед законом і судом є принцип процесуальної рівноправності, який є проявом принципу рівності громадян перед законом і судом» [14, с. 57];

– «принцип рівності в адміністративному процесі має дві складові – рівність перед законом і рівність перед судом, що підкреслює подвійність відносин, які мають місце в адміністративному процесі, а саме – матеріальних відносин, які існують між сторонами адміністративного процесу, та процесуальних відносин, які існують між сторонами і судом» [14, с. 57].

Наведені вище висновки авторів науково-практичного коментаря показують, по-перше, дискусійність питання щодо визначення змісту принципу рівності усіх учасників судового процесу перед законом і судом та визначення його місця у загальній системі принципів права, по-друге, хаотичність думок щодо співвідношення одних принципів адміністративного судочинства з іншими. Проблема полягає і в тому, що запропонований в КАС України перелік принципів адміністративного судочинства є обов'язковим лише для юристів-практиків, які оперують нормами чинного законодавства як доказами законності вчинених ними дій, прийнятих рішень чи бездіяльності. Інша справа з юристами-науковцями, які можуть пропонувати (користуючись системою загальних теоретичних знань) і інші принципи адміністративного судочинства, які не передбачені в ч. 3 ст. 2 КАС України та часто виводяться із загального змісту адміністративного процесуального правового регулювання.

Таким чином, в теорії адміністративного права можуть бути представлені такі класифікації принципів адміністративного судочинства, які лише частково збігаються із офіційною їх класифікацією, що пропонується в ч. 3 ст. 2 КАС України.

Втім звертаємо увагу, що автори науково-практичного коментаря до КАС України за редакцією С.В. Ківалова, О.М. Пасенюка і О.І. Харитонові розрізняють між собою поняття «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом», з чим погоджуємось, але з невеличким доповненням. Автори стверджують, що в межах адміністративного судочинства можуть існувати матеріальні відносини, але не уточнюють про що йде мова. На нашу думку, всі відносини, що складаються та реалізуються в межах адміністративного судочинства, є процесуальними незалежно від того, складаються вони між сторонами і судом чи виключно між сторонами. Позасудові ж відносини між учасниками судового процесу (наприклад, відносини медіації) дійс-

но мають матеріальний та процедурний характер, але в таких відносинах вони виступають у іншому правовому статусі – як сторони медіації [15, ст. 1]. Тому основна різниця між поняттями «рівність усіх перед законом» та «рівність усіх перед судом» в адміністративному судочинстві, на нашу думку, полягає в наступному:

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом стосується взаємовідносин між учасниками судового процесу (наприклад, учасники справи по відношенню один до одного наділяються однаковим об'ємом процесуальних прав і обов'язків);

2) рівність усіх учасників судового процесу перед судом стосується взаємовідносин, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом (наприклад, недопущення привілеїв для одного учасника за рахунок ущемлення процесуальних прав іншого учасника). В таких відносинах багато залежить від професійності та фаховості судді, який розглядає і вирішує публічно-правовий спір.

Висновки. На підставі проведеного дослідження можна констатувати наступне.

Принцип рівності по різному проявляє себе в матеріальному, процедурному та процесуальному адміністративному праві.

Принцип рівності перед законом в матеріальному адміністративному праві має такі особливості: 1) носить загальний характер для таких суб'єктів адміністративного права як приватні особи та публічні службовці; 2) обмежує свавілля суб'єктів владних повноважень, адже розповсюджується на правотворчу та правозастосовну діяльність суб'єктів публічного адміністрування, які повинні у своїй діяльності дотримуватись вимог даного принципу.

Принцип рівності перед законом в адміністративному процедурному праві має наступні особливості: 1) обмежується сферою процедурного адміністративного провадження та реалізується виключно в процедурних правовідносинах; 2) адресується всім учасникам процедурних правовідносин, але стосується виключно правил участі у адміністративній процедурі учасників провадження (наприклад, для уникнення зловживань процедурними правами).

Принцип рівності перед законом і судом в адміністративному процесуальному праві характеризується такими особливостями: 1) проявляється в сутності судового контролю за суб'єктами владних повноважень; 2) позначається на взаємовідносинах між учасниками судового процесу; 3) відображається на взаємовідносинах, що виникають між учасниками судового процесу та адміністративним судом.

Література

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Чемодурова А. Поняття та зміст принципу рівності у праві. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 11. С. 204–207.
3. Сімейний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135.
4. Кодекс законів про працю України. *Відомості Верховної Ради*. 1971. № 50. Ст. 375.
5. Миколенко О. І., Миколенко О. М. Адміністративно-правовий статус як категорія адміністративного права. *Правова держава*. 2023. № 52. С. 65–73.
6. Санжара О. О. Адміністративно-правовий механізм реалізації прав і свобод громадян в сфері місцевого самоврядування : дис. ... докт. філос. : 12.00.07 (081 – Право); Університет митної справи та фінансів. Дніпро, 2020. 229 с.
7. Желтобрюх І. Л. Адміністративний процес у сучасній доктрині адміністративного права як сфера об'єктивізації статусу сторін судочинства. *Правова позиція*. 2019. № 3 (24). С. 24–30.
8. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 4. Ст. 43.
9. Про освіту: Закон України від 05.09.2017 р. *Відомості Верховної Ради*. 2017. № 38-39. Ст. 380.
10. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17.02.2022 р. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст. 50.
11. Кодекс адміністративного судочинства. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 35-36, № 37. Ст. 446.
12. Смокович М. І., Бевзенко В. М. Адміністративний процес України : теорія, практика : підручник. За заг. ред. Бевзенка В. М., видання 4. К. : ВД «Дакор», 2024. 1224 с.
13. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / Н. О. Армаш, О. М. Бандурка, А. В. Басов [та ін.]; за заг. ред. А. Т. Комзюка. К. : Прецедент; Істина. 823 с.
14. Кодекс адміністративного судочинства України : науково-практичний коментар / [Ківалов С. В., Харитонов Є. О., Харитонova О. І. та ін.]; За заг. ред. С. В. Ківалова, О. М. Пасенюка, О. І. Харитонovої. К. : Правова єдність, 2009. 656 с.
15. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. *Відомості Верховної Ради*. 2022. № 7. Ст. 51.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.95

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.8>**А. В. Пакін***асистент викладача кафедри публічного та міжнародного права
Юридичного інституту**Київського національного економічного університету
імені Вадима Гетьмана**orcid.org/0009-0008-9425-9561*

**ПРАВА ОСОБИ, ЯКА ПРИТЯГУЄТЬСЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ:
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗА КОДЕКСОМ УКРАЇНИ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОВОРУШЕННЯ**

На сучасному етапі реформування правової системи України питання забезпечення прав особи в адміністративному процесі набуває особливого актуального дослідження. Чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення [1], який зазнав численних змін за весь час своєї дії, зберігає каральну спрямованість та неповною мірою кореспондується з положеннями Конституції України та європейськими стандартами правосуддя.

Дана наукова стаття розкриває комплекс теоретичних та практичних питань, що пов'язані із реалізацією процесуальних прав людини і громадянина, що притягується до адміністративної відповідальності в Україні. Здійснено правовий аналіз відповідності положень чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення в частині дотримання прав особи, що притягується до адміністративної відповідальності сучасним міжнародним стандартам, зокрема статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод.

Особлива увага приділено проблемам забезпечення таких прав людини і громадянина, як право на правову допомогу, право на ознайомлення з матеріалами справи та право на оскарження рішень суб'єктів владних повноважень до органів вищого рівня чи в судовому порядку. Виявлено прогалини у законодавстві, що стосуються презумпції невинуватості в контексті автоматичної фіксації правопорушень. На основі аналізу судової практики та рішень Конституційного Суду України запропоновано конкретні зміни до законодавства, які спрямовані на посилення гарантій захисту прав людини та громадянина, усунення дискримінаційних положень процесуального характеру.

В статті комплексно проаналізовано теоретичні та практичні проблеми реалізації процесуальних прав осіб, стосовно яких розглядаються справи про адміністративні правопорушення, а також надано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення Кодексу України про адміністративні правопорушення у частині зміцнення правових гарантій захисту. З проведеного аналізу норм законодавства констатовано, що ключовою проблемою реалізації процесуальних прав осіб в адміністративному процесі є процесуальні обмеження щодо реальної змагальності сторін, які доцільно усунути.

Ключові слова: адміністративна відповідальність, права особи, процесуальні гарантії, право на захист.

Pakin A. V. RIGHTS OF A PERSON BROUGHT TO ADMINISTRATIVE LIABILITY: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND PROTECTION UNDER THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES

At the current stage of reforming the legal system of Ukraine, the issue of ensuring individual rights in the administrative process is becoming particularly relevant for research. The current Code of Ukraine on Administrative Offenses, which has undergone numerous changes throughout its existence, retains a punitive focus and does not fully correspond to the provisions of the Constitution of Ukraine and European standards of justice.

The article reveals a complex of theoretical and practical issues related to the implementation of procedural rights of a person and a citizen held administratively liable in Ukraine. An analysis of the compliance of the provisions of the current Code of Ukraine on Administrative Offenses with modern international standards, in particular Article 6 of the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, was carried out.

Particular attention is paid to the problems of ensuring such human and civil rights as the right to legal assistance, the right to familiarize yourself with the case materials, and the right to appeal decisions of government officials to higher-level bodies or in court. Gaps in the legislation concerning the presumption of innocence in the context of automatic recording of offenses were identified. Based on the analysis of case law and decisions of the Constitutional Court of Ukraine, specific amendments to the legislation were proposed, which are aimed at strengthening guarantees for the protection of human and civil rights, eliminating discriminatory procedural provisions.

The article comprehensively analyzes the theoretical and applied problems of implementing the procedural rights of persons in respect of whom administrative offense cases are being considered, and also provided scientifically based proposals for improving the Code of Ukraine on Administrative Offenses in terms of strengthening legal guarantees of protection. From the analysis of the legislative norms, it was found that the key problem of the implementation of the procedural rights of individuals in the administrative process is procedural restrictions on the real adversarial nature of the parties, which should be eliminated.

Key words: administrative responsibility, individual rights, procedural guarantees, right to protection.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку правової системи України характерною є динамічна трансформація інституту адміністративної відповідальності в контексті європейської

інтеграції. Однак, незважаючи на зміну правових векторів, Кодекс України про адміністративні правопорушення багато в чому залишається продуктом радянської правової доктрини, що в пріо-

ритеті ставила не захист прав і свобод людини та громадянина, а насамперед інтереси держави та переслідувала каральну функцію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у теоретичну базу розуміння адміністративної відповідальності в Україні зробили Мартиновський В. В., Шаповал Р. В., Шовкопляс О. В., що досліджували питання адміністративної відповідальності та захисту прав у контексті сучасних викликів юриспруденції [2, с. 187].

Дослідження ознак адміністративної відповідальності здійснював Дрофич Ю. В. [3, с. 20]. Поштаренко О. В. в своїх працях відображала сутність адміністративної відповідальності [4, с. 178]. Омельченко І. О., Яра О. С. досліджували адміністративну відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху [5, с. 247].

Проте, питання прав осіб, які притягаються до адміністративної відповідальності у їхніх працях залишаються дискусійними.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є комплексний аналіз теоретичних та практичних проблем реалізації процесуальних прав особи, стосовно якої розглядається справа про адміністративне правопорушення, а також розробка науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення Кодексу України про адміністративні правопорушення у частині зміцнення правових гарантій захисту таких осіб.

Виклад основного матеріалу. Однією з ключових проблем при притягненні особи до адміністративної відповідальності є декларативність прав, передбачених ст. 268 Кодексу України про адміністративні правопорушення. Хоча законодавство і гарантує особі право на правову допомогу, ознайомлення з матеріалами та надання доказів, на практиці ці права часто нівелюються специфікою розгляду справ про адміністративні, так би мовити, в присутності працівника правоохоронного органу «на місці».

При розгляді адміністративних правопорушень, левову частку яких становлять в основному правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху, наявною та актуальною є проблема реалізації права особи на захист, в тому числі на безоплатну правову допомогу. Європейський суд з прав людини у справі «Надточій проти України» [6] вказав, що адміністративні правопорушення, за які передбачено суворі санкції, порівнюються до кримінальних. Проте чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить дієвого механізму забезпечення безоплатної правової допомоги на стадії складання протоколу про адміністративне правопорушення. На практиці зазвичай трапляються випадки, коли працівник правоохоронного

органу виносить постанову про вчинення адміністративного правопорушення за 5-10 хвилин, та особа фізично не встигає скористатися для свого захисту правовою допомогою фахівця в галузі права, в тому числі адвоката, що робить право на захист ілюзорним.

Фундаментальним недоліком чинного Кодексу України про адміністративні правопорушення є повне ігнорування правової позиції Європейського суду з прав людини щодо автономного розуміння поняття «кримінальне обвинувачення». У справі «Енгель та інші проти Нідерландів» [7] Європейський суд з прав людини визначив три критерії (так звані «критерії Енгеля»), за якими правопорушення, що за національним законом вважається адміністративним, має розцінюватися як кримінальне, а саме:

1) правова кваліфікація правопорушення в національному праві.

2) природа самого правопорушення (його спрямованість на невизначене коло осіб та каральна мета).

3) характер та ступінь суворості передбаченого стягнення.

В українських реаліях сьогодення такі стягнення, як адміністративний арешт, оплатне вилучення предмета або позбавлення спеціального права (наприклад, керування транспортним засобом на певний строк), за своєю суттю порівнюються та мають певні притаманні ознаки кримінальних покарань. Проте, процесуальний статус особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, значно вужчий, ніж у підозрюваного в кримінальному провадженні.

В Законі України «Про безоплатну правничу допомогу» [8] задекларовано безоплатність правничої допомоги, передбачено право на захисника, проте чинний Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить імперативного обов'язку суб'єкта владних повноважень зупинити розгляд адміністративної справи задля забезпечення участі фахівця у галузі права чи адвоката задля забезпечення прав та свобод особи, що притягається до адміністративної відповідальності. Це створює ситуацію, коли незахищені від свавілля правоохоронних органів громадяни залишаються без професійної правової допомоги в адміністративних справах, де на них може бути накладено адміністративне стягнення.

Тому сама процедура, передбачена ст. 258 Кодексу України про адміністративні правопорушення, фактично зводить нанівець право на особи захист. Якщо працівник правоохоронного органу приймає рішення негайно, а особа не має достатнього часу і можливостей для підготовки свого захисту, то це є прямим порушенням пп. «б» п. 3 ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року [9].

При чому на практиці роз'яснення працівником правоохоронного органу прав за ст. 268 Кодексу України про адміністративні правопорушення та ст. 63 Конституції України [10] часто відбувається вже після того, як особа надала пояснення проти себе або підписала протокол про адміністративне правопорушення.

Також, на практиці мають місце суперечності автоматичної фіксації правопорушень та презумпції невинуватості. Це є характерним для адміністративних правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху. Саме запровадження на законодавчому рівні відеофіксації порушень правил дорожнього руху створило правову таку аномалію, коли відповідальність за вчинене адміністративне правопорушення несе власник транспортного засобу, а не особа, яка вчинила певне адміністративне правопорушення, керуючи відповідним транспортним засобом. Впровадження систем автоматичної фіксації правопорушень у сфері безпеки дорожнього руху стало викликом для класичної доктрини адміністративного права. Основна наукова проблема полягає в законодавчій конструкції, яка фактично запровадила відповідальність за чужу вину, оскільки суб'єктом відповідальності стає фізична особа або керівник юридичної особи, за якою зареєстровано транспортний засіб, а не фактичний водій-правопорушник. Це перекладає тягар доказування на громадянина, що прямо суперечить ст. 62 Конституції України. У таких адміністративних справах особа фактично позбавлена права на індивідуалізацію відповідальності.

Водночас, стаття 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення вимагає при накладенні стягнення враховувати особу порушника, ступінь його вини, майновий стан та обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність. При автоматичній фіксації адміністративних правопорушень та складенні постанови про притягнення особи до адміністративної відповідальності ці вимоги ігноруються, що перетворює адміністративне стягнення на так званий механічний фінансовий збір, позбавляючи його виховної функції.

Варто звернути увагу на Рішення Конституційного Суду України від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010 [1], де суд чітко зазначив, «що суб'єктом, який підлягає адміністративній відповідальності в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, є фізична особа». Сучасні спроби обійти цю позицію через термін «відповідальна особа» (власник) створюють небезпечний прецедент обмеження прав людини заради процесуальної економії.

Тому на практиці досить поширеними є випадки, коли власник транспортного засобу, отримавши постанову про притягнення його до адмі-

ністративної відповідальності у сфері безпеки дорожнього руху, що зафіксовано за допомогою засобів відеофіксації, часто стикається з неможливістю довести свою непричетність, якщо він, наприклад, передав авто для керування іншій особі за усним договором або у нього відсутній зв'язок з фактичним користувачем транспортного засобу. Такий підхід нівелює право особи на справедливий розгляд справи про адміністративне правопорушення, оскільки органи, які уповноважені розглядати справи про адміністративні правопорушення, часто стають на бік фіскальних інтересів держави.

Задля забезпечення прав особи в умовах діджиталізації варто звернути увагу на розробку відповідних механізмів, які б дозволяли ідентифікувати реального правопорушника до моменту винесення постанови про накладення адміністративного стягнення, або передбачити безумовне скасування вже накладеного стягнення на власника транспортного засобу за умови надання ним мінімальних доказів перебування транспортного засобу у володінні іншої особи.

Також на відміну від кримінально-процесуального законодавства України, Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить чіткого правила про недопустимість доказів, отриманих із порушенням прав особи, тобто відсутній такий процесуальний інститут як допустимість доказів. Дана прогалина в законодавстві також призводить до того, що органи, уповноважені накладати адміністративні стягнення, часто приймають як докази відеозаписи з приватних пристроїв або матеріали, отримані без роз'яснення особі її прав всупереч статті 63 Конституції України.

Висновки. Таким чином, з метою заповнення зазначених вище прогалин в законодавстві та закріплення права особи на правову допомогу пропонуємо доповнити статтю 33 Кодексу України про адміністративні правопорушення новою частиною слідуєчого змісту: «У випадку, якщо особа бажає залучити до розгляду справи про адміністративне правопорушення фахівця у галузі права чи адвоката, то розгляд справи про адміністративне правопорушення має бути перенесений до органу, уповноваженого розглядати справу про адміністративне правопорушення. Орган, уповноважений розглядати справу про адміністративне правопорушення, забезпечує особі право скористатися правовою допомогою фахівця у галузі права чи адвоката».

Також, задля належного права на захист пропонуємо доповнити статтю 271 Кодексу України про адміністративні правопорушення новою частиною слідуєчого змісту: «Участь адвоката у розгляді справ про адміністративні правопорушення, де санкція статті передбачає адміністративний арешт або позбавлення права керувати транспортним засобом, є обов'язковою»,

а статтю 251 Кодексу України про адміністративні правопорушення новою частиною слідуючого змісту: «Не підлягають розгляду в справі про адміністративне правопорушення в сфері забезпечення безпеки дорожнього руху докази, в яких фізична особа не є ідентифікованою».

У подальшому плануємо продовжити дослідження питання права осіб, що притягаються до адміністративної відповідальності шляхом виявлення проблемних питань, що виникають при практичному застосуванні норм адміністративного законодавства та заповнення прогалин в певних сферах.

Література

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80732-10#Text>
2. Шаповал Р. В., Мартиновський В. В., Шовкопляс О. В. Адміністративно-правові наслідки порушення правил дорожнього руху. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 9/2025. С. С. 187.
3. Дрофич Ю.В. Поняття та основні ознаки адміністративної відповідальності: аналіз сучасної адміністративно-правової літератури. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2022. Серія ПРАВО. № 73. Ч. 2. С. 18–26. С. 20.
4. Поштаренко О. Поняття, сутність та зміст адміністративної відповідальності в умовах нової парадигми адміністративного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 3. С. 174–179. С. 178.
5. Омельченко І.О., Яра О.С. Адміністративна відповідальність за правопорушення у сфері безпеки дорожнього руху. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 9. С. 244–247. С. 247.
6. Справа «Надточій проти України»: Рішення Європейського суду з прав людини від 15.05.2008 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/974_404 (дата звернення: 13.01.2026).
7. Справа «Енгель та інші проти Нідерландів» (Engel and Others v. the Netherlands) : рішення ЄСПЛ від 08.06.1976.
8. Про безоплатну правничу допомогу : Закон України від 2 червня 2011 року № 3460-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-17#Text>
9. Про ратифікацію Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/475/97-%D0%B2%D1%80>
10. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
11. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадянина Багінського Артема Олександровича щодо офіційного тлумачення положень частини першої статті 14-1 Кодексу України про адміністративні правопорушення (справа про адміністративну відповідальність у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху) : Рішення Конституційного суду України від 22 грудня 2010 року № 23-рп/2010. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/go/v023p710-10>

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 342.9:347.122

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.9>

Ю. П. Пулипенко

кандидат юридичних наук

orcid.org/0009-0004-3884-3027

ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА

В статті визначено поняття адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, виокремлено її ознаки на підставі яких дана процедура ідентифікується як адміністративна процедура.

Встановлено, що під адміністративною процедурою державної реєстрації об'єктів нерухомого майна слід вважати визначений законом порядок урегулювання публічно-правових відносин спрямованих на надання юридичного статусу об'єкту нерухомого майна шляхом його державної реєстрації у відповідних державних реєстрах, наслідком якого є прийняття реєстраційного адміністративного акту.

Виокремлено ознаки, які вказують на те, що державна реєстрація об'єктів нерухомого майна є адміністративною процедурою: 1) є чітко унормованою процедурою реєстрації об'єктів нерухомого майна, яка складається з процедурних етапів та дій; 2) здійснюється суб'єктом публічної адміністрації або уповноваженою ним особою публічного права в межах їхніх повноважень (компетенції); 3) породжує адміністративно-правові відносини, які виникають між реєстратором – суб'єктом публічної адміністрації та заявником – фізичною або юридичною особою; 4) спрямована на реалізацію права власності на об'єкти нерухомого майна, його захист; 5) тягне за собою настання зовнішніх наслідків (породжує права й обов'язки); 6) завершується ухваленням адміністративного акта (свідчення про реєстрацію або відмови у видачі свідоцтва); 7) може породжувати правовідносини, які мають приватно-правову природу; 8) частіше має безспірний характер, хоча може бути оскаржена в позасудовому (адміністративному) порядку та в судовому порядку.

З'ясовано, що зміст адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна включає такі елементи: 1) об'єкти адміністративної процедури; 2) суб'єкти здійснення адміністративної процедури; 3) принципи адміністративної процедури; 4) заходи, засоби, форми та методи адміністративної процедури; 5) процедурні дії та рішення у формі адміністративних актів.

Ключові слова: адміністративна процедура, державна реєстрація нерухомого майна, адміністративна процедура державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, ознаки адміністративної процедури.

Pylypenko Yu. P. THE CONCEPT AND FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR STATE REGISTRATION OF REAL ESTATE OBJECTS

The article defines the concept of the administrative procedure for state registration of real estate objects, identifies its features on the basis of which this procedure is identified as an administrative procedure.

It is established that the administrative procedure for state registration of real estate objects should be considered a legally defined procedure for regulating public-legal relations aimed at granting legal status to a real estate object through its state registration in the relevant state registers, the result of which is the adoption of a registration administrative act.

The features are identified that indicate that state registration of real estate objects is an administrative procedure: 1) is a clearly standardized procedure for registering real estate objects, which consists of procedural stages and actions; 2) is carried out by a subject of public administration or a public law person authorized by it within the limits of their powers (competence); 3) generates administrative-legal relations that arise between the registrar – a subject of public administration and the applicant – an individual or legal entity; 4) is aimed at the implementation of the right of ownership of real estate objects, its protection; 5) entails the occurrence of external consequences (generates rights and obligations); 6) ends with the adoption of an administrative act (certificate of registration or refusal to issue a certificate); 7) may generate legal relations that are of a private law nature; 8) is more often indisputable in nature, although it can be appealed in an extrajudicial (administrative) procedure and in court.

It was found that the content of the administrative procedure for state registration of real estate objects includes the following elements: 1) objects of the administrative procedure; 2) subjects of the administrative procedure; 3) principles of the administrative procedure; 4) measures, means, forms and methods of the administrative procedure; 5) procedural actions and decisions in the form of administrative acts.

Key words: administrative procedure, state registration of real estate, administrative procedure for state registration of real estate objects, features of administrative procedure.

Актуальність статті. Відповідно до статі 41 Конституції України «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності», а «право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом» [1]. До об'єктів права власності в першу чергу слід віднести нерухоме майно – земельні ділянки, що призначені під забудову або для інших цілей

використання, житлова нерухомість, нежитлова (комерційна) нерухомість, об'єкти незавершеного будівництва. Реалізація права власності на об'єкти нерухомого майна і отримання супутніх благ від його реалізації, зокрема заключення договорів купівлі-продажу нерухомого майна, здача його в оренду, використання в якості стає можливим виключно після державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, а саме відповідно

до процедури закріпленої на рівні законодавства. Дана процедура урегульована Законом України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень», який був прийнятий ще у 2004 році, однак постійно зазнає змін та доповнень з урахуванням підвищення стандартів щодо якості надання адміністративних послуг (далі – Закон про державну реєстрацію) [2]. Разом з тим слід враховувати те, що у 2024 році набрав чинності Закон України «Про адміністративну процедуру» (далі – Закон про адміністративну процедуру), яким урегульовано відносини органів публічної влади, їх посадових осіб, інших суб'єктів, які відповідно до закону уповноважені здійснювати функції публічної адміністрації, з фізичними та юридичними особами щодо розгляду і вирішення адміністративних справ з метою забезпечення права і закону, а також зобов'язання держави забезпечувати і захищати права, свободи чи законні інтереси людини і громадянина [3]. Дія даного Закону поширюється на всі публічно-правові відносини з вирішення адміністративних справ засобом адміністративної процедури, а відповідно і на відносини з приводу здійснення адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна. Відповідні зміни в законодавстві зумовлюють необхідність приведення процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна до вимог Закону «Про адміністративну процедуру», а також виокремлення ознак такої процедури, що і актуалізує необхідність наукового узагальнення відповідних наукових положень в межах наукової статті.

Завданнями дослідження з межах даної статті є: визначення поняття адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна, виокремлення її ознак на підставі яких дана процедура ідентифікується як адміністративна процедура.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика дослідження сутності та змісту адміністративних процедур не є новою у вітчизняній правовій науці, її досліджували такі вітчизняні вчені-адміністративісти як: В. Авер'янов, І. Бойко, Л. Крупнова, С. Овчарук, Я. Пономарьова, А. Пухтецька, О. Лагода, К. Ростовська, С. Саїв, О. Соловйова, С. Стеценко, В. Сьоміна, О. Стець, І. Сторожук, Є. Харитонов, О. Юшкевич, В. Тимошук, А. Школик, О. Юшкевич та ін. Останнім часом набуло узгодження наукових положень щодо правової природи правовідносин, які виникають з приводу державної реєстрації речових прав на нерухоме майно, на підставі яких процедура реєстрації досліджується вченими у галузі адміністративного права, зокрема останнім часом в роботах таких авторів, як: Я. Барц «Адміністративно-правові основи реєстрації прав власності на нерухоме майно»

(2012 рік) [4], А. Кеча «Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно (2016 рік)» [5], М. Колесников «Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно» (2016 рік) [6], О. Куманська-Нор «Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації» (2021 рік) [7], В.Р. Шпіля (2025 рік) [8]. Попри їх змістовність та важливість проблематика адміністративної процедури державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в умовах надзвичайного, зокрема воєнного часу в них не досліджувалась, що й зумовлює актуалізацію проведеного нижче дослідження.

Виклад основного матеріалу. На виконання задач дослідження в межах даної статті нижче доцільно з'ясувати поняття адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна та визначити її ознаки.

Пунктом першим частини першої ст.1 Закону України від 01.07.2004 № 1952-IV «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» визначено поняття державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень (далі – державна реєстрація прав) як офіційного «визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно» (п. 1 ч. 1 ст. 1 Закону України від 01.07.2004 № 1952-IV) [2]. Натомість в Законі про адміністративну процедуру, в ч. 1 ст. 2 зазначено, що під «адміністративною процедурою слід розуміти визначений законом порядок розгляду та вирішення справи, що стосується публічно-правових відносин щодо забезпечення реалізації права, свободи чи законного інтересу особи та/або виконання нею визначених законом обов'язків, захисту її права, свободи чи законного інтересу, розгляд якої здійснюється адміністративним органом» [3]. По своїй сутності державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень здійснюється у порядку вирішення адміністративної справи, адже здійснюється адміністративним органом, у порядку визначеному законом, спрямована на задоволення інтересів фізичних та юридичних осіб та завершується прийняттям адміністративного акту – рішення про реєстрацію. Більше будь-яка процедура державної реєстрації є адміністративною процедурою.

Для уточнення вищевказаного положення доцільно з'ясувати тлумачення поняття та сутності державної реєстрації. Так, у Великій українській енциклопедії з напрямку «Юридичні науки» державна реєстрація визначається як письмовий запис або фіксація іншим чином

фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об'єктів з метою їх державного обліку та контролю, засвідчення дійсності і надання їм законного статусу [9, с. 43]. Аналіз наукових положень щодо тлумачення такої правової категорії як державна реєстрація, визначають її в різних понятійних формах: як юридичний акт визнання законним та юридично значимим об'єкт реєстрації (інформацію, відомості, речі матеріального світу [10, с.32], або як правовстановлюючий юридичний факт [11, с. 44], як юридичний факт, що є сукупністю офіційних, юридично значущих дій, які здійснюються уповноваженими органами державної влади, та полягає в офіційному визнанні, зміні та припиненні певних прав або правочинів через затвердження таких процесуальних дій у спеціально створених інформаційних базах – реєстрах [12, с. 42-43]; як інститут адміністративного права, яким забезпечується фіксація фактів, явищ, відомостей чи певних матеріальних об'єктів з метою їх державного обліку та контролю, засвідчення дійсності та надання їм законного (легітимного) статусу, в результаті чого настають певні юридичні наслідки [13, с. 173]; як форму діяльності виконавчої влади, що опосередковує здійснення правового контролю та обліку реєстрованих об'єктів шляхом винесення реєструючим органом адміністративно-правових актів у рамках нормативно врегульованої процедури [14, с. 340]; як адміністративну (управлінську) послугу [15, с. 10–11].

На нашу думку під державною реєстрацією слід розуміти діяльність суб'єктів публічної влади та уповноважених ними посадових осіб спрямовану на внесення даних про юридичний факт, подію, дію та предмет матеріального світу до державного реєстру (реєстрів) з метою надання їм юридичного статусу.

Окрім цього слід звернути увагу, що попри закріплення в Законі «Про адміністративну процедуру» поняття «адміністративної процедури», в юридичній науці як до прийняття та набуття чинності Закону так і до сьогодні спостерігається різновекторність думок щодо розуміння цієї правової категорії, зокрема: як установленого законом (офіційно) порядку розгляду та вирішення адміністративними органами індивідуальних справ, спрямованого на прийняття адміністративного акта або укладення адміністративного договору [16, с. 58]; як формально визначеного порядку і умов вчинення дій учасниками процесу на певній стадії або етапі адміністративного процесу, на певному часовому відрізку щодо забезпечення вирішення конкретних адміністративних справ, способів процесуального оформлення розгляду справи та їх фіксації [17, с. 175]; як установленого законом порядок розгляду та вирішення індивідуальних справ органами вико-

навчої влади й місцевого самоврядування, який закінчується прийняттям адміністративного акта або укладанням адміністративного договору [18, с. 4]; як законодавчо встановленого порядку діяльності органів публічної адміністрації [19, с. 190] та ін.

Уточненням законодавчого тлумачення правової природи державної реєстрації як адміністративної процедури є рішення вищих судових органів. Зокрема в Пленумі Вищого адміністративного суду України в Постанові від 29 вересня 2016 року за № 12 «Про узагальнення практики вирішення адміністративними судами спорів, які виникають у зв'язку з відмовою органу державної реєстрації актів цивільного стану», зазначено, що «державна реєстрація – це публічно-правове засвідчення актів цивільного стану, яке забезпечує загальне (як у приватних, так і в публічно-правових відносинах) визнання правосуб'єктності особи, тобто у процесі реєстрації актів цивільного стану людина (фізична особа) вступає у публічно-правові відносини з державою в особі державного органу, уповноваженого здійснювати державну реєстрацію актів цивільного стану» [20]. Схожою є практика Верховного Суду після 2016 року (тобто з моменту здійснення судової реформи). Так за рішенням Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду встановлено, що «у разі якщо предметом перевірки у конкретній справі є правомірність прийняття суб'єктом владних повноважень рішення про відмову в державній реєстрації права власності на нерухоме майно за позивачем, то з огляду на суть спірних правовідносин та суб'єктний склад сторін дослідженню підлягають виключно владні управлінські рішення та дії державного реєстратора, який у межах таких спірних відносин діє як суб'єкт владних повноважень. Зважаючи на це, такий спір не має ознак приватноправового та підлягає розгляду за правилами адміністративного судочинства» [21].

Таким чином, на нашу думку, під адміністративною процедурою в широкому розумінні слід вважати визначений законом або підзаконним нормативним актом порядок урегулювання публічно-правових відносин спрямованих на забезпечення прав громадян, надання адміністративних послуг, застосування заходів адміністративно-правового впливу, наслідком якого є прийняття адміністративного акту.

Відповідно під адміністративною процедурою державної реєстрації об'єктів нерухомого майна як визначений законом порядок урегулювання публічно-правових відносин спрямованих на надання юридичного статусу об'єкту нерухомого майна шляхом його державної реєстрації у відповідних державних реєстрах, наслідком якого є прийняття реєстраційного адміністративного акту.

З метою з'ясування ознак державної реєстрації об'єктів нерухомого майна як адміністративної процедури, доцільно здійснити короткий аналіз теоретичних положень в роботах дослідників цієї тематики. Так, Н.В. Галіцина виділяє такі ознаки адміністративних процедур: «застосовуються в публічній сфері; регулюють порядок здійснення правозастосувальної діяльності; охоплюють управлінську діяльність позитивної спрямованості, тобто діяльність, спрямовану на створення умов для ефективної реалізації прав і законних інтересів громадян і організацій; встановлюють визначений порядок здійснення тих або інших дій; для них характерний особливий суб'єктний склад, однією зі сторін в адміністративній процедурі завжди виступає державний орган або посадова особа, наділені державно-владними повноваженнями; закріплюються адміністративно-процесуальними нормами, які, в свою чергу, регулюють застосування матеріальних норм адміністративного та інших галузей права (фінансового, господарського, трудового та ін.), і при цьому регламентують діяльність уповноважених органів і посадових осіб» [17, с. 176].

У свою чергу, О. В. Левченко на підставі аналізу авторських тлумачень сутності та змісту адміністративної процедури, виокремлює такі її ознаки: «сфера об'єктивізації – діяльність публічної адміністрації (офіційний характер); правова детальна регламентація, специфічний суб'єктний склад, цілеспрямованість; результатом є прийняття адміністративного акту, який встановлює, змінює чи припиняє права та обов'язки суб'єктів адміністративно-правових відносин» [22, с.107]. На нашу думку найбільш повно сутність ознак адміністративної процедури визначає І.В. Бойко, до них авторка відносить: правовий характер, адже норми-принципи та загальні правила, що окреслюють адміністративну процедуру, закріплені в приписах нормотворчих актів; владний характер, що має свій прояв у приписах суб'єктів публічного управління, які мають розпорядчий характер та є неухильними для інших осіб; спрямованість на вирішення конкретної індивідуальної адміністративної справи; сукупність норм, що чітко визначають як діяльність суб'єктів владних повноважень, так і поведінку приватних осіб; спрямованість на забезпечення дієвої та ефективної реалізації прав фізичних та юридичних осіб, унеможливаючи при цьому їх порушення; завершенням прийняття адміністративного акта суб'єктом публічного управління; спричинення настання наслідків зовнішнього спрямування, таким чином через застосування відповідних установлених процедурних правил створюючи права й обов'язки осіб, які перебувають поза системою публічного управління; безспірність характеру за винятком про-

цедури щодо розгляду скарг на дії реєстратора» [23, с. 113–124]. На основі цих критеріїв будуть сформовані наші висновки з урахуванням предмету дослідження.

Висновки. В результаті дослідження встановлено, що під адміністративною процедурою державної реєстрації об'єктів нерухомого майна слід вважати визначений законом порядок урегулювання публічно-правових відносин спрямованих на надання юридичного статусу об'єкту нерухомого майна шляхом його державної реєстрації у відповідних державних реєстрах, наслідком якого є прийняття реєстраційного адміністративного акту.

Виокремлено ознаки, які вказують на те, що державна реєстрація об'єктів нерухомого майна є адміністративною процедурою: 1) є чітко унормованою процедурою реєстрації об'єктів нерухомого майна, яка складається з процедурних етапів та дій; 2) здійснюється суб'єктом публічної адміністрації або уповноваженою ним особою публічного права в межах їхніх повноважень (компетенції); 3) породжує адміністративно-правові відносини, які виникають між реєстратором – суб'єктом публічної адміністрації та заявником – фізичною або юридичною особою; 4) спрямована на реалізацію права власності на об'єкти нерухомого майна, його захист; 5) тягне за собою настання зовнішніх наслідків (породжує права й обов'язки); 6) завершується ухваленням адміністративного акта (свідоцтва про реєстрацію або відмови у видачі свідоцтва); 7) може породжувати правовідносини, які мають приватно-правову природу; 8) частіше має безспірний характер, хоча може бути оскаржена в позасудовому (адміністративному) порядку та в судовому порядку.

Встановлено, що зміст адміністративної процедури державної реєстрації об'єктів нерухомого майна включає такі елементи: 1) об'єкти адміністративної процедури; 2) суб'єкти здійснення адміністративної процедури; 3) принципи адміністративної процедури; 4) заходи, засоби, форми та методи адміністративної процедури; 5) процедурні дії та рішення у формі адміністративних актів.

Література

1. Конституція України прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
2. Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень : Закон України від 1 липня 2004 року № 1952-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 51. Ст.553.
3. Про адміністративну процедуру : Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2023. № 15. Ст.50.
4. Барц Я. Є. Адміністративно-правові основи реєстрації прав власності на нерухоме майно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Класич. приват. ун-т. Запоріжжя, 2012. 20 с.

5. Кеча А. С. Адміністративно-правове регулювання державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса, 2016. 22 с.
6. Колесников М. О. Адміністративні послуги з державної реєстрації речових прав на нерухоме майно : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Запоріжжя, 2016. 20 с.
7. Куманська-Нор О.П. Адміністративні послуги у сфері державної реєстрації речових прав на нерухоме майно в Україні в умовах децентралізації : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2021. 217 с.
8. Шпіля В.Р. Державна реєстрація об'єктів нерухомого майна: адміністративно-правові засади та механізм реалізації. Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.07 «адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ужгород, 2025. 190 с.
9. Велика українська енциклопедія. тематичний реєстр гасел з напрямку «Юридичні науки» / Укладачі: Бабка В. Л., Шумило М. М.; за ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. К: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 152 с.
10. Луніна О.С. Публічно-правові спори у сфері державної реєстрації як предмет адміністративного судочинства: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 / Національний авіаційний університет. Київ, 2015. 207 с.
11. Майка Н. В. Реєстрація речових прав на чужу нерухомість як юридичний факт. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 4. С. 43–45.
12. Нікітін В.В. Адміністративно-правовий статус державних (публічних) реєстраторів в Україні: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Науково-дослідний інститут публічного права. Київ, 2017. 208 с., с. 42-43.
13. Гурковський М.П. Реєстраційна діяльність публічної адміністрації: організаційно-правовий аспект : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2009. 217 с.
14. Болгар О.В. Сутність державної реєстрації як форми публічного адміністрування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 5 С. 336–340. URL: http://www.lsej.org.ua/5_2021/81.pdf.
15. Куц Ю.О. Якісні адміністративні послуги – головна умова підвищення довіри населення до органів влади: монографія / Ю.О. Куц, С.В. Краснощорова та ін. Х. : ХарРІНАДУ «Магістр», 2006. 192 с.
16. Тимошук В.П. Адміністративні акти: процедура прийняття та припинення дії : монографія. К. : «Конус-Ю», 2010. 296 с.
17. Галіцина Н.В. Адміністративна процедура як інститут адміністративного процесу. Форум права. 2010. № 4. С. 163–177. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/20104/10gnviar.pdf>.
18. Лагода О.С. Адміністративна процедура: теорія і практика застосування : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07 «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Національний університет ДПС України. Ірпінь, 2007. 21 с.
19. Школик А.М. Адміністративна процедура та її співвідношення з суміжними поняттями. *Вісник Львівського університету. Серія «Юридична»*. 2014. № 59. С. 185–193.
20. Про узагальнення практики вирішення адміністративними судами спорів, які виникають у зв'язку з відмовою органу державної реєстрації актів цивільного стану: постанова Пленуму Вищого адміністративного суду України 29.09.2016 № 12. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0012760-16#Text8>.
21. Постанова Верховного Суду від 21.08.2019 у справі № 520/2834/17. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84152994>
22. Левченко О. В. Адміністративна процедура як правова форма надання адміністративних послуг: поняття, ознаки та співвідношення із суміжними правовими поняттями. *Прикарпатський юридичний вісник*. Випуск 2(8), 2015. С. 106–108.
23. Бойко І. В. Адміністративна процедура: поняття, ознаки й види. *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. 2017. № 33. 113–124.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025
Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025
Дата публікації: 31.12.2025

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.9 (045)

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.10>

А. О. Бахмач

здобувач вищої освіти третього (освітньо-наукового) рівня
Державного університету «Київський авіаційний інститут»
orcid.org/0000-0002-7969-832X

РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ ТА ІНШИХ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ У ЗАПОБІГАННІ КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ, ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ

Стаття присвячена дослідженню ролі соціального оточення та інших зовнішніх факторів у запобіганні кримінальним правопорушенням серед військовослужбовців, які брали участь у бойових діях. У статті визначений перелік провідних зовнішніх факторів, що негативно впливають на стан психічного здоров'я військовослужбовців, та можуть бути детермінантами вчинення кримінальних правопорушень, а також сформовано класифікацію таких факторів. Узагальнено класифікацію детермінант вчинення кримінальних правопорушень, серед яких виділено внутрішні та зовнішні фактори. Визначено, що військовослужбовці, які брали участь у бойових діях, набувають унікальних поведінкових характеристик внаслідок тривалого перебування в зоні бойових дій, в певному соціальному оточенні та під впливом комплексу небезпечних зовнішніх факторів. Сукупність вказаних факторів чинить безпосередній вплив на психічне здоров'я військовослужбовців, що може стати причиною психічних розладів/захворювань, таких як, наприклад, посттравматичний стресовий розлад, проявів девіантної поведінки. По завершенню військової служби у місцях бойових дій та при поверненні до цивільного життя військовослужбовці потребують об'єктивної оцінки стану їхнього психічного здоров'я з залученням відповідних фахівців з метою надання своєчасної медичної допомоги та визначення потреб у проходженні медичної реабілітації. Зміна зовнішніх факторів, що впливають на військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, з негативних на позитивні, зокрема шляхом проходження тривалих курсів реабілітації в реабілітаційних центрах а також надання реальної соціальної підтримки з боку держави сприяють швидшій реінтеграції військовослужбовців до цивільного життя та позитивно впливають на їхні психічне здоров'я, знижують ризики вчинення кримінальних правопорушень.

Ключові слова: кримінальні правопорушення, детермінанта, злочинність, особа злочинця, девіантна поведінка, запобігання кримінальним правопорушенням, профілактика кримінальних правопорушень, соціальна група, військовослужбовці, комбатанти, превенція.

Bakhmach A. O. THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT AND OTHER EXTERNAL FACTORS IN PREVENTING CRIMINAL OFFENCES AMONG MILITARY PERSONNEL WHO PARTICIPATED IN COMBAT OPERATIONS

The article is devoted to examining the role of the social environment and other external factors in preventing criminal offences among military personnel who participated in combat operations. The article identifies a set of major external factors that negatively affect mental health of service members and may serve as determinants of criminal behaviour, and it also provides a classification of these factors. The classification of determinants of the commission of criminal offenses has been generalized, distinguishing between internal and external factors. It is established that military personnel who have taken part in combat acquire unique behavioural characteristics as a result of prolonged stay in a combat zone, exposure to a particular social environment, and the influence of a combination of hazardous external factors. The combination of these factors has a direct impact on the mental health of servicemen, which may lead to mental disorders/illnesses, such as, for example, post-traumatic stress disorder, as well as manifestations of deviant behavior. After completing military service in combat zones and returning to civilian life, servicemen and servicewomen require an objective assessment of their mental health status with the involvement of appropriate specialists in order to provide timely medical assistance and to determine the need for medical rehabilitation. Transforming the external factors influencing combatants from negative to positive – particularly through long-term rehabilitation programmes in specialized centres as well as the provision of genuine social support from the state – facilitates their faster reintegration into civilian life, positively affects their mental health, and reduces the risk of their committing criminal offences.

Key words: criminal offences, determinant, criminality, offender's personality, deviant behaviour, prevention of criminal offences, crime prevention, social group, military personnel, combatants, prevention.

Постановка проблеми. Військовослужбовці, які беруть участь у бойових діях та/або перебувають у зоні бойових дій, зазнають постійного впли-

ву небезпечних зовнішніх факторів, отримують як фізичні, так і психічні травми та поранення, що негативно впливає на стан їхнього психічного

здоров'я. Такі зовнішні фактори постають одночасно і детермінантами вчинення кримінальних правопорушень, як під час проходження військової служби, так і після демобілізації. Вчинення кримінальних правопорушень демобілізованими військовослужбовцями (військовими ветеранами), які брали участь у бойових діях, є важливою соціальною проблемою, оскільки вона впливає не лише на окремих військових ветеранів, а й на загальний стан безпеки та довіри в суспільстві. Якщо не розв'язати її системно, наслідки можуть бути довготривалими та призводити до додаткової соціальної напруги у суспільстві. Ряд сучасних досліджень, проведених в Україні із залученням закордонних та вітчизняних експертів після 2022 року – початку збройної агресії, зокрема «Реабілітація українських військових та ветеранів. Досвід долання несистемності» [1], «Важке повернення. Мінімізація ризиків залучення українських ветеранів до лав організованої злочинності» [2] та окремі наукові публікації, наприклад, статті «Реінтеграція учасників бойових дій у цивільне життя: проблеми зайнятості та шляхи їх розв'язання» [3], «Проблеми реабілітації та відновлення військовослужбовців за особливих умов» [4], «Реабілітація військовослужбовців: екзистенційний підхід» [5], ряд наукових тез, які увійшли до Збірника матеріалів Першої Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасні підходи до реабілітації сучасні підходи до реабілітації та реадaptaції військовослужбовців, та реадaptaції військовослужбовців, ветеранів та членів їх сімей» [6] вказують на важливу роль, яку відіграє реабілітація військовослужбовців після їхнього повернення до цивільного життя. Водночас, ці дослідження вказують і на численні вади чинної сьогодні системи реабілітації військовослужбовців, яка, на думку дослідників, є недосконалою, не завжди має комплексний характер та не повною мірою враховує всі важливі аспекти відновлення психічного здоров'я та реінтеграції військовослужбовців до цивільного життя. Між тим система реабілітації військових ветеранів є не тільки важливим елементом соціальної відповідальності держави та суспільства перед своїми захисниками, а й одним з провідних заходів профілактики кримінальних правопорушень серед зазначеної соціальної групи, представники якої, зазнавши тяжких психічних травм внаслідок участі у бойових діях та перебування у їх зоні, потребують допомоги у подоланні негативних психічних станів, які можуть виникати, зокрема, у зв'язку із такими захворюваннями, як посттравматичний стресовий розлад (ПТСР).

Оскільки Україна перебуває у стані протидії збройній агресії на своїй території, та у військових діях задіяно сотні тисяч українських військовослужбовців, держава та суспільство мають

розробити та впровадити конкретні комплексні заходи допомоги військовослужбовцям після їхньої демобілізації задля відновлення фізичного та психічного здоров'я, повернення до цивільного життя. Серед системних заходів запобігання кримінальним правопорушенням щодо військовослужбовців, як тих, хто служить, так і демобілізованих, як комбатантів, так і некомбатантів, ще недостатня увага, на нашу думку, приділяється комплексній реабілітації військовослужбовців, методологія проведення якої має враховувати не тільки медичні, а й психологічні, а також соціальні аспекти відновлення та реінтеграції військовослужбовців до цивільних умов.

Мета статті – визначити основні детермінанти, що негативно впливають на стан психічного здоров'я військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, та інші фактори, які сукупно збільшують ризики вчинення кримінальних правопорушень представниками цієї соціальної групи після демобілізації. На ґрунті аналізу таких детермінантів запропонувати комплекс заходів щодо нейтралізації їхньої дії з метою запобігання кримінальним правопорушенням.

Виклад основного матеріалу. Зовнішні фактори, що негативно впливають на стан психічного здоров'я людини, одночасно відіграють роль детермінантів вчинення кримінальних правопорушень.

Згадаємо, що детермінація злочинності є доволі широким поняттям та охоплює сукупність причин, умов, корелятив та інших зв'язків між суспільними явищами, які зумовлюють злочинність. За своєю суттю кримінологічна детермінація є різновидом соціальної детермінації – бо злочинність розглядається як соціальне явище, обумовлене суспільними, економічними, правовими, психологічними та іншими факторами.

Як зазначає кримінолог Богдан Головкін, в рамках детермінації злочинності розглядається система детермінантів, а також механізми взаємодії злочинності з іншими соціальними явищами – наприклад, деформація правової свідомості та культури, соціальні процеси, економічні чи політичні кризи тощо. [7]

За походженням детермінанти злочинності, зазвичай, поділяються на:

- Антропологічні (біологічні/природні) – пов'язані з природними (біологічними, генетичними, психічними) особливостями людини. Наприклад, вроджені психічні або характерологічні риси, спадковість, біологічні порушення.

- Соціальні – пов'язані з соціальними умовами: економічна ситуація, правова система, морально-культурні норми, інформаційна, культурна політика, тощо.

За змістом детермінанти злочинності поділяються на: соціально-економічні, політичні, психо-

логічні, виховні, біологічні, географічні, духовні, ідеологічні, організаційно-управлінські тощо [8].

Грунтовний аналіз поглядів вітчизняних вчених на причини та умови злочинності міститься, зокрема, у статті Буряка К. М., який досліджуючи детермінанти виникнення домашньої злочинності, класифікував детермінанти злочинності за змістом, за рівнем поширення та за часом дії. За змістом: соціально-економічні, політичні, психологічні, виховні, географічні, духовні, ситуаційно-віктимологічні, нормативно-правові. За рівнем поширення: на макро-, мікро- та індивідуальному рівнях. За часом дії: короткострокові, середньострокові, довгострокові [9].

Отже, детермінація – це не просто причини злочинності, а ширша категорія, яка враховує весь комплекс факторів, їхні взаємозв'язки та механізми впливу.

Тобто, причинність і детермінізм, при всій близькості цих принципів, не є тотожними, тому що останній містить у собі не тільки категорії причини і наслідку, а й низку різноманітних зв'язків між явищами і процесами природи і суспільства: зумовлюючий зв'язок, часовий зв'язок, просторовий зв'язок, зв'язок станів, функціональний тощо. Вважається, що у філософії нараховують до 30 різновидів детермінаційних зв'язків, серед яких провідним для кримінології і кримінального права є зв'язок причинно-наслідковий, або просто причинний зв'язок чи причинність (інша назва – каузальність, від лат. *causa* – причина). Відповідно до філософського словника, «причинність, каузальність (лат. *causa* – причина) – філософська категорія для визначення моменту універсальної взаємодії предметів і явищ матеріального світу, що полягає в утворенні одними предметами чи явищами (причинами) інших – наслідків» [10]. Сучасна українська дослідниця філософсько-правових проблем причинності Н. М. Ярмиш під час розмежування детермінізму і причинності доходить такого висновку: «Детермінізм – це категорія, що виражає будь-яку зумовленість явищ, предметів, процесів, усі види зв'язків між ними. Причинність же – категорія, призначена для того, щоб виражати винятково причинно-наслідкові відносини» [11].

Водночас, незважаючи на всю складність та комплексність визначення різноманітних детермінант злочинності та їхньої класифікації, на нашу думку, їх можна узагальнити за джерелом виникнення та умовно поділити на дві основні групи, визначивши їх як глибинні детермінанти. Такими глибинними детермінантами злочинності постають внутрішні (антропологічні, біологічні) та зовнішні (різноманітні прояви життя навколишнього світу, який оточує людину, а саме світу природи та соціум) фактори. Зовнішні фактори (при-

родні, економічні, політичні, культурні, тощо) постійно чинять вплив та викликають відповідну реакцію психіки людини. Реакція психіки може бути як позитивною, так і негативною, зокрема викликати психічні розлади та захворювання, проявлятися у девіантній поведінці людини, аж до вчинення кримінальних правопорушень.

Весь комплекс детермінантів формує особистість людини, зокрема й особу злочинця. У кримінології ці детермінанти вивчаються відповідно соціальними (вплив зовнішніх соціальних факторів), біологічними (внутрішні біологічні та антропологічні фактори) та психологічними теоріями злочинності.

Всі детермінанти є важливими та чинять постійний вплив на особистість. У цьому дослідженні ми акцентуємось на соціальних факторах, як на таких, що є основними факторами зовнішнього впливу на особистість та які є змінним параметром, тобто ми можемо на них впливати, на противагу природним та біологічним (внутрішнім факторам), що пов'язані переважно зі спадковістю та фізіологічною будовою людини, зокрема її головного мозку, вплив на які є обмеженим.

Соціальні фактори, як детермінанти, є факторами зовнішнього впливу на конкретну особу, як з боку її безпосереднього соціального оточення, так і з боку держави та суспільства в цілому. Вони можуть бути визначені за своїм змістом як зовнішні умови соціального характеру. Як ми вже визначили, їхній вплив може бути як позитивним, так і негативним. Тому зовнішні умови соціального характеру залежно від їхньої якості можуть бути як причинами злочинної поведінки, так і факторами її нейтралізації.

Зовнішні умови соціального характеру ми поділяємо на два рівні: загального рівня впливу – сукупність соціальних умов та факторів, що діють на рівні суспільства та держави (політичні, економічні, правові умови життя на території, де перебуває особа); індивідуального рівня впливу – соціальне оточення особи.

При цьому, якщо соціальне оточення особи певною мірою може обиратися самою особою, то політичні, соціальні та економічні умови, в яких формується особистість, переважно створюються державою і умови формування особистості від народження залежать від того в якій країні (на якій її території), з яким рівнем розвитку економіки та особистих свобод, людина з'явилась на світ та проживає. Частина умов, які створюються державою для формування особистості своїх громадян, є наслідком реалізації конкретних заходів, що чинять цілеспрямований вплив на формування особистості людини як громадянина. Такі заходи ми розрізняємо залежно від того, на що спрямований їхній вплив – тобто, їхню мету. Прикладом є вплив на

громадянина у політичних цілях – як на виборця, виховання чиновника для служіння інтересам держави, національної самосвідомості, патріотизму тощо. Одним з позитивних напрямків такого впливу на особистість є недопущення обрання нею «шляху злочинця», або виправлення тих осіб, які вже ступили на цей шлях.

В кримінологічній науці сукупність зазначених заходів іменується заходами запобігання кримінальним правопорушенням. В межах цього напрямку соціального впливу заходи запобігання кримінальним правопорушенням залежно від рівня, на якому чи з якого вони впливають на особистість, поділяються на загальносоціальні (впливають на все населення), спеціально-кримінологічні (впливають на окремі соціальні групи) та індивідуальні (впливають на окрему особу) [12]. Загальносоціальні заходи запобігання кримінальним правопорушенням мають більш загальний характер та багатьма сучасними кримінологами розглядаються як такі, що прямо пов'язані з дією зовнішніх умов соціального характеру загального рівня впливу. Відповідно у країнах з високим рівнем соціально-економічного розвитку та захисту особистих свобод загальносоціальні заходи запобігання злочинності є гармонійним доповненням та продовженням політики держави і відрізняються лише деталями залежно від того, які кримінологічні моделі запобігання кримінальним правопорушенням є визнаними та реалізуються на державному рівні. Визнаними в країнах з високим рівнем економічного та соціального розвитку, що належать до демократичних, є наразі теорії просторового запобігання, ситуаційного запобігання злочинності, теорія «розбитих» вікон, напрямок архітектурної кримінології тощо, реалізація яких потребує значного фінансування та високого рівня розвитку суспільної свідомості. Вони є ефективними значною мірою як доповнення до вже сформованих у суспільній свідомості цінностей неприйняття насильства, корупції, інших актів посягання на права та особисті свободи громадян.

Навпаки у країнах, де влада, запозичуючи сучасні тенденції, намагається реалізовувати передові кримінологічні підходи профілактики у межах загальносоціальних заходів запобігання злочинності, випереджаючи загальний економічний та соціальний розвиток країни, розвиток суспільної моралі, такі програми видаються популістськими, штучними та декларативними, мають низький практичний ефект. Затверджені на загальнодержавному та місцевих рівнях програми запобігання злочинності залишаються на папері, або використовуються задля вирішення інших завдань, таких як, наприклад, слугувати джерелом додаткового матеріально-технічного забезпечення діяльності правоохоронних органів.

Як зазначено вище, на формування особистості, відповідно й на виправлення особи злочинця поруч з зовнішніми умовами соціального характеру загального рівня впливу діє також безпосереднє соціальне оточення - умови соціального характеру індивідуального рівня впливу. Під впливом соціального оточення формується особистість, її характер, поведінкові особливості, адже людина багато в чому схильна копіювати поведінку інших людей, особливо близьких. Відповідно, соціальне оточення безпосередньо впливає на психічне здоров'я людини, зокрема постає детермінантою формування схильностей до анти-соціальної, девіантної поведінки, що є однією з причин вчинення кримінальних правопорушень. З іншого боку, соціальне оточення може сприяти також і виправленню осіб, які вже вчинили кримінальні правопорушення або мають злочинні наміри до їхнього вчинення, поверненню їх до соціально відповідального способу життя.

До соціального оточення ми включаємо перш за все близьке оточення, людей, з якими відбувається безпосереднє спілкування та взаємодія - це батьки, родина у більш широкому розумінні, сусіди, друзі, оточення у навчальному закладі, у позашкільних гуртках, спортивних секціях, у трудовому колективі, на військовій службі, у місцях позбавлення волі тощо. Соціальне оточення людини супроводжує її протягом життя як за наявних сприятливих, так і за несприятливих зовнішніх умов.

Зважаючи на те, що до соціального оточення належать люди, частота (кількісний показник) та зміст (якісний показник) спілкування з якими є різною – від щоденного (батьки, близькі друзі, однокласники, колеги на військовій службі) до епізодичного чи взагалі одностороннього, коли комунікація відбувається через засоби масової інформації, інтернет, то і сила впливу на особистість такого спілкування (комунікацій) буде різною. Тому закономірно буде розділити соціальне оточення на групи, виходячи зі ступеня близькості та впливу на особистість залежно від частоти та якості спілкування (комунікації). Найсильніший ступінь впливу на особистість будуть мати групи, частота та якість спілкування з якими є найбільшою. Тобто чим частіше, інтенсивніше людина спілкується з такими групами, наприклад батьками, однокласниками, близькими друзями, колегами зі спортивних тренувань, та чим якіснішим (змістовнішим, інформативнішим) буде таке спілкування, тим, відповідно, сильнішим буде їхній вплив на особистість. При цьому під якістю спілкування ми розуміємо в широкому сенсі обсяг та зміст інформації, яку людина отримує в процесі комунікації, а також певні соціальні навички та приклади поведінки, які демонструються таким близьким соціальним оточенням. Винятком тут

може бути одностороннє спілкування через засоби масової інформації, яке буде мати також високий ступінь впливу на формування особистості людини навіть за відсутності безпосереднього спілкування та при невисокій його інтенсивності, коли, зокрема, на особистість людини впливають за допомогою маніпулятивних технологій, наприклад з метою досягнення політичних цілей, або коли людина копіює зовнішні атрибути поведінки відомих особистостей, лідерів суспільної думки (співаків, артистів, спортсменів, блогерів, політичних на громадських діячів).

Отже, доходимо висновку, що запобігання вчиненню кримінальних правопорушень реалізується шляхом зміни двох основних груп чинників, які впливають на особистісні характеристики людини, зокрема й осіб, які набули схильності до девіантної поведінки внаслідок дії несприятливих зовнішніх факторів. Перша група чинників – це зовнішні соціальні та інші умови, серед яких важливу роль відіграє місце постійного чи тривалого перебування особи, яке ще можна визначити як фізичний простір, що оточує людину, друга група чинників – це соціальне оточення, з яким така особа безпосередньо взаємодіє шляхом спілкування.

У психології ці дві групи чинників переважно іменуються модусом місця та модусом оточення, які своєю чергою сукупно формують модус особистості людини, її внутрішній світ [13].

На прикладі окремої соціальної підгрупи – військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, модусом місця є територія, де ведуться бойові дії, а модусом оточення – інші військовослужбовці. Саме поєднання цих двох факторів сукупно з отриманими психічними травмами в місцях ведення бойових дій чинить на її представників комплексний вплив. Одним з наслідків такого впливу є, зокрема, підвищення ризиків вчинення кримінальних правопорушень.

Ми припускаємо, що стосовно цієї соціальної підгрупи, як і інших подібних груп, члени яких тривалий час перебувають під впливом зовнішніх негативних факторів, зміна соціального оточення та зовнішніх соціальних умов (місце постійного чи тривалого перебування особи) може чинити позитивний вплив на особистість та бути окремим комплексним методом запобігання кримінальним правопорушенням, поєднуючи в собі визнані кримінологічною наукою загальносоціальні, спеціально-кримінологічні та індивідуальні методи запобігання злочинності.

Місцями, де можливо поєднання впливу модусу оточення та модусу місця перебування, або іншими словами можлива зміна зовнішніх умов соціального та природного характеру, соціального оточення наразі є реабілітаційні центри для

військовослужбовців, які одночасно виконують роль обох зазначених модусів. При цьому реабілітаційні центри, як суб'єкти запобіжної діяльності, мають виконувати одночасно як функції індивідуального запобігання кримінальним правопорушенням, так і спеціально-кримінологічного щодо окремих соціальних груп, що є дуже подібним до функцій інститутів ювенальної превенції, які спрямовані на запобігання кримінальним правопорушенням серед підлітків.

Розробці переліку заходів, які сприятимуть запобігання вчинення кримінальним правопорушенням представниками окремої соціальної групи, має передувати аналіз таких обставин:

1. Вивчення попереднього індивідуального біографічного шляху кожної особи, соціальних умов, в яких формувалась особистість, соціального оточення.

2. Вивчення зовнішніх умов, в яких тривалий час перебувають представники соціальної групи.

3. Стан психічного здоров'я представників соціальної групи.

На прикладі представника окремої соціальної підгрупи – військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, зазначений аналіз буде здійснено у такий спосіб:

1. Досліджено індивідуальний біографічний шлях кожної окремої особи до військової служби.

2. Досліджено зовнішні умови під час перебування на військовій службі в зоні бойових дій, зокрема:

- склад соціального оточення – військовослужбовці підрозділу, в якому перебувала особа, особливості соціальних контактів в межах цієї соціальної групи;

- соціальні умови в місці останнього тривалого перебування, природні та інші умови в місці останнього тривалого перебування (наприклад, несприятливими умовами будуть визначені базування в лісі взимку, неможливість залишати бліндаж, підвал у зв'язку з постійними обстрілами, складні умови харчування, особистої гігієни тощо).

2. Визначення стану психічного здоров'я особи, зокрема наявність ПТСР чи іншого психічного розладу, захворювання.

На підставі аналізу всіх вказаних факторів визначається найбільш ефективний курс реабілітації, виходячи з місця розташування, спрямування терапії та соціального оточення в реабілітаційному центрі, де проходитиме такий курс.

Для досягнення максимального ефекту під час проходження курсів реабілітації в реабілітаційних центрах, на нашу думку, необхідно у всіх випадках мінімізувати вплив зовнішніх негативних факторів, таких як засоби масової інформації, спілкування з соціальним оточенням, що демонструє приклади девіантної поведінки.

При визначенні наповнення курсу реабілітації в контексті впливу модусу оточення та модусу місця на особистість людини слід враховувати, чому їхній вплив особливо сильно проявляється саме на найбільш вразливих соціальних групах, до яких ми можемо віднести й військовослужбовців.

У випадку з військовослужбовцями, які брали участь у бойових діях, психічна травматизація відбувається внаслідок тривалого перебування у місцях ведення бойових дій, а особистісні характеристики змінюються багато в чому внаслідок перебування у колі військовослужбовців. Стосовно особистісних характеристик, які формуються таким чином ми писали раніше [14].

Висока інтенсивність спілкування з іншими військовослужбовцями, з якими особа перебувала в зоні бойових дій в одному підрозділі, є одним з важливих факторів підтримання міцних соціальних зв'язків з ними після демобілізації. Чим довший період соціальної взаємодії в групі і чим складніші та небезпечніші зовнішні умови при цьому тим міцніші зв'язки. Такі зв'язки можуть чинити як позитивний так і негативний вплив на ступінь ризиків вчинення кримінальних правопорушень залежно від змісту, якості спілкування. Саме тому при розробці програм реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, важливо створити доступні для всіх військовослужбовців, особливо для тих, у кого були діагностовано психічні захворювання, умови для зміни не тільки модусу місця, а й модусу оточення, до якого (оточення), на нашу думку, мають входити не тільки військовослужбовці, а й цивільні особи.

Тобто, період реабілітації має бути тривалим. Лише в такому випадку є підстави очікувати на зміни в поведінкових моделях військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, оскільки проходження реабілітації дозволить створити для військовослужбовців нові соціальні зв'язки, адаптуватися до цивільного життя.

Таким чином, заходами, які проводяться з метою запобігання вчиненню кримінальних правопорушень серед військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, та дозволяють нейтралізувати негативні фактори та/або змінити (замінити) їх на, що сприятимуть профілактиці вчинення кримінальних правопорушень серед військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, на нашу думку, є такі:

1. Зміна зовнішніх умов соціального, економічного та природного характеру:

- тимчасова зміна місця перебування, зокрема перебування в реабілітаційних центрах;

- зміна соціального оточення на таке, що сприяє реінтеграції військовослужбовців до цивільно-

го життя (військовослужбовці та цивільні особи).

2. Проходження курсу медичної реабілітації для відновлення психічного та фізичного здоров'я.

Додатковими, але не менш важливими заходами, є також надання військовим ветеранам соціальної та фінансової підтримки з боку держави та суспільства, зокрема у працевлаштуванні.

Цей комплекс заходів має бути тривалим задля досягнення найбільшої ефективності. На жаль, наразі доступність курсів тривалої реабілітації для демобілізованих військових ветеранів, які відповідають зазначеним вище умовам, є невисокою. Так у згаданому дослідженні «Реабілітація українських військових та ветеранів. Досвід долаття несистемності» зазначено, що 42% військових заявили про відсутність змоги пройти реабілітацію та/або недостатній реабілітаційний період.

Висновки. Основними, глибинними детермінантами, що негативно впливають на стан психічного здоров'я військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, та збільшують ризики вчинення ними кримінальних правопорушень, постають внутрішні (антропологічні, біологічні) та зовнішні (різноманітні прояви життя навколишнього світу, який оточує людину, а саме світу природи та соціум) фактори. Серед зовнішніх факторів провідну роль відіграють соціальні фактори. Соціальні фактори за своїм змістом є зовнішніми умовами соціального характеру, які поділяються на два рівня впливу: загальний та індивідуальний.

Комплексна медична та соціальна реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, полягає у створенні сприятливих зовнішніх умов соціального характеру (загальних та індивідуальних), які позитивно впливають на психічний стан військовослужбовців та підвищують їхні адаптивні можливості при реінтеграції до цивільного життя. Проходження такої реабілітації шляхом зміни місця перебування, соціального оточення, та інших зовнішніх факторів може також слугувати комплексним заходом запобігання кримінальним правопорушенням серед цієї соціальної групи. Зважаючи на актуальність тема має широкі перспективи подальших досліджень. На їхньому ґрунті держава має розвивати комплексний підхід до реабілітації військовослужбовців, які брали участь у бойових діях, що буде між іншим виконувати функцію профілактики кримінальних правопорушень, та реалізувати такий підхід шляхом прийняття відповідних нормативно-правових актів та впровадження практичних рішень.

Література

1. Ганна Овод, Євген Лисенко, Поліна Липова. Реабілітація українських військових та ветеранів. Досвід долати несистемності. *Дослідження*. URL: <https://www.pryncyp.org/analytics/rehabilitation/> (дата звернення 10.12.2025).
2. Важке повернення. Мінімізація ризиків залучення українських ветеранів до лав організованої злочинності. *Дослідження*. Липень 2024 року. URL: <https://globalinitiative.net/analysis/mitigating-organized-crime-risks-among-veterans-in-ukraine/> (дата звернення 10.12.2025).
3. Олена Грішнова, Валерія Лисенко. Реінтеграція учасників бойових дій у цивільне життя: проблеми зайнятості та шляхи їх розв'язання. *Вчені записки Університету «КРОК»* №2 (74), 2024. С. 146-156.
4. Трачук С. В., Хмара В. В., Підлетьчук Р. В., Сиротюк С. М.. Проблеми реабілітації та відновлення військовослужбовців за особливих умов. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова*. Випуск 4(174)2024. С. 163-167.
5. Науменко Анастасія. Реабілітація військовослужбовців: екзистенційний підхід. *Психологічні перспективи*. 2025. Вип. 45. С. 119–133.
6. Збірник матеріалів Першої Міжнародної науково-практичної конференції 5 грудня 2024 р., м. Харків (Україна) «Сучасні підходи до реабілітації сучасні підходи до реабілітації та реадaptaції військовослужбовців, та реадaptaції військовослужбовців, ветеранів та членів їх сімей». Міністерство освіти і науки України. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління». Електронний ресурс. Харків. 2024. 294 с.
7. Головкін Б.М.. Про детермінацію злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. Вип. 1. С. 274–280.
8. Кримінологія : навч. посібн. / О.М. Джужа, В.В. Василевич, О.Г. Колб та ін. ; за заг. ред. докт. юр. наук, проф. О.М. Джужа. К. : Атіка, 2009. 312 с.
9. Буряк К. М.. Причини та умови, які детермінують виникнення домашньої злочинності. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 1(57) 2023. С. 175–181.
10. Філософський словник / [за ред. чл.-кор. АН УРСР В.І. Шинкарука. Київ : Головна редакція Укр. рад. енциклопедії Академії наук УРСР, 1973. С. 413–414.
11. Ярмиш Н. М. Теоретичні проблеми причинно-наслідкового зв'язку в кримінальному праві (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. д-ра юрид. наук. Харків. 2003. С. 12.
12. Кримінологія. Підручник. За загальною редакцією професора Головкіна Б.М. Харків. *Право*. 2021. С. 156–159.
13. Rollo May. *The Discovery of Being: Writings in Existential Psychology* M. W. W. Norton & Company. 1995, 192 с.
14. Бахмач А.О. Реабілітація військових, які брали участь у бойових діях, як один із методів запобігання злочинності. «Юридичний вісник. Повітряне і космічне право». № 3 (68) 2023. С. 201–208.

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 347.965:341

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.11>**О. В. Вересюк***аспірантка кафедри кримінального процесу**Національного університету «Одеська юридична академія»**orcid.org/0009-0005-9511-3343*

ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті досліджено питання міжнародно-правового забезпечення захисту професійної адвокатської діяльності. Проаналізовано поняття та зміст міжнародних стандартів організації та здійснення адвокатської діяльності, розкрито їх значення не лише для законодавчої регламентації адвокатури, а й для практики правозастосування. Окрему увагу приділено універсальним міжнародно-правовим актам, зокрема Основним положенням про роль адвокатів, прийнятим VIII Конгресом ООН з попередження злочинності 1990 року, які закріплюють систему гарантій незалежності адвокатів, їх професійної безпеки, конфіденційності спілкування з клієнтом, а також недопустимості ідентифікації адвоката з позицією довірителя.

Здійснено аналіз регіональних європейських стандартів захисту адвокатської діяльності, сформовані в межах Ради Європи, з урахуванням практики Європейського суду з прав людини як важливого інструменту тлумачення та конкретизації положень Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, в тому числі значення рішень ЄСПЛ для забезпечення гарантій професійної діяльності адвокатів через призму статей 6, 8, 10 та 11 конвенції.

Окремо розглянуто новелу міжнародного права – Конвенцію Ради Європи про захист професії адвоката від 12 березня 2025 року, яка закріплює обов'язки держав щодо запобігання нападам, залякуванню та переслідуванню адвокатів, а також передбачає спеціальний механізм міжнародного моніторингу виконання її положень. А також проаналізовано роль міжнародних правничих організацій у формуванні та впровадженні стандартів професійної адвокатської діяльності.

Установлено, що імплементація Україною міжнародно-правових стандартів у національне законодавство та правозастосовну практику сприятиме ефективному захисту адвокатської діяльності, стане важливою запорукою забезпечення законності і правопорядку у державі, додержання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

Ключові слова: адвокатура, адвокатська діяльність, захист адвокатської діяльності, міжнародні стандарти захисту прав людини.

Veresiuk O. V. PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF ADVOCACY

The article examines the issues of international legal protection of professional advocacy. The concept and content of international standards governing the organization and practice of advocacy are analyzed, and their significance is revealed not only for the legislative regulation of the bar, but also for law enforcement practice. Particular attention is paid to universal international legal instruments, in particular the UN Basic Principles on the Role of Lawyers adopted by the Eighth United Nations Congress on the Prevention of Crime in 1990, which establish a system of guarantees for lawyers' independence, professional security, confidentiality of communications with clients, as well as the inadmissibility of identifying a lawyer with the position or interests of the client.

Regional European standards for the protection of advocacy developed within the framework of the Council of Europe are examined, taking into account the case-law of the European Court of Human Rights as an important tool for the interpretation and specification of the provisions of the European Convention on Human Rights, including the significance of the Court's judgments for ensuring guarantees of lawyers' professional activity through the prism of Articles 6, 8, 10, and 11 of the Convention.

Special attention is devoted to a recent development in international law – the Council of Europe Convention on the Protection of the Profession of Lawyer of 12 March 2025, which establishes the obligations of states to prevent attacks, intimidation, and persecution of lawyers, and also provides for a special international monitoring mechanism for the implementation of its provisions. The role of international legal organizations in the formation and implementation of standards of professional advocacy is analyzed.

It is established that the implementation by Ukraine of international legal standards into national legislation and law enforcement practice will contribute to the effective protection of advocacy, and will become an important guarantee for ensuring legality and law and order in the state, as well as the observance of the rights, freedoms, and legitimate interests of the individual and the citizen.

Key words: advocacy, protection of advocacy, international standards for the protection of human rights.

Постановка проблеми. Аналіз сучасного стану законності свідчить про наявність загрозливої тенденції поширення небезпечних форм протиправного впливу на адвокатів, втручання у їх професійну діяльність, порушення гарантій безпеки адвокатської професії, що підриває засади інституту правової допомоги, гарантованої Конституцією та законами України.

З урахуванням наявних загроз та викликів, актуальним є звернення до проблематики міжнародно-правового забезпечення захисту адвокатської діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання міжнародно-правового забезпечення захисту професійної адвокатської діяльності знайшли відображення у роботах П.П. Бадзелюка,

Н.М. Бакаянної, С.О. Іваницького, О.О. Козлова, В.О. Святоцької, О.О. Шандули та інших дослідників.

Метою статті є дослідження проблем міжнародно-правового захисту професійної адвокатської діяльності.

Виклад основного матеріалу. Міжнародні стандарти організації та діяльності адвокатури у найзагальнішому вигляді зазвичай визначають в якості норм міжнародного права, якими встановлюються вимоги до організації адвокатури і здійснення адвокатської діяльності, що конкретизуються у системах національного законодавства різних держав [1, с. 227]. Більш детально ці стандарти визначається науковцями як вироблені світовою спільнотою та закріплені у міжнародно-правових актах норми, які встановлюють стандарти, критерії, якими повинні керуватися окремі держави під час законодавчої регламентації організації адвокатури, статусу адвокатів та процедур адвокатської діяльності [23, с. 93].

Не вдаючись до дискусії щодо розгляду змісту цього поняття та в цілому погоджуючись з наведеними визначеннями, слід зазначити, що міжнародні стандарти визначають не лише законодавчу регламентацію організації адвокатської діяльності, а й містять вимоги щодо практичної, правозастосовної діяльності як держави, так і самих адвокатів та їх об'єднань.

Міжнародні стандарти адвокатської діяльності відображені в міжнародно-правових актах на універсальному і регіональному рівнях. Серед цих міжнародних документів наявні акти загального характеру, які побічно регулюють питання адвокатської діяльності, а також міжнародні документи, які безпосередньо пов'язані з організацією та діяльністю професійних юристів [17, с. 214].

Слід зазначити, що питання забезпечення гарантій і захисту адвокатської діяльності у міжнародно-правових документах зазвичай розглядається в контексті забезпечення права людини на захист. Міжнародним співтовариством напрацьовано значний масив нормативних актів щодо забезпечення принципу рівності перед законом та судом, презумпції невинуватості, права на захист, на справедливий суд, на отримання юридичної допомоги.

Що ж стосується міжнародно-правового регулювання прав, обов'язків та відповідальності адвокатів, а також гарантій безпеки їх професійної діяльності, то цим питанням зазвичай приділяється значно менше уваги з боку міжнародного співтовариства.

Важливим міжнародно-правовим документом, який визначає систему гарантій безпеки правомірної адвокатської діяльності та низку інших норм, що мають попереджувальне значення,

є Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН з попередження злочинності і поводженню з правопорушниками у серпні 1990 року [15] (далі – Основні положення).

Як зазначається дослідниками, Основні положення є одним з небагатьох документів, що доволі детально регламентує питання адвокатської діяльності. Окремі його норми відтворюють положення інших міжнародних актів, але значна частина у настільки розлогому вигляді сформульована вперше [2, с. 341].

Основні положення проголошують, що професійний статус адвокатів повинен поважатися та бути гарантованим державною владою як при розробці національного законодавства, так і при його застосуванні, у тому числі з боку суддів, прокурорів, представників законодавчої та виконавчої влади, а також суспільства в цілому.

Серед гарантій адвокатської діяльності Основними положеннями передбачено: захист адвокатів від залякування, перешкод, недоречного втручання; можливість вільного пересування і консультування клієнта у своїй країні і за кордоном; захист від можливості піддання адвоката покаранню або погрози покарання, обвинувачення, адміністративних, економічних та інших санкцій за дії, здійснювані з дотриманням визнаних професійних обов'язків, стандартів та етичних норм; кримінальний і цивільний імунітет від переслідувань за заяви, що стосуються справ, у яких адвокат сумлінно виконував власні професійні обов'язки; визнання та додержання конфіденційності комунікацій і консультацій між адвокатом і клієнтом.

Окремо в Основних положеннях закріплено принцип, відповідно до якого адвокати не повинні ідентифікуватися з клієнтами у зв'язку з виконанням професійних обов'язків.

Пунктом 17 Основних положень прямо передбачено, що у випадку виникнення загрози безпеці адвокатів у зв'язку з виконанням ними професійних обов'язків, вони мають бути адекватно захищені владою.

Поряд з гарантіями адвокатської діяльності, Основні положення покладають на адвокатів і певні обов'язки. Так, адвокати повинні постійно дбати про честь і гідність своєї професії та надавати допомогу клієнтам виключно законними способами. Надаючи правову допомогу, адвокати повинні додержуватися прав людини і основних свобод, визнаних національним і міжнародним правом, діяти вільно і наполегливо, відповідно до закону і визнаних професійних стандартів та етичних норм.

Низку важливих документів, що передбачають гарантії та шляхи захисту професійної адвокатської діяльності, прийнято під егідою створеної у 1947 р. Міжнародної асоціації юристів

(ІВА) – авторитетної спілки міжнародних юристів-практиків, асоціацій адвокатів і юридичних товариств: Міжнародний кодекс етики юриста 1956 р. [11], Стандарти незалежності юридичної професії 1990 р. [20], Загальні принципи юридичної професії 2006 р. [7], Принципи щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій [16]. Ці документи, попри їх рекомендаційний характер, справляють відчутний вплив на національні правові системи, будучи зразками для формування внутрішньодержавних нормативно-правових актів та правозастосовної практики.

Важливою групою міжнародних стандартів захисту адвокатської діяльності регіонального характеру є стандарти, прийняті в межах Ради Європи. Необхідно зазначити, що Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року не містить окремих норм про захист професійних прав адвокатів – гарантовані нею права і свободи мають загальнолюдський характер. У той же час, Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та прийняті ним рішення на сьогодні залишаються вагомим важелем впливу на ситуацію в питаннях забезпечення дотримання гарантій адвокатської діяльності [3, с. 213]. Саме прецедентна практика ЄСПЛ, пов'язана із тлумаченням норм конвенції та передбачених ними прав людини, забезпечує режим посиленого захисту прав адвокатів і гарантій їхньої професійної діяльності [9, с. 27]. Практика ЄСПЛ, як правило, розглядає діяльність адвоката через призму статей 6, 8, 10 та 11 конвенції [5, с. 573].

Із ратифікацією Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та прийняттям Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [18] Україна повністю визнала на своїй території компетенцію ЄСПЛ, а його практику – джерелом права. З метою забезпечення відновлення порушених прав особи (у тому числі адвокатів), забезпечення додержання вимог конвенції в майбутньому, усунення недоліків системного характеру, які лежать в основі виявлених ЄСПЛ порушень, Україна зобов'язалася вживати комплекс заходів як індивідуального, так і загального характеру, у тому числі внесення необхідних змін до законодавства і практики його застосування.

Визначним кроком у посиленні на міжнародному рівні захисту професії адвоката, права здійснювати цю професію незалежно, без дискримінації, неправомірних перешкод або втручання, а також без нападів, погроз, переслідувань стала Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката, ухвалена 12.03.2025 та відкрита для підписання державами – членами Ради Європи [10].

Стаття 9 конвенції зобов'язує держав-учасників вживати заходів з метою недопущення:

фізичного нападу будь-якої форми на адвокатів, їх переслідування або залякування, а також будь-якого неправомірного перешкоджання або втручання. Також, держави-учасниці зобов'язані проводити оперативне розслідування за фактом вчинення вищевказаних неправомірних дій, якщо є підстави вважати, що вони можуть становити кримінальне правопорушення.

Важливим є те, що конвенція закріплює і механізм моніторингу за додержанням державами-учасниками її положень. Згідно з Розділом III конвенції, контроль за додержанням її положень здійснює група експертів із захисту професії адвоката (GRAVO). GRAVO отримує та опрацьовує інформацію про дотримання конвенції державами-учасниками, організовує візити до держав-учасниць у співпраці з національними органами влади та, за необхідності, за допомогою незалежних національних експертів. За результатами опрацювання інформації GRAVO готує звіт і висновки щодо заходів, які вживаються державою для виконання положень конвенції. На основі звіту та висновків на адресу держави можуть бути підготовлені рекомендації щодо виконання положень конвенції, з визначенням дати подання інформації про їх виконання.

У випадку серйозних порушень конвенції, що вимагають термінового реагування, GRAVO може вимагати від держави термінового подання спеціальної доповіді про заходи, вжиті для запобігання таким порушенням.

Слід зазначити, що попри безумовну важливість цього документу, станом на цей час Україна ще не стала учасником конвенції, незважаючи на те, що її фахівці були серед розробників тексту конвенції.

Окрему групу міжнародних стандартів захисту адвокатської діяльності становлять акти, прийняті в межах ЄС: Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства, прийнятий на пленарній сесії Ради асоціацій адвокатів та юридичних товариств Європи (ССВЕ) 28.10.1988 (з наступними змінами) [6], ухвалена 25.11.2006 ССВЕ Хартія основних принципів європейської адвокатської професії [22], Висновок Консультативної Ради європейських суддів № (2013) 16 від 15.11.2013 «Про відносини між суддями та адвокатами» [4] тощо.

Україна наразі не є членом цього політичного об'єднання. У той же час, підписавши угоду про асоціацію з ЄС, наша держава визнала важливість адаптації національного законодавства до законодавства ЄС, у тому числі у сфері прав людини та їх захисту, поступово досягаючи сумісності з правом (*acquis*) і стандартами ЄС у цій сфері [19, с. 69].

Міжнародно-правовий захист адвокатської діяльності, звичайно, не вичерпується нор-

мотворчою діяльністю і передбачає співробітництво держав на рівні відповідних міжнародних організацій.

У сучасному світі функціонує досить велика кількість міжнародних громадських об'єднань адвокатів, які, репрезентуючи інтереси професійної юридичної спільноти, накопили цінний досвід вирішення нагальних проблем адвокатської професії як на національному, так і на міжнародному рівнях [8, с. 30].

Серед міжнародних організацій, які відіграють значну роль у захисті професійних прав адвокатів, відзначаються насамперед вже згадувані Міжнародна асоціація юристів (The International Bar Association, IBA) та Рада асоціацій адвокатів та юридичних товариств Європи (CCBE).

Як зазначається дослідниками, наразі Міжнародна асоціація юристів більше орієнтована на розвиток юридичного бізнесу, тоді як Рада асоціацій адвокатів та юридичних товариств Європи є єдиним загальноєвропейським представницьким органом адвокатської професії. Ця організація, створена в 1960-х роках як об'єднання адвокатур кількох європейських держав, поступово перетворилася на впливову правозахисну інституцію, з якою співпрацюють такі міжнародні організації, як Рада Європи, інституції ЄС та європейські суди [21].

В умовах глобалізації та інтеграції правових систем CCBE виступає в якості рушійного фактору у формуванні уніфікованих стандартів адвокатської практики в межах ЄС. Найважливішими завданнями організації є захист прав адвокатів, утвердження принципу верховенства права, прав людини та демократичних цінностей [24, с. 65–67].

На цей час НААУ є членом обох цих міжнародних адвокатських організацій. До Міжнародної асоціації юристів НААУ прийнято 09.10.2015 під час засідання Ради Міжнародної асоціації юристів у м. Відні [12].

Процес вступу НААУ до найбільшої професійної організації адвокатів в Європі розпочався 04.07.2015, коли Рада адвокатів України схвалила подання заявки та надала згоду на застосування Правил професійної етики CCBE (застосування цих правил є одним з критеріїв членства). Рішення про надання офіційного статусу самоврядній організації адвокатів України прийнято під час пленарного засідання CCBE 02.12.2016 [13]. Надалі, 25.11.2022 під час пленарної сесії CCBE в Брюсселі прийнято рішення про підвищення статусу НААУ в організації з члена-спостерігача на асоційованого члена [14]. Серед основних напрямів взаємодії – численні звернення CCBE до керівництва країни на захист прав адвокатів, надання експертної допомоги НААУ, участь у розробці проектів нормативних актів,

направлення місій доповідачів.

Висновки. Зміст досліджених міжнародних нормативних актів демонструє намагання світової та європейської спільноти спрямувати зусилля держав на забезпечення законності і правопорядку у сфері надання професійної правничої допомоги, гарантування незалежності адвокатів, їх захисту від будь-якого неправомірного перешкоджання, безпідставного втручання, фізичного тиску або примусу, переслідування та залякування. Провідна роль у цьому відводиться не лише державам та їх владним інституціям, а й органам адвокатського самоврядування та міжнародним громадським об'єднанням адвокатів.

Не викликає сумніву, що імплементація Україною міжнародно-правових стандартів у національне законодавство та правозастосовну практику сприятиме ефективному захисту адвокатської діяльності, стане важливою запорукою забезпечення законності і правопорядку у державі, додержання прав, свобод і законних інтересів людини і громадянина.

Література

1. Бакаянова Н.М. Міжнародні стандарти адвокатури: поняття, система, класифікація. Науковий вісник публічного та приватного права. 2016. Вип. 2 Ч. 1. С. 226-229.
2. Бовнегра І.В. Міжнародно-правова основа діяльності адвоката в підготовчому провадженні у кримінальному процесі. Київський часопис права. 2023. № 1. С. 337-343. DOI: 10.32782/klj/2023.1.52
3. Боса І.В. Гарантії адвокатської діяльності: ознаки та механізм реалізації. Наукові записки. Серія: Право. 2023. Вип. 14. С. 210-215. DOI: 10.36550/2522-9230-2023-14-210-215
4. Висновок Консультативної Ради європейських суддів № (2013) 16 від 15.11.2013 «Про відносини між суддями та адвокатами». URL: <https://court.gov.ua/userfiles/KRES%20Vusnovok.pdf>
5. Гайворонська В.В., Водолазкий С.Г., Микитюк О.С. Процесуальні гарантії адвокатської діяльності й деонтологічні стандарти в рішеннях Європейського суду з прав людини. Юридичний науковий електронний журнал. 2021. № 4. С. 572-575. DOI: 10.32782/2524-0374/2021-4/141
6. Загальний кодекс правил для адвокатів Європейського Співтовариства. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_343#Text
7. Загальні принципи юридичної професії, прийняті Міжнародною асоціацією юристів 20.09.2006. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=FF459E31-D2E8-4EA8-AA8C-5D0D174083B4>
8. Іваницький С. Міжнародні громадські об'єднання адвокатів: правовий статус, види, тенденції розвитку. Jurnalul juridic national: teorie i practica. 2014. № 6 (10). С. 30-33.
9. Іванцова А.В. Міжнародно-правовий захист прав адвокатів. Адвокат. 2011. № 2 (135). С. 27-29.
10. Конвенція Ради Європи про захист професії адвоката від 12.03.2025. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/mu25017>
11. Міжнародний кодекс етики юриста. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=EA337128-CF90-4FE0-B9FA-01CCC21901DB>

12. НААУ одноголосно прийнято до Міжнародної асоціації адвокатів. URL: <https://unba.org.ua/news/735-news.html>
13. НААУ прийнято до СБЕЕ (Інфографіка). URL: <https://unba.org.ua/news/2003-naau->
14. Національна асоціація адвокатів України отримала новий статус в СБЕЕ. URL: <https://unba.org.ua/news/7745-nacional-na-asociaciya-advokativ-ukraini-otrimala-novij-status-v-sbe.html>
15. Основні положення про роль адвокатів, прийняті VIII Конгресом ООН з попередження злочинності у серпні 1990 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_835#Text
16. Принципи Міжнародної асоціації юристів (IBA) щодо поведінки в соціальних мережах для юридичних професій: Прийняті 24 травня 2014 року Міжнародною асоціацією юристів. URL: http://tomorrowlawyer.org/wp-content/uploads/2017/10/IBA-International-Principles-media_ukr.pdf
17. Приходько О.І. Міжнародні стандарти щодо функціонування адвокатської діяльності та їх імплементації в українське законодавство. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 2 (66). С. 211–215. DOI: 10.32782/1813-338X-2022.2.34
18. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text>
19. Святоцька В.О. Міжнародні та європейські стандарти адвокатури: національний аспект. *Адвокатура: минуле, сучасність та майбутнє* : матер. IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15.11.2019). Одеса : Фенікс, 2019. С. 68–72.
20. Стандарти незалежності юридичної професії, прийняті Міжнародною асоціацією юристів 07.09.1990. URL: <https://www.ibanet.org/MediaHandler?id=B19E5EEC-6E69-4F54-881C-32301FBAFDA1>
21. Ткаченя М.В. Міжнародно-правові стандарти правового статусу органів адвокатського самоврядування. *Проблеми сучасних трансформацій. Серія: право, публічне управління та адміністрування*. URL: <https://doi.org/10.54929/2786-5746-2025-16-01-02>
22. Хартія основних принципів європейської адвокатської професії. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU06301>
23. Шандула О.О. Поняття, система та джерела міжнародних стандартів організації та діяльності адвокатури. *Форум права*. 2022. № 1. С. 90–97. DOI: 10.5281/zenodo.6471053
24. Щепанюк Ю. Рада адвокатів та юридичних товариств Європи як рушій до формування уніфікованих стандартів адвокатури у праві Європейського Союзу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2025. № 2 (42). С. 64–68.

Дата першого надходження рукопису до видання: 17.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.12>

І. О. Данилова

адвокат, аспірантка

Харківського національного університету внутрішніх справ

orcid.org/0009-0006-2300-2406

ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «ШКОДА» У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

У статті розглянуто категорію «шкода» як універсальне поняття, що об'єднує усі галузі національного законодавства та розглядається правовою доктриною як підстава юридичної відповідальності у разі її спричинення. Проаналізовано норми Конституції України, а також положення трудового та адміністративного законодавства щодо визначення категорії «шкода». Констатується, що для визначення цієї категорії вирішальне значення мають норми цивільного законодавства України та положення інститутів цивільного права, адже саме вони визначають зміст і види шкоди, яка може бути спричинена у результаті порушення прав юридичних та/або фізичних осіб. Визначається, що шкода поділяється на моральну (немайнову) та збитки (майнову шкоду), яка в свою чергу включає реальні збитки та упущену вигоду. У законі про кримінальну відповідальність категорія «шкода» є наскрізним поняттям, що характеризує норми як Загальної, так й Особливої частини. Заподіяння шкоди відповідного розміру фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі засвідчує суспільну небезпеку діяння, тобто характеризує усі без виключення кримінальні правопорушення, передбачені Кримінальним кодексом України, жодним чином не вказуючи на видові ознаки такої шкоди. Робиться висновок, що у чинному кримінальному законі, а також у проекті нового Кримінального кодексу України термін «шкода» використовується не системно без додержання принципу єдності термінологій. Пропонується у чинному законі і у проекті нового Кримінального кодексу України використовувати термін «майнова шкода» виключно у тих випадках, коли суспільно небезпечні наслідки або інші умови кримінально-правової відповідальності охоплюють одночасно і реальні збитки, і упущену вигоду. В протилежних випадках норми закону про кримінальну відповідальність повинні диференціювати майнову шкоду як реальні збитки або як упущену вигоду. У випадку, коли поряд із збитками (майновою шкодою) відповідні наслідки поєднують у собі ще й спричинення моральної (немайнової) шкоди, кількісні показники таких наслідків визначаються сумою спричинених збитків у повному обсязі та розміром грошового відшкодування моральної шкоди.

Ключові слова: моральна (немайнова) шкода, реальні збитки, упущена вигода, майнова шкода, істотна шкода.

Danylova I. O. THE GENESIS OF THE CATEGORY OF "DAMAGE" IN UKRAINIAN LEGISLATION AND NATIONAL LEGAL DOCTRINE (CRIMINAL LAW ASPECT)

The article considers the category of 'damage' as a universal concept that unites all branches of national legislation and is considered by legal doctrine as the basis for legal liability in the event of its occurrence. The norms of the Constitution of Ukraine, as well as the provisions of labour and administrative legislation regarding the definition of the category of 'damage' are analysed. It is stated that the norms of civil legislation of Ukraine and the provisions of civil law institutions are of decisive importance for the definition of this category, since they determine the content and types of damage that may be caused as a result of violation of the rights of legal entities and/or individuals. It is determined that damage is divided into moral (non-property) damage and losses (property damage), which in turn includes actual losses and lost profits. In the law on criminal liability, the category of 'damage' is a cross-cutting concept that characterises the provisions of both the General and Special Parts. Causing damage of a corresponding magnitude to a natural or legal person, society or the state attests to the social danger of the act, i.e. characterises all criminal offences without exception provided for in the Criminal Code of Ukraine, without in any way indicating the specific features of such damage. It is concluded that in the current criminal law, as well as in the draft of the new Criminal Code of Ukraine, the term 'damage' is used inconsistently, without adhering to the principle of uniformity of terminology. It is proposed that in the current law and in the draft of the new Criminal Code of Ukraine, the term 'property damage' should be used exclusively in cases where socially dangerous consequences or other conditions of criminal liability cover both actual losses and lost profits. In other cases, the provisions of the law on criminal liability should differentiate between property damage as actual losses or as lost profits. In cases where, in addition to losses (property damage), the relevant consequences also include moral (non-property) damage, the quantitative indicators of such consequences are determined by the total amount of losses caused and the amount of monetary compensation for moral damage.

Key words: moral (non-pecuniary) damage, actual losses, lost profits, pecuniary damage, substantial damage.

Постановка проблеми. Категорія «шкода» має наскрізний характер і використовується як у різноманітних нормативно-правових актах нашої держави, так і у національній правовій доктрині, але її зміст визначається по-різному залежно від виду відповідного нормативного акту та має різноманітний вплив на існуючі суспільні

відносини, адже наведена категорія має не тільки правовий, а й соціальний характер [1, с. 32]. Так, У Конституції України наголошується на тому, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству, а її використання не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства

(статті 13 та 41); кожному гарантується право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди (ч. 4 ст. 32, ч.1 ст. 56); держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням (ч. 4 ст. 62); кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки (ч. 1 ст. 66) тощо. Така відповідальність не зводиться лише до політичної чи моральної відповідальності публічної влади перед суспільством, а має певні ознаки юридичної відповідальності так як застосування заходів конституційно-правового або міжнародно-правового характеру до держави, її органів або окремих осіб за невиконання чи неналежне виконання своїх конституційних обов'язків. Римське право, формулюючи основні важливі принципи відповідальності за спричинення шкоди, закріпило загальне правило: *juris praescripta sunt: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* (приписи закону зводяться до наступного: чесно жити, не шкодити іншому, кожному віддячувати так, як він цього заслуговує) [13]. Наведене правило на сьогодні набуло поширення у судовому прецеденті [19; 20].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема відповідальності за спричинення шкоди та її компенсації є достатньо поширеною серед наукових розробок за спеціальністю D 8 (081) «Право». У межах різних галузей права наведеній проблематиці були присвячені наукові розвідки М. В. Афанасьєвої, Л. М. Бабайлової, К. Х. Іманова, Б. П. Карнауха, В. М. Кравчука та інших вчених. Водночас, категорія «шкода» як наскрізне юридичне поняття та підстава для різних видів юридичної відповідальності у спеціальній літературі розглядалася недостатньо й потребує свого подальшого дослідження.

Метою статті є аналіз категорії «шкода» у законодавстві України та національній правовій доктрині з акцентуванням на її визначення і функції, яку вона відіграє у Кримінальному кодексі України (далі – КК України) як системоутворююча ознака кримінального правопорушення у цілому, так і щодо характеристики конкретних складів кримінальних правопорушень, а також наслідку їх вчинення як злочинного результату протиправної поведінки.

Виклад основного матеріалу. На підставі Конституції України, глава IX Кодексу законів про працю України (далі – КЗпП України) регламентує питання матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації, встановлюючи загальні підстави і умови матеріальної відповідальності працівників (ст. 130); обов'язки роботодавця та працівників щодо збереження майна (ст. 131); обмеженої та повної матеріальної відповідальності

(статті 133 та 134); визначення розміру шкоди (ст. 135-3); порядку її покриття (ст. 136) та обставин, які підлягають врахуванню при визначенні розміру відшкодування (ст. 137). Також категорія «шкода» визначається і у інших нормах та передбачена ч. 9 ст. 36-1, п. 3-1 ч. 1 ст. 41, п. 3 ст. 127 КЗпП України. Як справедливо наголошує Ю. С. Годованець, шкода, заподіяна трудовим правопорушенням працівника, має об'єктивний характер, і тому вона належить до об'єктивної сторони вказаного правопорушення. Цей об'єктивний характер обумовлюється й тим, що шкода, будучи заподіяна особі, існує незалежно від волі та свідомості правопорушника [6, с. 105].

Категорія «шкода» є достатньо поширеною і у адміністративному законодавстві нашої держави. Так, у Кодексі України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП) крайня необхідність та необхідна оборона як обставини, що виключають адміністративну відповідальність, безпосередньо пов'язані із співвідношенням заподіяної шкоди та шкоди, яка була відвернута (ст. 18), а також заподіянням шкоди при захисті державного або громадського порядку, власності, прав і свобод громадян, установленого порядку управління (ст. 19). Усунення заподіяної шкоди визначається як одна з альтернативних обставин, що пом'якшують адміністративну відповідальність (п. 2 ч. 1 ст. 34). Категорія «шкода» також широко використовується для визначення ознак конкретних адміністративних правопорушень. Так, порушення Правил охорони електричних мереж (ст. 99) тягне за собою адміністративне стягнення за умов, якщо це спричинило або могло спричинити шкоду [12, с. 166]. Навпаки, порушення правил користування електричною, тепловою енергією, гарячою чи питною водою (ст. 103-1) становить відповідне адміністративне правопорушення виключно за умов, що воно не завдало значної шкоди. Достатньо поширеною є законодавча конструкція, коли настання відповідного виду або розміру шкоди визнається обтяжуючою чи особливо обтяжуючою обставиною (наприклад, ч. 2 ст. 135-1 або ч. 3 ст. 154). В окремих випадках адміністративне законодавство пов'язує підстави відповідальності та накладення стягнення навіть у випадку створення загрози спричинення відповідної шкоди (ч. 2 ст. 164-3) чи визначає таку шкоду метою вчинення відповідного правопорушення (ч. 3 ст. 164-3).

Водночас, для визначення категорії «шкода» вирішальне значення мають положення цивільного законодавства України. На сьогодні норми щодо відшкодування збитків та інші способи відшкодування майнової шкоди набули подальшого розвитку та наближення до законодавства Європейського Союзу. Разом з тим, чинний Цивільний кодекс України (далі – ЦК України) взагалі

не містить визначення «матеріальна шкода», а відповідно до ст. 22 ЦК розкриває таку категорію, як «збитки», але одночасно у ч. 4 наведеної статті застосовує визначення «майнова шкода» як синонім «збитків». Водночас, В. Присяжнюк звертає увагу на непослідовність позиції вітчизняного законодавця щодо співвідношення понять «збитки» та «шкода» у чинному ЦК України. Він наголошує, що у п. 3 ч. 2 ст. 11, а також у ст. 1166 ЦК України законодавець ототожнює збитки та шкоду, позначаючи їх лише терміном «шкода». У статтях 22 і 23 ЦК України вказані терміни розмежовуються. У ст. 1192 ЦК України використовується лише термін «збитки», а у п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України наголошується на «відшкодування збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди». Така непослідовність у термінології призводить до змішування на практиці категорій «збитки» та «майнова шкода» [21, с. 9]. З іншого боку, І. І. Митрофанов та Т. В. Гайкова наголошують на тому, що поняття «шкода» у законодавстві України є більш широким за поняття «збитки» [16, с. 198].

Категорія «шкода» широко застосовується і у законі України про кримінальну відповідальність та національній доктрині кримінального права. Малєїн М. С. наводить найбільш узагальнену теорію та визнає шкоду як негативні наслідки правопорушення. При цьому, зазначена категорія характеризує як норми Загальної, так і Особливої частини КК України. Звертає на себе увагу, що і зміст цієї категорії суттєво різниться у разі її використання у тих чи інших нормах кримінального закону. Так, категорія шкода використовується для характеристики кримінального правопорушення як загальної правової категорії [23, с. 217]. Не зважаючи на те, що при визначенні поняття «кримінальне правопорушення» у ч. 1 ст. 11 КК України поняття «шкода» не використовується, для характеристики так званого малозначного діяння у ч. 2 ст. 11 КК України наголошується на тому, що не є кримінальним правопорушенням діяння, яке через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяло і не могло заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі.

Таким чином, по-перше, закон про кримінальну відповідальність безпосередньо пов'язує заподіяння (або створення загрози заподіяння) шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі з іншими ознаками кримінального правопорушення як однієї з системоутворюючих для даного поняття. По-друге, у ч. 2 ст. 11 КК України чітко наголошується на розмірі заподіяної шкоди, що характеризує таке правопорушення саме як підставу кримінальної відповідальності – він повинен бути істотним. У доктрині кримінального права вказана кіль-

кісна характеристика шкоди кореспондується з ознакою суспільної небезпечності діяння, що характеризує будь-яке кримінальне правопорушення незалежно від виду й тяжкості [8, с. 433; 10, с. 102]. По-третє, кримінальний закон жодним чином не вказує на видові ознаки істотної шкоди, заподіяння якої свідчить про наявність суспільної небезпечності діяння будь-то реальні збитки (п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України), упущена вигода (п. 2 ч. 2 ст. 22 ЦК України) чи моральна шкода (ч. 2 ст. 23 ЦК України). По-четверте, вказівка на істотність шкоди (суспільну небезпечність) як ознаку будь-якого кримінального правопорушення, вказує на те, що вона притаманна усім без виключення кримінальним правопорушенням незалежно від їх законодавчої конструкції як правопорушень з так званим матеріальним, формальним або усіченим складами. Тобто заподіяння істотної шкоди як ознаки кримінального правопорушення жодним чином не пов'язане з настанням суспільно небезпечних наслідків у виді реальних збитків, упущеної вигоди та/або моральної шкоди [15, с. 196].

Заподіяння істотної шкоди і відповідно наявність суспільної небезпечності вчиненого діяння можуть характеризувати як суспільно небезпечні наслідки конкретного кримінального правопорушення, так і сукупність певного вольового акту протиправної поведінки винного, що призвело до конкретного суспільно небезпечного наслідку, що характеризує відповідну підставу кримінальної відповідальності, і навіть конкретне суспільно небезпечне діяння (дію або бездіяльність), у разі, коли конкретна норма має законодавчу конструкцію, як кримінальне правопорушення з так званими формальним чи усіченим складами, і певні наслідки (об'єктивна шкода від вчинення такої поведінки) знаходяться за межами складу такого кримінального правопорушення [3, с. 87].

Категорія «шкода» усталено використовується у кримінальному законі і для характеристики обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння (розділ VIII Загальної частини КК України). У ч. 1 ст. 36 КК України вказується на заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної і достатньої для відвернення чи припинення посягання. Уявна оборона передбачає вчинення активної поведінки, пов'язаної із заподіянням шкоди за таких обставин, коли реального суспільно небезпечного посягання не було (ч. 1 ст. 37 КК України). Не є кримінальним правопорушенням також заподіяння шкоди у стані крайньої необхідності, вчинена під безпосереднім впливом фізичного або психічного примусу, з метою виконання законного наказу або розпорядження, діяння, пов'язаного з ризиком, виконання спеціального завдання або обов'язку щодо захисту Вітчизни (статті 39–43-1 КК України).

Не зважаючи на те, що у наведених нормах характер і вид шкоди, яка заподіюється відповідній особі або правоохоронюваним інтересам, жодним чином не визначені, у національній доктрині кримінального права усталено наголошується на тому, що спричинення такої шкоди повинно містити підстави кримінальної відповідальності, тобто воно формально повинно містити ознаки будь-якого кримінального правопорушення [5, с. 633]. Таким чином, при характеристиці наведених обставин термін «шкода» розуміється за сутністю як передбачене законом про кримінальну відповідальність кримінальне правопорушення.

Усталеним та достатньо поширеним у законі про кримінальну відповідальність є використання словосполучення «майнова шкода». Так, у ч. 2 ст. 53 КК України зазначається, що розмір штрафу не може бути меншим за розмір майнової шкоди, завданої кримінальним правопорушенням. Найбільшого поширення термін «майнова шкода» набув у нормах Особливої частини КК України щодо характеристики ознак конкретних кримінальних правопорушень, а також кваліфікуючих ознак. Так, спричинення матеріальної шкоди у значному розмірі є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони порушення авторського права і суміжних прав, прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (статті 176 і 177 КК України), заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою (ст. 192 КК України), доведення до банкрутства (ст. 219 КК України), незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару (ст. 229 КК України) тощо. В окремих нормах майнова шкода відповідного розміру визначається законодавцем як кваліфікуюча чи особлива кваліфікуюча ознака (наприклад, ч. 3 ст. 110-2, частини 2 та 3 статей 176 і 177, ч. 3 ст. 189, ч. 2 ст. 194 КК України тощо). Водночас, як вже попередньо зазначалося, словосполучення «майнова шкода» використовується у ЦК України лише тричі (у ч. 4 ст. 22, ч. 1 ст. 1166 та ч. 4 ст. 1231) і за своїм змістом охоплює як реальні збитки, так й упущену вигоду.

Визначаючи наслідки у виді завдання матеріальної шкоди у складі кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 229 КК України, М. І. Хавронюк зазначає, що матеріальна шкода включає як пряму дійсну шкоду, так і втрачену вигоду, наголошуючи, що заподіяння шкоди діловій репутації суб'єкта господарювання на кваліфікацію не впливає, але може бути враховано при призначенні покарання [18, с. 574]. Таку саме позицію займають В. М. Киричко та О. І. Перепелиця [11, с. 322]. Водночас, при встановленні розміру та виду майнової шкоди необ-

хідно виходити з обставин кожної конкретної справи. Саме тому В. Б. Харченко у цілому погоджується з тим, що певні суспільно небезпечні наслідки також пов'язуються як зі спричиненням реальних збитків, так і збитків у вигляді упущеної вигоди, але наголошує на тому, що порушенням прав інтелектуальної власності може бути також спричинена шкода діловій репутації фізичної або юридичної особи, тобто завдана моральна (немайнова) шкода [24, с. 312].

Поряд з тим, ознака заподіяння майнової шкоди характеризує й посягання щодо інших об'єктів кримінально-правової охорони, ніж право інтелектуальної власності. Як вже зазначалося, така ознака передбачена також ч. 3 ст. 189 і ч. 2 ст. 194 КК України. І якщо щодо кримінальних правопорушень у сфері інтелектуальної власності можна стверджувати, що шкода у разі їх вчинення охоплює і реальні збитки, і упущену вигоду, і моральну шкоду відповідного розміру, то щодо суспільно небезпечних наслідків кримінальних правопорушень проти права власності на речі (розділ VI Особливої частини) судова практика усталено виходить із того, що наслідком цих кримінальних правопорушень за усіх умов є виключно реальні збитки. У доктрині кримінального права ставлення до віднесення до майнової шкоди упущеної вигоди має діаметрально протилежні підходи.

У цілому слід погодитися з позицією В. О. Навроцького, що вирішення кримінально-правових питань пов'язане з визначенням наявності суспільної небезпеки, в основі якої лежить не шкода окремому потерпілому, а загроза суспільству у цілому, державі як виразнику його інтересів. Очевидно, що критерії шкоди окремій особі та шкоди суспільству співпадають далеко не завжди. І якщо у межах цивільно-правових відносин індивідуальні інтереси повинні бути захищені найповніше, то у межах кримінально-правових відносин акцент має бути зроблений на охорону суспільних інтересів [17, с. 61–62, 63]. Але у випадку порушення права власності на речі, встановлюючи підстави кримінальної відповідальності, законодавець не віднайшов більш сприйнятливий прийом формулювання та закріплення загрози суспільству у цілому та державі як виразнику його інтересів, ніж визначення певного розміру майнової шкоди, яка заподіюється конкретному власнику фактом вчинення протиправної поведінки.

В основі різного ставлення науковців до упущеної вигоди як однієї з об'єктивних ознак закладено перш за все характер суспільно небезпечних наслідків того кримінального правопорушення або їх групи, які розглядаються у наукових дослідженнях. Так, ухилення від сплати податків, шахрайство з фінансовими ресурсами, фіктивне банкрутство, розголошення комер-

ційної таємниці, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою та інші посягання, що за своїм змістом фактично позбавлені можливості спричинення реальних збитків, спонукають науковців схилитися до позиції про врахування упущеної вигоди у структурі суспільно небезпечних наслідків відповідного кримінального правопорушення [7, с. 288; 2, с. 108–109]. Інші науковці, які досліджують загальні питання кримінального права або окремі кримінальні правопорушення, що за характером суспільно небезпечного діяння здатні спричинити реальні збитки, вважають їх заподіяння необхідними і достатніми для характеристики суспільно небезпечних наслідків як ознаки об'єктивної сторони і тому недоцільним та таким, що ускладнює кваліфікацію, включення до них ще й упущеної вигоди [17, с. 61–62]. Разом з тим, принцип єдності термінології не допускає застосування одного й того ж терміна для визначення різних за змістом понять, що може призвести до неправильного застосування правових норм, перш за все через спотворення змісту одного з понять шляхом надання йому якостей іншого [4, с. 41].

Не слугують вирішенню цього питання й положення проекту нового КК України [22]. Визначаючи відповідний розмір, у ст. 1.1.3. автори законопроекту не відмовилися від категорії «майнова шкода» у цілому, а лише чітко класифікували її залежно від розміру. Водночас, питання про зміст цієї категорії та чи охоплює вона будь-які збитки як реальні, так й упущену вигоду, або тільки реальні збитки, або тільки упущену вигоду, залишаються без відповіді. Виходячи із цього, і питання визначення тяжкості кримінального правопорушення (ч. 1 ст. 2.5.1. проекту нового КК України) залишається недостатньо врегульованим. Така саме проблематика простежується у проекті нового КК України й щодо конкретних підстав кримінальної відповідальності. Так, викрадення чужого рухомого майна, що спричинило суттєву майнову шкоду, значну майнову шкоду або тяжку майнову шкоду (статті 6.1.4., 6.1.5. і 6.1.6. проекту), визнається злочином 1, 3 або 5 ступеня залежно від розміру шкоди, а не її сутності чи природи.

Тому вважаємо за доцільне використання як у чинному КК України, так і у проекті нового КК України, словосполучення «майнова шкода» у її визначенні ч. 4 ст. 22 ЦК України як таку, що об'єднує і реальні збитки, і упущену вигоду. В інших випадках у кримінальному законі доцільно конкретизувати суспільно небезпечні наслідки майнового характеру як реальні збитки (наприклад, для кримінальних правопорушень проти права власності на речі) або упущену вигоду (наприклад, для кримінальних правопорушень у сфері інтелектуальної власності).

Також звертає на себе увагу використання у чинному законі про кримінальну відповідальність поряд з категорією «майнова шкода» іншого поняття – «збитки», яке переважно використовується у сукупності з поняттям «шкода». Так, визначаючи умови звільнення особи від кримінальної відповідальності у статтях 45 і 46 КК України наголошується, що особа після вчинення кримінального правопорушення повинна повністю відшкодувати завдані нею збитки або усунути заподіяну шкоду. Наведена законодавча конструкція вказує на обов'язок винного відшкодувати два альтернативних наслідки вчинення кримінального правопорушення: 1) збитків; 2) моральної шкоди, адже будь-яке порушення прав фізичної чи юридичної особи апріорі може призвести виключно до таких двох наслідків або створити загрозу їх спричинення [14, с. 147].

Слід звернути увагу і на деякі не зовсім вдалі законодавчі конструкції щодо визначення суспільно небезпечних наслідків конкретних кримінальних правопорушень. Так, у п. 4 ч. 2 ст. 105 КК України серед інших примусових заходів виховного характеру передбачене покладання обов'язку відшкодування заподіяних **майнових збитків** (*відселення моє – І. Д.*). На матеріальних збитках наголошується і у примітках до статей 425 і 248 КК України. Збитки (реальні збитки та/або упущена вигода) за своїм змістом завжди мають майновий характер; немайнових збитків апріорі не існує. Крім того, у примітках до статей 265, 270 і 270-1 КК України використовується словосполучення «прямі збитки». Наша позиція полягає у тому, що непрямі або опосередковані збитки взагалі не становлять відповідної підстави для кримінальної відповідальності особи, адже причинний зв'язок має місце лише у разі, коли діяння є головною, визначальною умовою (фактором) настання суспільно небезпечного наслідку [14, с. 156]. Скоріш за все, законодавець мав на увазі наслідки у виді реальних збитків, як це нормативно визначено у п. 1 ч. 2 ст. 22 ЦК України.

В окрему групу слід виділити кримінальні правопорушення, які передбачають в якості суспільно небезпечних наслідків істотну шкоду охоронюваним законом правам, свободам та інтересам особи (ч. 2 ст. 182 КК України), заподіяння шкоди інтересам держави (ст. 332-1 КК України), істотну або значну шкоду охоронюваним законом правам, свободам чи інтересам окремих громадян, державним чи громадським інтересам або інтересам окремих юридичних осіб (статті 209-1, 222-1, 222-2, 232-1–232-3, 359, 364, 364-1, 365, 365-2, 367, 382 КК України), інтересам громадянина, державним чи громадським інтересам або інтересам власника (ст. 356 КК України). На наше переконання, термін «інтерес» у цих випадках слід тлумачити як те, що йде на користь кому-, чому-небудь, відпові-

дає чийсь прагненням, потребам [9, с. 194]. Наведене дає підстави стверджувати, що така шкода полягає у порушенні основоположних прав і свобод людини і громадянина, передбачених розділом II Конституції України, а також повноважень юридичних осіб, органів державної влади та місцевого самоврядування, гарантованих як Основним законом, так й іншими законами України, що визначають регламент їх діяльності. Будь-яких обмежень щодо сутності чи виду такої шкоди законом не передбачено, адже кримінальне законодавство встановлює вимогу виключно щодо її розміру.

Висновки. Виходячи із проведеного аналізу можна констатувати, що категорія «шкода» є достатньо поширеною у національних нормативно-правових актах, визначає конституційні гарантії щодо недопущення її спричинення, а заподіяння та відшкодування шкоди як наслідку вчинення протиправної поведінки є підставою для усіх без виключення видів юридичної відповідальності: дисциплінарної, цивільно-правової, адміністративної та кримінальної залежно від її виду та розміру. Особливе значення для визначення цієї категорії набуває саме цивільно-правова площина, адже відповідні норми цієї галузі законодавства та відповідні правові інститути визначають види й сутність шкоди, яка завдається фізичній та/або юридичній особі у результаті порушення її прав, та регламентують відшкодування (компенсацію) завданої шкоди.

Вагомість категорії «шкода» у законі України про кримінальну відповідальність на сьогодні полягає у тому, що, по-перше, норми чинного КК України визначають істотну шкоду як невід’ємну складову будь-якого кримінального правопорушення, що відповідає ознаці суспільної небезпечності діяння (дії або бездіяльності) як передумови виникнення підстав кримінальної відповідальності. По-друге, відповідний розмір та вид шкоди достатньо усталено визначаються у КК України як юридично значущі ознаки того чи іншого конкретного кримінального правопорушення, або слугують критеріями виокремлення кваліфікованих та/або особливо кваліфікованих складів кримінальних правопорушень. По-третє, навіть у випадках тотожності природі шкоди, що є суспільно небезпечними наслідками конкретних кримінальних правопорушень, така шкода (наслідки) різним чином визначається у нормах закону про кримінальну відповідальність: в одних випадках як «матеріальна шкода», в інших – як «майнова шкода», іноді – як «збитки», а в окремих випадках – навіть «прямі збитки», що є неприпустимим з підходів єдності термінології. По-четверте, визначення майнової шкоди певного розміру як суспільно небезпечного наслідку цілої низки кримінальних правопорушень, що посягають на різні об’єкти криміналь-

но-правової охорони, не слугує однаковому та усталеному застосуванню закону про кримінальну відповідальність, адже категорія «майнова шкода» охоплює два види збитків: 1) реальні збитки; 2) упущену вигоду, які суттєво різняться між собою як за змістом, так і за суттю. Тому термін «майнова шкода» може використовуватися виключно у тих випадках, коли суспільно небезпечні наслідки або інші умови кримінально-правової відповідальності охоплюють одночасно і реальні збитки, і упущену вигоду. В протилежних випадках норми закону про кримінальну відповідальність повинні диференціювати відповідну майнову шкоду як реальні збитки або як упущену вигоду. По-п’яте, норми кримінального закону, які поряд із визначенням «шкода» також містять і визначення «збитки», за своєю характеристикою вказують на сукупність як майнової шкоди (збитків), так і моральної шкоди. У випадку, коли поряд із збитками (майновою шкодою) відповідні наслідки поєднують у собі ще й спричинення моральної (немайнової) шкоди, кількісні показники таких наслідків визначаються сумою спричинених збитків у повному обсязі (якщо договором або законом не передбачено відшкодування у меншому або більшому розмірі) та розміром грошового відшкодування моральної шкоди.

Література

1. Антонова О. Соціальна відповідальність держави як громадської організації та виконання нею зобов’язань в системі публічного управління та суспільних (громадських) відносин. *Аспекти публічного управління*. 2024. Том 12. № 3. С. 30–32.
2. Антонюк Н. О. Кримінальна відповідальність за заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 216 с.
3. Антонюк Н. О. Усічений склад злочину: необхідна юридична конструкція чи міф? *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція*. 2014. № 11. Т. 2. С. 87–89.
4. Артикуца Н. В. Законодавчі терміни та їх визначення. *Наукові записки НаУКМА: Юридичні науки*. 2009. Том 90. С. 39–44.
5. Баулін Ю. В. Обставини, що виключають злочинність діяння. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Нац. акад. прав. наук України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. Т. 17 : Кримінальне право. С. 633–634.
6. Годованець Ю. С. Майнова шкода як об’єктивна ознака трудового правопорушення працівника. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 2. С. 104–114.
7. Дудоров О. О. Ухилення від сплати податків. Кримінально-правові аспекти. Київ : Істина, 2006. 648 с.
8. Дячкін О. П. Суспільна небезпечність діяння: поняття, зміст та значення у правоохоронному законодавстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 432–441.
9. Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. 13-те випр. вид. Харків : Фоліо, 2008. 540 с.

10. Катеринчук К. В. Суспільно небезпечне діяння (дія чи бездіяльність) як ознака об'єктивної сторони злочинів проти здоров'я особи *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2015. № 1. С. 100–117.
11. Киричко В. М., Перепелиця О. І. Злочини у сфері господарської діяльності за Кримінальним кодексом України та в судовій практиці : наук.-прак. коментар ; за заг. ред. В. Я. Тація. Харків : Право, 2010. 784 с.
12. Кошиков Д. О. Повноваження органів місцевого самоврядування щодо реалізації державної політики у сфері забезпечення економічної безпеки держави: актуальні аспекти систематизації та класифікації. *Юридична наука*. 2020. № 1 (103). С. 160–169. DOI: <https://doi.org/10.32844/2222-5374-2020-103-1.20>.
13. Крат В. Зловживання в сімейній сфері. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Zlovgivani_sim_sfera.pdf.
14. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник / В. Я. Тацій, В. І. Тютюгін, В. І. Борисов та ін. ; за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2020. 584 с.
15. Маросюк К. Б., Кіндрацька І. В. До питання про усічений склад злочину. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 3. С. 196–198.
16. Митрофанов І. І., Гайкова Т. В. «Шкода» та «збитки»: співвідношення понять. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2012. Вип. 3 (74). С. 196–200. URL: [https://visnikkrnu.kdu.edu.ua/statti/2012-3-1\(74\)/196.pdf](https://visnikkrnu.kdu.edu.ua/statti/2012-3-1(74)/196.pdf).
17. Навроцький В. О. Про можливість врахування неодержаних доходів як наслідків злочинів у сфері господарської діяльності. *Відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності* : матеріали наук.-практ. конф. / за ред. В. В. Сташиса [та ін.]. Харків : Кроссеруд, 2006. С. 61–63.
18. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / А. М. Бойко, Л. П. Брич, В. К. Гришук [та ін.] ; за ред. М. І. Хавронюка. 3-те вид., перероб. та доп. Київ : Атіка, 2003. 1054 с.
19. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 20.08.2024 у справі № 700/337/23 URL: <https://zakononline.ua/court-decisions/show/121471913>.
20. Постанова колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду Верховного Суду України від 03.06.2024 у справі справа № 31-2401/23 URL: <https://iplex.com.ua/doc.php?regnum=119594120&from=360>.
21. Присяжнюк В. П. Цивільно-правова відповідальність за збиток і шкоду, що завдані працівникам правоохоронних органів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2011. 18 с.
22. Текст проекту нового Кримінального кодексу України (контрольний текст проекту станом на 15.10.2025 року). URL: <https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2025/11/12/00-kontrolnyj-proyekt-kk-15-10-2025-eksperty-frn.pdf>.
23. Тихий В. П. Безпека людини та її кримінально-правове значення. *Соціальна функція кримінального права: проблеми наукового забезпечення, законотворення та правозастосування* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., / редкол. : В. Я. Тацій (голов. ред.), В. І. Борисов (заст. голов. ред) та ін. (Харків, 12–13 жовт. 2016 р.). Харків. 2016. С. 217–218.
24. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні : монографія. Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 479 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.13>**П. С. Єпринцев**

доктор юридичних наук, доцент,

професор кафедри державно-правових дисциплін

Навчально-наукового інституту права та соціального менеджменту

Донецького державного університету внутрішніх справ

orcid.org/0000-0002-9790-9565

КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНИ

У статті здійснено комплексний кримінологічний аналіз жіночої злочинності як самостійного соціально-правового явища, що є складовою загальної злочинності, але водночас характеризується специфічними кількісними та якісними ознаками. Актуальність дослідження зумовлена зростанням суспільної уваги до злочинів, учинених жінками, трансформацією традиційних соціальних ролей, посиленням соціально-економічної нестабільності, воєнними викликами та кризовими процесами, які впливають на криміногенну ситуацію в Україні. На основі аналізу наукових джерел, статистичних даних і кримінологічних підходів розкрито сучасний стан, структуру та динаміку жіночої злочинності. Встановлено, що, попри відносно невелику питому вагу в загальній структурі злочинності, жіноча злочинність справляє значний вплив на моральні засади суспільства та сприймається як соціально небезпечне явище. Доведено, що структура злочинів, учинених жінками, суттєво відрізняється від чоловічої: переважають корисливі ненасильницькі правопорушення (крадіжки, шахрайства, злочини у сфері економічної діяльності), тоді як насильницькі злочини мають меншу поширеність, хоча в останні роки спостерігається тенденція до їх кількісного зростання та ускладнення форм. Особливу увагу приділено кримінологічній характеристиці особи жінки-злочинниці. Визначено типові соціально-демографічні, освітні, професійні та психологічні ознаки, а також встановлено, що сучасний портрет жінки, яка вчиняє злочин, зазнає суттєвих змін: зростає частка осіб із середньою спеціальною та вищою освітою, офіційно працездатних, сімейних, що свідчить про ускладнення мотиваційних механізмів злочинної поведінки. Обґрунтовано підвищену латентність жіночої злочинності, що ускладнює її виявлення та належну оцінку. У роботі систематизовано основні детермінанти жіночої злочинності, серед яких ключовими визначено соціально-економічні чинники (безробіття, зниження рівня життя, інфляція), гендерну нерівність, кризу інституту сім'ї, поширення алкоголізму й наркоманії, моральну дезорієнтацію суспільства, а також негативний вплив урбанізаційних і міграційних процесів. Зазначено, що поєднання цих факторів формує сприятливе середовище для криміналізації жіночої поведінки. Узагальнено підходи до запобігання жіночій злочинності та наголошено на необхідності реалізації комплексної системи профілактичних заходів, що включає правові, соціальні, економічні, виховні та психологічні інструменти. Обґрунтовано доцільність посилення соціальної підтримки жінок, розвитку програм зайнятості та професійної перепідготовки, зміцнення інституту сім'ї, удосконалення правозастосовної практики та координації діяльності державних і громадських інституцій. Зроблено висновок, що врахування гендерної специфіки у кримінологічній політиці є необхідною умовою ефективного зниження рівня жіночої злочинності та забезпечення соціальної стабільності в Україні.

Ключові слова: жіноча злочинність, кримінологічна характеристика, особа жінки-злочинниці, детермінанти злочинності, корисливі злочини, насильницькі злочини, запобігання злочинності, гендерна специфіка.

Yepryntsev P. S. CRIMINOLOGY OF WOMEN'S CRIME IN THE MODERN CONDITIONS OF UKRAINE

The article presents a comprehensive criminological analysis of female crime as an independent socio-legal phenomenon, which is a component of general crime, but at the same time is characterized by specific quantitative and qualitative features. The relevance of the study is due to the increase in public attention to crimes committed by women, the transformation of traditional social roles, the strengthening of socio-economic instability, military challenges and crisis processes that affect the criminogenic situation in Ukraine. Based on the analysis of scientific sources, statistical data and criminological approaches, the current state, structure and dynamics of female crime are revealed. It is established that, despite its relatively small share in the general structure of crime, female crime has a significant impact on the moral principles of society and is perceived as a socially dangerous phenomenon. It is proven that the structure of crimes committed by women differs significantly from that of men: mercenary non-violent offenses (theft, fraud, crimes in the field of economic activity) prevail, while violent crimes are less common, although in recent years there has been a tendency towards their quantitative growth and complication of forms. Particular attention is paid to the criminological characteristics of the female criminal. Typical socio-demographic, educational, professional and psychological characteristics have been identified, and it has also been established that the modern portrait of a woman who commits a crime is undergoing significant changes: the proportion of persons with secondary specialized and higher education, officially able-bodied, family members is increasing, which indicates the complication of the motivational mechanisms of criminal behavior. The increased latency of female crime is substantiated, which complicates its detection and proper assessment. The work systematizes the main determinants of female crime, among which the key ones are identified as socio-economic factors (unemployment, decline in living standards, inflation), gender inequality, the crisis of the family institution, the spread of alcoholism and drug addiction, the moral disorientation of society, as well as the negative impact of urbanization and migration processes. It is noted that the combination of these factors forms a favorable environment for the criminalization of female behavior. The approaches to preventing female crime are summarized and the need to implement a comprehensive system of

preventive measures, including legal, social, economic, educational and psychological tools, is emphasized. The feasibility of strengthening social support for women, developing employment and professional retraining programs, strengthening the family institution, improving law enforcement practice and coordinating the activities of state and public institutions is substantiated. It is concluded that taking into account gender specificity in criminological policy is a necessary condition for effectively reducing the level of female crime and ensuring social stability in Ukraine.

Key words: female crime, criminological characteristics, the identity of a female criminal, determinants of crime, self-interested crimes, violent crimes, crime prevention, gender specificity.

Постановка проблеми. Жіноча злочинність сьогодні становить важливу проблему для суспільства. Хоча цей вид правопорушень не має домінуючого характеру в жодній країні, його рівень неодмінно впливає на моральні засади суспільства та на його ставлення до базових людських цінностей. Особливе обурення викликають випадки кримінальних правопорушень, вчинених жінками, зокрема вбивства. Це пов'язано з тим, що у свідомості суспільства жінка асоціюється з такими якостями, як материнство, ніжність, турбота та роль охоронниці домашнього затишку. Відповідно, жіноча злочинність сприймається як серйозна кримінологічна проблема сучасності. Показовими є статистичні дані: співвідношення жіночої та чоловічої злочинності наразі становить 1:7. Частка жінок серед осіб, які скоюють окремі види злочинів, розподіляється так: крадіжки – 80%, шахрайство – 41%, вбивства – 12%, грабежі – 8%, заподіяння тілесних ушкоджень – 7%, необережні злочини – 5% [1; 2, с. 902].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика жіночої злочинності вже тривалий час залишається у фокусі уваги як українських, так і зарубіжних кримінологів. Проте вона й досі зберігає свою актуальність через постійні зміни в соціально-економічних, гендерних та культурних процесах суспільства. Вагомий внесок у розробку теоретичних підходів до дослідження жіночої злочинності зробили класичні праці з кримінології, у яких було визначено її місце в загальній структурі злочинності та проаналізовано специфічні соціально-психологічні й біологічні фактори, що впливають на злочинну поведінку жінок. Помітний вклад у дослідження кримінологічної характеристики жіночої злочинності в сучасних умовах України зробили такі дослідники, як. Джужа О. М., Гаргат-Українчук О.М., Малишева О. М., Гапека Т. В., Слюсар Д. Ю. та інші вчені. Разом із тим, незважаючи на значну кількість наукових публікацій, у сучасних дослідженнях недостатньо систематизовано новітні тенденції жіночої злочинності в умовах соціально-економічної нестабільності, воєнних викликів та післякризових трансформацій суспільства. Потребують подальшого наукового осмислення питання комплексної кримінологічної характеристики жіночої злочинності, поєднання соціальних, психологічних і правових підходів, а також удосконалення превентивних заходів з урахуванням гендерної специфіки.

Це зумовлює необхідність подальших досліджень у зазначеному напрямі.

Мета статті полягає у комплексному кримінологічному аналізі жіночої злочинності як соціально-правового явища, з'ясуванні її сучасного стану, структури, динаміки та основних детермінант, обумовлених соціально-економічними, психологічними, біологічними й гендерними чинниками, а також у визначенні характерних рис особи жінки-злочинниці та формулюванні науково обґрунтованих напрямів удосконалення системи запобігання жіночій злочинності в Україні з урахуванням сучасних викликів суспільного розвитку.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає Гаргат-Українчук О.М., жіноча злочинність являє собою сукупність злочинів, які вчиняються особами жіночої статі на певній території у визначений період часу. Вона тісно переплітається із загальним рівнем злочинності, проте має свої характерні риси, зумовлені соціально-психологічними та біологічними особливостями жінок. На відміну від чоловічої злочинності, яка зазвичай домінує за всіма показниками, жіноча злочинність відрізняється за масштабом, структурою, характером злочинів, а також участю жінок у спільних злочинах із чоловіками. Вона має специфічні методи та засоби вчинення правопорушень. Кількісно, жіноча злочинність завжди значно поступається чоловічій. Також жіноча злочинність вирізняється якісними показниками. Є дві основні сфери, де жінки найчастіше вчиняють правопорушення. Перша це побутова сфера, де негативні обставини у сімейних, шлюбних, родинних чи сусідських стосунках нерідко призводять до девіантної поведінки. У таких випадках переважають насильницькі злочини: вбивства (зокрема новонароджених дітей), тілесні ушкодження, хуліганські дії тощо. Друга сфера пов'язана з професійною діяльністю жінок. Особливо часто правопорушення трапляються у галузях, де вони мають доступ до матеріальних цінностей, як-от торгівля, громадське харчування, сільське господарство, легка та харчова промисловість. У цих сферах переважають корисливі злочини: крадіжки майна, його привласнення чи розтрата, а також зловживання службовим становищем [3, с. 152; 4, с. 189]. Жінки скоюють чимало крадіжок особистого майна. Характерним злочином серед жінок є шахрайство. Корисливонасильницькі злочини (вбивства з корисливих моти-

вів, грабежі, розбійні напади) не характерні для жінок, але останнім часом їх кількість збільшується, спостерігаються випадки вчинення таких злочинів з особливою жорстокістю [5, с. 296].

Що стосується шахрайства, яке вчиняють жінки, то якщо раніше цей вид злочинів здійснювали здебільшого необізнані, морально нестійкі особи або ті, що мали антисоціальні погляди, то сьогодні спостерігається тенденція до зростання кількості злочинниць з вищою освітою. Часто це жінки, які мають родини та офіційне місце роботи. Жінки часто виявляють природну здібність викликати симпатію та забезпечувати підтримку не лише від близьких, а й від сторонніх осіб. Цю рису вони успішно застосовують у шахрайських схемах. Варто зауважити й те, що шахрайки зазвичай добре адаптуються до стрімких змін в економічному та соціальному житті. Особливу увагу привертає те, що у 67% випадків жертвами жіночих шахрайств стають інші жінки [6, с. 196].

На думку Дубович О.В., жінки найчастіше стають учасницями злочинів, пов'язаних із посяганнями на власність, скоєнням домашнього насильства, а також залученням неповнолітніх до протиправної діяльності. В межах сімейно-побутових відносин їхні дії часто мотивовані прагненням отримати корисливу вигоду, і нерідко злочини скоюються у стані алкогольного чи наркотичного сп'яніння. Одним із факторів, що сприяють зростанню рівня жіночої злочинності, є погіршення соціально-економічних умов життя жінок в умовах економічної кризи в Україні. Нерівність у правах, безробіття, інфляція, низький попит на ринку праці молодих людей, складності професійної реалізації для жінок, а також демографічні зміни усе це створює сприятливе середовище для підвищення рівня злочинності серед жінок. Гендерна нерівність проявляється у різних аспектах: обмеження доступу до роботи, нижчий рівень оплати праці, труднощі в здобутті керівних посад, недостатні соціальні гарантії у сферах сім'ї, материнства та дитинства. Додатковими причинами є високий рівень міграції та урбанізації населення. Зростання жіночої злочинності також можна простежити через процеси руйнування моральних основ суспільства в умовах економічної нестабільності, соціальних труднощів і послаблення державних інституцій, покликаних підтримувати моральні й етичні норми. Сучасна жіноча злочинність відрізняється новими характеристиками. В окремих випадках жінки не лише беруть участь у злочинах, а й організовують та очолюють кримінальні групи, здійснюючи найжорстокіші та найвитонченіші злочини. Ще Чезаре Ломброзо зазначав, що справжні жіночі кримінальні типи можуть бути навіть більш небезпечними, ніж чоловічі [7, с. 201–202].

Жіноча злочинність – це соціально-правове явище, що відображає сукупність злочинних діянь, вчинених жінками, зумовлених комплексною взаємодією соціальних, психологічних, біологічних та кримінологічних факторів, а також особливостями гендерної ролі у суспільстві [8, с. 723].

Щербакова Л. М. зазначає, що злочинність серед жінок є явищем, яке змінюється з часом та має історичний характер. Вона відрізняється за своєю соціальною сутністю, залежить від місця (у різних країнах і за різних соціально-економічних формацій характер злочинів може суттєво відрізнятись) і змінюється з плином часу (кількість кримінальних діянь варіюється відповідно до історичного розвитку держави) [9, с. 218].

Жіноча злочинність являє собою сукупність злочинів, які вчиняються жінками, хоча у КК України передбачений тільки один склад злочину (ст. 117), спеціальним суб'єктом якого є тільки жінка (вбивство матір'ю своєї новонародженої дитини). Жіноча злочинність є частиною загальної злочинності та підпорядковується її загальним закономірностям і змінам. Виділення і дослідження жіночої злочинності в кримінології пов'язано з тим, що їй притаманні окремі особливості. Ці особливості зумовлені як біологічними, так і значною мірою соціальними чинниками, які формують роль жінки в суспільстві, впливають на її свідомість, обмежують сферу зовнішніх зв'язків, життєву активність і тип реакції на криміногенні фактори зовнішнього середовища [10].

Аналізуючи образ жінки-злочинця та кримінологічні аспекти жіночої злочинності в цілому, варто зазначити, що сучасні дослідження вказують на значно нижчу частку жінок серед насильницьких злочинів у порівнянні з чоловіками. Особливо це стосується таких категорій, як бандитизм, розбої, грабежі. Структура жіночої злочинності помітно відрізняється від чоловічої і не повторює її в жодному разі [11, с. 63].

Злочинність, що здійснюється жінками, є складовою частиною загальної злочинності та характеризується унікальними особливостями, які залежать від соціальної ролі й функцій жінки. Ці особливості визначаються її способом життя, професійною діяльністю, а також біологічними та психофізіологічними характеристиками. Жіноча злочинність формується відповідно до історично закріпленого становища жінки в суспільних відносинах. Склад злочинної поведінки у жінок змінюється під впливом динамічних соціальних і побутових умов, а також залежить від трансформації її соціальної ролі [11, с. 63].

Жіноча злочинність має свої характерні особливості, що відрізняють її від чоловічої. Прийнято вважати, що чоловіки частіше скоюють злочини із застосуванням насильства чи з погро-

зою його застосування [12]. Жінки ж частіше вчиняють злочини з корисливою ненасильницькою спрямованістю і лише в деяких випадках можуть застосувати насильство до жертви злочину. Крім того жіноча злочинність є більш латентною ніж чоловіча [13 с. 9]. В Україні відзначається тенденція до підвищення кількості насильницьких злочинів, скоєних жінками. Спостерігається також зміна ролі жінок: від пасивних учасниць і посібниць у скоєнні подібних діянь до ініціаторок і організаторок злочинів. Зростає кількість суто жіночих злочинних угруповань, а також груп, де переважають жінки. Поступово стираються відмінності між чоловічою та жіночою злочинністю, як за способами скоєння правопорушень, так і за характером насильницьких дій. Водночас найбільш поширеними злочинами серед жінок залишаються корисливі правопорушення. До таких злочинів належать крадіжки (35%) та шахрайства (19,1%). Частка жінок, які вчиняють шахрайства, варіюється залежно від джерела даних і становить від 13% до 41%. Що стосується грабежів та розбоїв, то довгий час частка жінок у таких злочинах залишалася незначною. Жінки зазвичай виконували другорядні ролі в групових правопорушеннях подібного типу, тому такі злочини раніше досліджували менш активно [14, с. 135].

Також, з'ясовано, що серед жінок, які вчинили злочини, найбільша кримінальна активність притаманна віковій групі від 29 до 39 років (35,3%), а найменша – 55 років до 60 (10,9%). Рівень освіти жінок-злочинниць є досить, високим: вищу освіту мали 2079 або 15%, професійно-технічну – 2955 або 21,4%, середню (повну та базову) – 8206 або 59,7%, початкову освіту мали 545 осіб або 3,9%. Проте більшої уваги заслуговують показники щодо їх зайнятості. Так, за наявними статистичними даними серед жінок, які були притягнені до кримінальної відповідальності, учениці та студентки становили 94 особи (0,68%), однак більшість, хоча й були працездатного віку, на момент вчинення злочину не працювали: 1355 (9,8%) безробітних, ще 220 (9,8%) не працювали і не навчалися [15, с. 7].

Більшість жінок, які вчиняють злочини, проживають у містах, тоді як у сільській місцевості їхні правопорушення здебільшого пов'язані з крадіжками та нанесенням тілесних ушкоджень. Основна частка ув'язнених жінок припадає на віковий діапазон 20-40 років (понад 70%), що зумовлено змінами соціального статусу, недостатньою захищеністю, проблемами з працевлаштуванням, професійним становищем та складнощами в сімейному житті. Більше третини таких жінок у шлюбі, решта або не одружені, або вдови. Серед жінок-злочинниць значна кількість має середню та середню спеціальну

освіту (близько 80%), при цьому зростає частка тих, хто здобув вищу освіту. Загалом освітній рівень жінок зазвичай перевищує рівень чоловіків, що відповідає загальній тенденції серед населення країни. Однак серед морально-психологічних рис злочинниць найчастіше зустрічаються алкогольна та наркотична залежність, а також труднощі в соціальній адаптації. Порівнюючи поведінку чоловіків і жінок під час вчинення злочинів, варто зазначити, що чоловіки виявляють більше логічності, тоді як жінкам притаманна імпульсивність [16, с. 182-183].

Причинами жіночої злочинності є: посилення соціальної нерівності людей, формування соціальних класів – від багатих до бідних; антигромадські явища, такі як алкоголь, наркоманія, проституція, бродяжництво; зменшення ролі сім'ї та її послаблення соціального контролю; впровадження моралі збагачення усіма доступними засобами; зміцнення правового нігілізму та зневага до закону [17, с. 111-112].

Сучасний стиль життя змушує жінок брати на себе чоловічі справи і виконувати не властиві їм функції. Це дає їм змогу успішно самостверджуватися і забезпечує матеріальний достаток. Жінці-злочинниці здається, що оточення ставиться до неї неприязно. Це формує в неї байдужість до громадської думки. Отже, можна виокремити такі групи чинників, які детермінують злочинну поведінку жінок: чинники, пов'язані з несприятливими процесами в галузі культури – підміна справді жіночої культури її сурогатами (емансипація, фемінізм, кримінальна субкультура); чинники, пов'язані із соціально-політичною ситуацією в країні (падіння рівня життя, безробіття; кримінальний раціоналізм; руйнівний вплив на інститут сім'ї тощо); чинники, пов'язані з трудовою діяльністю; чинники, пов'язані зі сімейним життям і побутовою сферою. Більшість дослідників зазначає, що понад 70% жінок до скоєння злочину ніде не працювали, тобто з трьох засуджених жінок дві не займалися суспільно корисною працею. Також статистичні дані свідчать, що в структурі жіночої злочинності традиційно високий відсоток і таких «загальнокримінальних» злочинів, як крадіжки чужого майна, шахрайство. До складу корисливої жіночої злочинності входять усі злочини у сфері економіки, тобто злочини проти власності, проти інтересів служби в комерційних та інших організаціях, злочини у сфері економічної діяльності. Серед них висока частка осіб з вищою і середньою спеціальною освітою. Останніми роками це стало помітно навіть серед тих, хто відбуває покарання в місцях позбавлення волі [18, с. 325].

Отже, з метою протидії злочинності серед жінок необхідно зміцнити заходи, спрямовані на її попередження. Профілактичну роботу

у сфері жіночої злочинності варто розглядати як: інструмент соціального регулювання відносин у суспільстві для усунення причин розвитку злочинності; комплексну взаємодію економічних, соціальних, виховних, педагогічних, організаційних та правових заходів; узгодження різних підходів до запобігання кримінальним порушенням [19, с. 135]. Загальна профілактика жіночої злочинності включає такі напрямки: удосконалення законодавства та практики його застосування, з акцентом на гуманізм і підтримку жінок, які скоїли правопорушення; посилення соціальної підтримки для безробітних жінок шляхом надання більш ефективної матеріальної допомоги, організації професійної перепідготовки та створення додаткових робочих місць; покращення умов життя, посилення інституту сім'ї, забезпечення комфортних умов праці для жінок, що дозволяє поєднувати виконання професійних обов'язків із доглядом за дітьми та можливістю повноцінного відпочинку; культивування у жінок моделей поведінки, що відповідають їхній природі; сприяння розвитку доступних і прийнятних для жінок форм організації дозвілля; проведення культурно-виховних заходів, спрямованих на розвиток етичної, трудової, правової та естетичної культури. Для ефективної реалізації цих підходів важливими є координація дій державних органів, громадських організацій та забезпечення умов для соціальної адаптації й підтримки жінок у складних життєвих ситуаціях [20; 21, с. 88].

Висновки. Проведений аналіз свідчить про те, що жіноча злочинність являє собою складне і багатогранне соціально-правове явище. Незважаючи на те, що за обсягами вона поступається чоловічій злочинності, її вплив на суспільну мораль, систему цінностей та рівень криміногенної безпеки в державі є суттєвим. Ця сфера має свою специфіку, яка обумовлена взаємодією соціально-економічних, психологічних, біологічних і гендерних факторів, а також традиційною роллю жінки в суспільстві. З'ясовано, що структура жіночої злочинності має відмінності від чоловічої. Найбільшу частку становлять корисливі ненасильницькі правопорушення, зокрема крадіжки та шахрайство. Частота насильницьких злочинів помітно нижча, хоча у останні роки спостерігається тенденція до їх зростання та ускладнення. Водночас змінився соціальний портрет жінки-злочинниці: дедалі ширше представлена категорія жінок із середньою спеціальною чи вищою освітою, які мають родини та офіційне працевлаштування. Це вказує на зміни у мотивації злочинної поведінки та її пристосування до сучасних умов суспільного розвитку. Дослідження підтвердило, що основними детермінантами жіночої злочинності є зниження рів-

ня життя, високий рівень безробіття, гендерна дискримінація, послаблення ролі інституту сім'ї, поширення таких проблем як алкоголізм і наркоманія, криза моральних цінностей та урбанізація разом із міграційними процесами. Особливістю цього виду злочинності є висока латентність, що ускладнює повноцінний статистичний аналіз і зумовлює необхідність застосування особливих методів кримінологічного дослідження. Зроблено висновок, що протидія жіночій злочинності має бути комплексною та базуватися на реалізації соціальних, економічних, правових, виховних і психологічних заходів. Особливу увагу слід приділяти усуненню причин і обставин, які спонукають жінок до протиправних дій. Важливим є посилення соціального захисту, заходів підтримки сімей, створення можливостей для професійного розвитку та всебічної соціальної інтеграції. Така стратегія сприятиме не тільки зменшенню рівня жіночої злочинності, але й загальному зміцненню суспільної стабільності та гуманізації кримінальної політики в Україні.

Література

1. Жіноча злочинність та її запобігання. URL: <https://tr.su.court.gov.ua/sud1818/pres-centr/news/408493/>.
2. Толкач А.М. Жіноча злочинність: виклики сьогодення. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. Випуск № 02. 2025. С. 901–904.
3. Александров Ю.В., Гель А.П., Семаков Г.С. Кримінологія: курс лекцій / Ю.В. Александров, А.П. Гель, Г.С. Семаков. К.: МАУП, 2002. 295 с.
4. Гаргат-Українчук О.М. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія ПРАВО*. 2014. Випуск 25. С.189-191.
5. Малишева О.М. Деякі кримінологічні аспекти злочинності жінок та запобігання їй. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2018. № 6. С. 295-298.
6. Гапека Т. В. Перспективи протидії жіночій злочинності в Україні. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2011. Випуск 3(11). С. 195–199.
7. Дубович О.В. Рівень жіночої злочинності та її причини. URL: <http://catalog.liha-pres.eu/index.php/liha-pres/catalog/download/252/7078/15817-1?inline=1>.
8. Пугач С.І. Жіноча злочинність як соціально-правове явище в контексті післявоєнного відновлення України. URL: <http://www.baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/download/597/16094/33946-1?inline=1>.
9. Чечель Н. О. Деякі історичні аспекти поняття та змісту жіночої злочинності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4. С. 214–220.
10. Кримінологічна характеристика злочинності жінок. URL: http://lib-net.com/content/9715_Kriminologichna_harakteristika_zlochinnosti_jinok.html.
11. Слюсар Д.Ю. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Випуск 5. том 3. С. 62–65.
12. Емха Б. Психологічна характеристика мотивації жіночої злочинності. URL: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/znfssp/2009_14_1/14-1-31-Emkha.pdf.

13. Федусик В.В. Жіноча злочинність в Україні (кримінально-правові та кримінологічні проблеми): Автореферат дисертації канд. юрид. наук. / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2001. 20 с.

14. Шевченко Т., Варбанський О. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. *National law journal: theory and practice*. Septembrie 2019. С. 134–137.

15. Трибушенко А.С. Кримінологічна характеристика та запобігання жіночій злочинності: автореферат роботи на здобуття освітнього ступеня «Магістр» спеціальність 081 «Право». Миколаїв, 2020. 16 с.

16. Юзва Л.В. Вивчення кримінологічної характеристики жіночої злочинності – необхідна умова ефективності заходів щодо її запобігання та розслідування. URL: <https://elar.nau.edu.ua/server/api/core/bitstreams/79226731-ef59-4511-b180-bf6e61fcdcd0/content>.

17. Фоменко Д. С., Тимошенко Н. О. Кримінологічна характеристика особистості жінки, яка вчинила

злочин. *Вісник студентського наукового товариства донну імені Василя Стуса*. 2014. Том 1 № 6. С. 110–115.

18. Серкевич І.Р., Броневицька О.М. Аналіз психологічної структури жіночої злочинності. *Часопис Київського університету права*. 2020. №1. С. 323–327.

19. Батиргареева В.С. Кримінологічна характеристика особи жінки-рецидивістки. *Часопис Київського університету права*. 2016. Вип. 1. С. 133–137.

20. Надьон О. В. Жіноча злочинність: деякі особливості розслідування справ. *Правознавець*. URL: <http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/1111/%CD%2019>.

21. Климчук І. М., Болотських Т. І. Кримінологічна характеристика жіночої злочинності. URL: <http://dspace.megu.edu.ua:8080/jspui/bitstream/123456789/2429/1/%D0%9A%D0%BB%D0%B8%D0%BC%D1%8E%D0%BA%20%D0%86.%20%D0%9C.%2C%20%D0%91%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D1%82%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D1%85%20%D0%A2.%20%D0%86.pdf>

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343.13

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.14>**S. V. Ivashko**

*Candidate of Legal Sciences, Associate Professor,
Head of the Department of Criminal-Executive and Criminal Law
Penitentiary Academy of Ukraine
orcid.org/0000-0003-2547-9276*

CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO HAVE COMMITTED CORRUPTION OFFENSES IN THE CRIMINAL-EXECUTIVE SPHERE

The article provides a comprehensive criminological and legal analysis of the current state of corruption prevention and counteraction within the activities of the State Criminal-Executive Service of Ukraine. It is substantiated that corruption offenses in the field of execution of criminal punishments are characterized by a high level of latency, which is primarily caused by the closed nature of penitentiary institutions, rigid hierarchical management structures, the specific scope of officials' discretionary powers, and limited public oversight. It is emphasized that the formal implementation of general anti-corruption mechanisms without due consideration of the specific features of the penitentiary system significantly reduces their practical effectiveness.

The study examines the legal framework governing anti-corruption activities within the State Criminal-Executive Service of Ukraine, including the provisions of the Criminal Code of Ukraine, the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption," departmental regulations of the Ministry of Justice of Ukraine, and internal anti-corruption programs of penal institutions. It is established that the existing regulatory framework is fragmented and largely declarative, while its enforcement does not ensure an adequate level of corruption prevention among penitentiary personnel.

Within the criminological dimension of the research, the main groups of factors contributing to corruption in the criminal-executive system are identified, including organizational and managerial, socio-economic, normative, and moral-psychological determinants. Particular attention is paid to the analysis of special criminological measures aimed at counteracting corruption, such as internal control mechanisms, the activities of authorized anti-corruption units, conflict of interest regulation, and lifestyle monitoring of officials.

The author argues that the current anti-corruption policy model in the State Criminal-Executive Service of Ukraine is predominantly focused on responding to already committed corruption offenses, while the preventive potential of criminological measures remains underutilized. In this regard, an original approach to improving the system of corruption prevention and counteraction is proposed, which involves the differentiation of anti-corruption instruments based on the specific nature of penitentiary activities, the strengthening of internal compliance mechanisms, and the introduction of continuous criminological monitoring of corruption risks in the penitentiary sphere.

The article concludes that effective counteraction to corruption within the State Criminal-Executive Service of Ukraine is possible only through an integrated approach combining legal, organizational, and criminological measures aimed not only at holding offenders accountable but also at systematically eliminating the causes and conditions that give rise to corruption offenses.

Key words: corruption, State Criminal-Executive Service of Ukraine, corruption prevention, counteraction to corruption, criminology, penitentiary system, official misconduct.

Івашко С. В. КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ОСІБ, ЯКІ ВЧИНILI КОРУПЦІЙНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧІЙ СФЕРІ

У статті здійснено комплексний кримінологічно-правовий аналіз сучасного стану запобігання та протидії корупції в діяльності Державної кримінально-виконавчої служби України. Обґрунтовано, що корупційні правопорушення у сфері виконання кримінальних покарань мають підвищений рівень латентності, що зумовлено закритим характером установ виконання покарань, жорсткою ієрархічною структурою управління, специфікою службових повноважень персоналу та обмеженим громадським контролем. Наголошено, що формальне запозичення загальнодержавних антикорупційних механізмів без урахування особливостей функціонування пенітенціарної системи істотно знижує їх ефективність.

Проаналізовано нормативно-правові засади антикорупційної діяльності у ДКВС України, зокрема положення Кримінального кодексу України, Закону України «Про запобігання корупції», відомчих актів Міністерства юстиції України та антикорупційних програм органів і установ виконання покарань. Встановлено, що чинне правове регулювання характеризується фрагментарністю та декларативністю, а його практична реалізація не забезпечує належного рівня попередження корупційних проявів серед персоналу ДКВС.

У межах кримінологічного аналізу визначено основні групи чинників, що зумовлюють поширення корупції у кримінально-виконавчій системі, зокрема організаційно-управлінські, соціально-економічні, нормативні та морально-психологічні. Особливу увагу приділено аналізу спеціально-кримінологічних заходів протидії корупції, включно з внутрішнім контролем, діяльністю уповноважених антикорупційних підрозділів, механізмами виявлення конфлікту інтересів та перевірки способу життя посадових осіб.

Доведено, що існуюча модель антикорупційної політики у ДКВС України переважно орієнтована на реагування на вже вчинені корупційні правопорушення, тоді як профілактичний потенціал кримінологічних заходів залишається недостатньо реалізованим. У зв'язку з цим запропоновано авторський підхід до вдосконалення системи запобігання та протидії корупції, який передбачає диференціацію антикорупційних інструментів з урахуванням специфіки кримінально-виконавчої діяльності, посилення внутрішніх комплаєнс-механізмів, а також впровадження постійного кримінологічного моніторингу корупційних ризиків у пенітенціарній сфері.

Зроблено висновок, що ефективна протидія корупції в Державній кримінально-виконавчій службі України можлива лише за умови поєднання правових, організаційних та кримінологічних заходів, спрямованих не лише на притягнення винних до відповідальності, а й на системне усунення умов і причин корупційних правопорушень.

Ключові слова: корупція, Державна кримінально-виконавча служба України, запобігання корупції, протидія корупції, кримінологія, пенітенціарна система, службові правопорушення.

Introduction. Corruption in the field of execution of criminal punishments constitutes one of the most complex and, at the same time, highly latent forms of crime in contemporary Ukraine. The special status of the State Criminal-Executive Service of Ukraine as an institution implementing state policy in the sphere of execution of punishments predetermines increased requirements for the integrity of its personnel and the effectiveness of mechanisms aimed at preventing corruption offenses. At the same time, practical evidence demonstrates that the penitentiary system remains an area of heightened corruption risks, which negatively affects both the rights of convicted persons and the overall authority of public power.

In scientific literature, it has been repeatedly emphasized that corruption in closed institutions possesses specific criminological characteristics determined by limited public oversight, asymmetry of authoritative powers, and the presence of stable informal practices. In this regard, the State Criminal-Executive Service of Ukraine requires not only general anti-corruption measures but also specially adapted mechanisms of corruption counteraction that take into account the functional and organizational specificity of penitentiary institutions.

The relevance of this issue is further intensified by the fact that the state anti-corruption policy, as enshrined in the Law of Ukraine "On Prevention of Corruption," is predominantly oriented toward universal instruments that are not always effective in the field of execution of criminal punishments. This circumstance necessitates a comprehensive criminological and legal analysis of existing mechanisms for preventing and counteracting corruption within the State Criminal-Executive Service of Ukraine in order to develop scientifically substantiated proposals for their improvement.

At the same time, the application of unified anti-corruption standards without due regard to the specific conditions of penitentiary activity leads to a formalized approach to the implementation of preventive measures. Such an approach significantly reduces their practical effectiveness and fails to address the systemic causes of corruption in the criminal-executive sphere. Consequently, corruption-related offenses continue to reproduce themselves within institutional frameworks characterized by heightened levels of discretion and limited transparency.

Given the above, the need for a criminological and legal reassessment of the existing system of corruption prevention and counteraction in

the State Criminal-Executive Service of Ukraine becomes evident. Such reassessment should be aimed not only at improving legal regulation but also at identifying and eliminating the criminogenic factors that contribute to the persistence of corruption practices in the penitentiary system. This approach enables the formation of a comprehensive model of anti-corruption policy focused on both accountability and effective prevention.

Research results. Corruption within the activities of the State Criminal-Executive Service of Ukraine represents a complex socio-legal phenomenon that develops under the conditions of functioning of a specialized state institution characterized by a closed nature of operations. Unlike other spheres of public administration, the criminal-executive system combines elements of state coercion, an increased level of discretionary authority, and continuous interaction between personnel and a socially vulnerable category of individuals—convicted persons. This specificity predetermines the distinctive criminological nature of corruption in the penitentiary sphere.

From a criminological perspective, corruption within the State Criminal-Executive Service cannot be reduced solely to a set of criminally punishable acts provided for by the Criminal Code of Ukraine. It encompasses a broader range of deviant practices associated with the misuse of official authority contrary to the interests of service, including conduct that does not always reach the threshold of criminal liability but nevertheless contributes to the formation of a persistent criminogenic environment. As rightly noted by V. V. Holina, criminological research on corruption should go beyond a purely criminal-law assessment and focus on the analysis of the causes, conditions, and mechanisms of reproduction of corrupt behavior within a specific social environment.

The normative construction of corruption-related criminal offenses in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service primarily includes offenses stipulated in Articles 364, 368, and 369-2 of the Criminal Code of Ukraine. At the same time, official statistical data from law enforcement agencies and judicial practice demonstrate a significant gap between the number of detected offenses and the actual scale of corruption within the criminal-executive system. This situation is largely explained by the high level of latency, which is a characteristic feature of corruption-related crime in closed institutional settings [3, c.131].

The latency of corruption in penitentiary institutions is determined by a number of interrelated factors. First, convicted persons are placed in relationships of factual dependence on institutional personnel, which significantly limits their willingness to report corrupt practices. Second, internal control mechanisms often possess a formalized character and fail to ensure an adequate level of detection of abuses. Third, restricted opportunities for external public oversight contribute to the preservation of informal corrupt practices. In this regard, the position of O. M. Bandurka is well-founded, as he emphasizes that corruption in bodies endowed with extensive authoritative powers tends toward institutionalization and self-reproduction [10, c. 344].

A further criminological peculiarity of corruption within the State Criminal-Executive Service manifests itself in its functional role. In certain cases, corrupt practices perform a so-called “compensatory” function, substituting for deficiencies in official management mechanisms, resource shortages, or gaps in normative regulation. As M. I. Melnyk observes, under such conditions corruption begins to be perceived by participants in legal relations as a habitual or even inevitable element of system functioning, which substantially complicates its eradication through purely repressive measures [16, c. 257].

An important criminological feature of corruption within the criminal-executive service is its systemic nature. Corrupt acts are often committed not in isolation but within the framework of established informal networks among individual employees of penitentiary institutions, and in some instances with the tacit approval or tolerance of management. This indicates the presence of internal criminogenic processes that sustain corrupt practices regardless of the personal characteristics of individual offenders.

From the standpoint of criminological theory, corruption in the State Criminal-Executive Service should be regarded as the result of interaction among organizational-managerial, socio-economic, normative, and moral-psychological factors. Such factors include, *inter alia*, insufficient material support for personnel, staff shortages, excessive professional workload, ambiguity of certain official powers, and a tolerant attitude toward corrupt manifestations within the professional environment. O. M. Lytvynov also draws attention to this issue, emphasizing that effective counteraction to corruption is impossible without systematic influence on the criminogenic conditions that give rise to it [15, c. 201].

Thus, corruption within the State Criminal-Executive Service of Ukraine should be conceptualized not as a collection of isolated criminal acts but as a

complex criminological phenomenon rooted in the specific characteristics of the functioning of the penitentiary system. This approach provides the theoretical foundation for further analysis of legal and criminological mechanisms aimed at preventing and counteracting corruption in this sphere.

The legal regulation of preventing corruption in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine has a specific character determined by the special legal status of this category of public servants and by the conditions under which the penitentiary system operates. Unlike other areas of public service, the activities of personnel in penal institutions take place within a closed institutional environment, are characterized by an increased level of discretionary authority, and involve a persistent asymmetry of power relations between officials and convicted persons. These circumstances give rise to specific corruption risks that are not fully addressed by universal anti-corruption norms [4, c. 21].

Under Ukrainian legislation, personnel of the State Criminal-Executive Service are subject to anti-corruption restrictions and prohibitions established by the Law of Ukraine “On Prevention of Corruption.” At the same time, the legal status of employees of penal institutions combines elements of general public service with those of service of a special nature, which objectively entails an expanded scope of authoritative powers. Such a legal configuration significantly increases the level of corruption risks, as personnel are effectively empowered to make decisions that directly affect conditions of detention, access to benefits, privileges, or restrictions imposed on convicted persons [5, c. 1955].

Normative anti-corruption restrictions aimed at minimizing corruption risks in the activities of the State Criminal-Executive Service personnel include, *inter alia*, requirements for preventing and resolving conflicts of interest, prohibitions on receiving undue advantages, bans on the use of official powers for private interests, and instruments of financial control. However, in the context of criminal-executive activities, these mechanisms demonstrate limited effectiveness, as they are primarily oriented toward detecting formal violations rather than eliminating systemic corruption risks.

A particular criminological problem arises from the formalized approach to the application of anti-corruption norms in the activities of personnel of penal institutions. Asset declarations, conflict of interest notifications, and anti-corruption checks often become purely procedural exercises that are not accompanied by a substantive analysis of actual service conditions. As a result, latent corrupt practices related to informal access to resources, relaxation of regime requirements, or the granting of

unlawful advantages to convicted persons remain outside the scope of effective legal control.

The absence of specialized normative instruments for assessing corruption risks in the activities of the State Criminal-Executive Service personnel leads to a situation in which anti-corruption regulation fails to take into account the internal structure of penitentiary institutions, the nature of service interactions, and informal mechanisms of influence. In practice, this means that identical anti-corruption requirements are applied both to employees with minimal discretion and to those who, in fact, control access to key material and non-material resources within places of deprivation of liberty.

Criminological analysis demonstrates that the formalism of normative regulation itself constitutes one of the factors contributing to the reproduction of corruption risks in the activities of the State Criminal-Executive Service personnel. The existence of general prohibitions without clearly defined sector-specific corruption indicators does not ensure a preventive effect; on the contrary, it creates an illusion of effective control. Consequently, legal regulation becomes focused on recording individual violations, while the systemic conditions underlying corrupt behavior remain unchanged.

Thus, the legal regulation of preventing corruption risks in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine is characterized by the dominance of universal anti-corruption mechanisms over specialized legal instruments adapted to the specific nature of penitentiary service. This necessitates a revision of approaches to the legal support of anti-corruption policy within the State Criminal-Executive Service, taking into account the criminological characteristics of corruption risks inherent in the execution of criminal punishments.

Counteracting corruption risks in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine requires the application not only of general anti-corruption instruments but also of special criminologically grounded mechanisms adapted to the specific conditions of the penitentiary system. Unlike normative legal regulation, which is predominantly formalized, criminological mechanisms are aimed at identifying, neutralizing, and preventing the factors that directly contribute to the reproduction of corrupt behavior among personnel of penal institutions.

One of the key special mechanisms for counteracting corruption risks within the State Criminal-Executive Service is the system of internal control and service security. From a criminological perspective, the effectiveness of such control is determined not by the number of formal inspections but by the capacity to timely detect informal cor-

rupt practices that arise in everyday service activities. In practice, however, internal control within many penal institutions tends to focus on recording disciplinary violations, leaving systemic corruption risks related to access to resources, relaxation of regime requirements, or informal arrangements between personnel and convicted persons outside effective scrutiny.

Criminological analysis demonstrates that one of the most vulnerable areas of activity for State Criminal-Executive Service personnel is the exercise of discretionary powers. The ability to make individual decisions regarding conditions of detention, the application of incentives and disciplinary sanctions, access to visits, parcels, or medical care creates a fertile ground for the emergence of corruption risks. In the absence of transparent procedures and effective oversight, such powers are transformed into instruments of corrupt influence, as evidenced by materials from criminal proceedings and disciplinary practice.

Personnel management mechanisms—particularly selection, rotation, and performance evaluation—also play a significant role in counteracting corruption risks. From a criminological standpoint, prolonged tenure of an employee in the same position within a closed institutional environment facilitates the formation of stable informal ties, which may evolve into corrupt practices. At the same time, the lack of systematic rotation and objective criteria for assessing service performance reduces the preventive potential of personnel policy within the State Criminal-Executive Service.

Special attention should be paid to mechanisms for detecting and minimizing latent corruption. The criminological specificity of the penitentiary system lies in the fact that a significant proportion of corrupt practices remain undisclosed due to fear of retaliation, the dependence of convicted persons on personnel, and corporate solidarity among staff members. Under such conditions, traditional reporting channels for corruption prove ineffective, and their formal existence does not ensure the actual inflow of information regarding corruption risks.

From a criminological perspective, the introduction of continuous monitoring of corruption risks in the activities of State Criminal-Executive Service personnel constitutes an effective special mechanism for counteraction. Such monitoring should be based not only on the analysis of statistical indicators but also on the assessment of service processes, working conditions, staff workload, and the nature of interactions between personnel and convicted persons. The absence of systematic criminological monitoring results in anti-corruption measures assuming a reactive rather than preventive character.

The criminological effectiveness of special mechanisms for counteracting corruption risks also largely depends on the level of anti-corruption culture among State Criminal-Executive Service personnel. The formal conduct of trainings and briefings without due consideration of the real conditions of service does not contribute to the formation of stable motivation for lawful behavior. Instead, criminologically grounded anti-corruption training programs should focus on the analysis of typical risk situations encountered by personnel in the course of performing their official duties.

Thus, special mechanisms for counteracting corruption risks in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine should be regarded as a system of interrelated criminological measures aimed primarily at prevention rather than merely at the detection of corruption offenses. Their effectiveness depends on the degree of adaptation to the specific nature of penitentiary service and on the capacity to influence the underlying criminogenic factors of corrupt behavior.

Conclusions. The conducted criminological analysis provides grounds to assert that corruption risks in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine are predominantly systemic in nature and are determined not so much by the individual characteristics of particular employees as by a combination of organizational, normative, and socio-psychological conditions inherent in the functioning of the penitentiary system. In this regard, effective counteraction to such risks requires a transition from a formally reactive anti-corruption model to a preventive system of influence grounded in criminological theory.

First, it is expedient to introduce a sector-specific approach to the identification and assessment of corruption risks in the activities of State Criminal-Executive Service personnel. Unlike universal anti-corruption instruments, such an approach should take into account the specific nature of particular positions and functions depending on the scope of discretionary powers, the level of access to material and non-material resources, and the intensity of interaction with convicted persons. Criminologically justified concentration of preventive measures on the most risk-prone segments of service activity would make it possible to enhance the effectiveness of corruption prevention without excessive formalism.

Second, there is a need to reconsider the functional purpose of internal control mechanisms within penal institutions. Internal control should be oriented not merely toward the detection of disciplinary violations, but primarily toward the ear-

ly identification of latent corrupt practices arising in everyday service activities. The introduction of risk-oriented inspections, analysis of atypical managerial decisions and service actions, as well as the establishment of secure internal reporting channels, may significantly strengthen the preventive potential of this mechanism.

Third, an important direction for minimizing corruption risks lies in the improvement of personnel policy within the State Criminal-Executive Service. From a criminological perspective, systematic rotation of personnel occupying positions with an increased level of discretion, combined with transparent criteria for evaluating service performance, is capable of reducing the likelihood of forming stable informal ties of a corrupt nature. At the same time, recruitment and attestation procedures should be supplemented with elements assessing integrity and resilience to corruption pressures.

Fourth, the effectiveness of counteracting corruption risks largely depends on the level of anti-corruption culture among personnel. Formalized training measures limited to familiarization with normative prohibitions do not ensure the formation of intrinsic motivation for lawful behavior. Instead, criminologically oriented training programs should be based on the analysis of typical risk situations inherent in penitentiary service and should promote awareness of personal responsibility for the consequences of tolerating corrupt practices.

Fifth, the proposal to introduce continuous criminological monitoring of corruption risks in the activities of State Criminal-Executive Service personnel appears well-grounded. Such monitoring should combine quantitative and qualitative indicators, including data on disciplinary practice, staff turnover, internal inspections, complaints by convicted persons, and the results of internal control. Its purpose should not be the mere accumulation of statistical information, but the timely identification of negative trends and the adjustment of preventive measures.

In summary, improving the system of counteracting corruption risks in the activities of personnel of the State Criminal-Executive Service of Ukraine is possible only through the formation of an integrated, criminologically oriented model that combines legal regulation, organizational mechanisms, personnel policy, and systematic analysis of criminogenic factors. Priority within such a model should be given not to repressive measures, but to eliminating the conditions and causes that contribute to the reproduction of corrupt behavior in the penitentiary sphere.

Bibliography

1. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*, 1996. № 30. Ст.32.
2. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 р. № 4651-VI. *Відомості Верховної Ради України*, 2013. №9-10, 11-12, 13. Ст. 88.
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квіт. 2001 р. № 2341-III (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25–26. Ст. 131.
4. Кримінально-виконавчий кодекс України : Закон України від 11 лип. 2003 р. № 1129-IV (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 3–4. Ст. 21.
5. Про запобігання корупції : Закон України від 14 жовт. 2014 р. № 1700-VII (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2014. № 49. Ст. 2056.
6. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 30. Ст. 409.
7. Про державну службу : Закон України від 10 груд. 2015 р. № 889-VIII (зі змін. і допов.). *Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 4. Ст. 43.
8. Конвенція Організації Об'єднаних Націй проти корупції від 31.10.2003 (ратифікована Законом України від 18.10.2006 № 251-V).
9. Мінімальні стандартні правила поводження з ув'язненими (Правила Нельсона Мандела) : резолюція Генеральної Асамблеї ООН 70/175 від 17.12.2015.
10. Бандурка О. М. Протидія корупційній злочинності : монографія. Харків : Право, 2019. 368 с.
11. Голіна В. В. Кримінологія: Загальна та Особлива частини : підручник. Харків : Право, 2017. 512 с.
12. Джужа О. М. Кримінологія : навчальний посібник. Київ : Юрінком Інтер, 2016.
13. Головкін Б. М. Корупція як системна загроза функціонуванню публічної влади. *Право України*. 2018. № 7. С. 98–109.
14. Костенко О. М. Корупція: кримінологічний аналіз та шляхи протидії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2019. № 2. С. 45–56.
15. Литвинов О. М. Кримінологічні засади запобігання злочинності : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2019. 312 с.
16. Мельник М. І. Корупція: сутність, протидія, відповідальність. Київ : Атіка, 2020. 304 с.
17. Савченко А. В. Корупційні ризики у діяльності органів виконання покарань. *Юридична наука*. 2021. № 4. С. 112–121.
18. Тацій В. Я., Борисов В. І., Тютюгін В. І. Кримінальне право України. Загальна частина : підручник. Харків : Право, 2020. С.45.
19. Хавронюк М. І. Антикорупційне законодавство України: науково-практичний коментар. Київ : Юрінком Інтер, 2018. С.79.
20. Шакур В. І. Злочинність і кримінальна політика : монографія. Київ : Атіка, 2017. С. 27.
21. Rose-Ackerman S., Palifka B. Corruption and Government: Causes, Consequences, and Reform. 2nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. P.18.
22. United Nations Office on Drugs and Crime. Handbook on Anti-Corruption Measures in Prison Services. Vienna, 2017. P. 32.
23. Council of Europe. Corruption in the Prison System: Risks and Countermeasures. Strasbourg, 2018. P. 51.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343.244.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.15>**Д. О. Колодін**

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0001-6368-0849

Ю. М. Таратінов

здобувач кафедри кримінального права
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0009-0007-9032-3135

ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглянуто європейський досвід правового регулювання застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового впливу (виховного характеру), відмінних від покарання, що обумовлено активним євроінтеграційним процесом та необхідністю пошуку і відпрацювання ефективної моделі впливу на неповнолітніх правопорушників. Аналіз європейського досвіду застосування виховних заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх є актуальним у зв'язку з поступовою імплементацією міжнародних стандартів, які визначають пріоритетне застосування альтернативних заходів щодо неповнолітніх з пріоритетом для пропорційних, відновних і реабілітаційних підходів. Міжнародні стандарти формують рамки, в яких національні системи адаптують свої підходи, зокрема — на користь превенції, реабілітації, соціальної інтеграції. Саме тому в країнах ЄС спостерігається превалюючий підхід у застосуванні виховних заходів до неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, максимальної соціальної адаптації та коригування поведінки неповнолітнього шляхом покладання обов'язків (відшкодування шкоди, попросити вибачення, примиритися з потерпілим, суспільно корисні роботи) або проходження дітьми спеціальних програм, спрямованих не коригування поведінки в бік законслухняної. Покарання зазвичай застосовується у виключних випадках.

Чинне кримінальне законодавство України ст. 97 та ст. 105 КК України передбачає можливість застосування примусових заходів виховного характеру у випадку звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності, вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності, звільнення неповнолітнього від покарання. В усіх випадках види таких заходів та обсяг обмежень є однаковим, та визначається ч. 2 ст. 105 КК. Такі заходи також переслідують мету уникнути реального застосування покарання до неповнолітнього, стигматизації дитини, спрямовані на індивідуалізацію впливу, та сприяють досягненню цілей соціального розвитку, виховання та адаптації неповнолітніх. Натомість фіксується низький рівень практичного застосування таких заходів, і більшість неповнолітніх, особливо за тяжкі правопорушення, отримують покарання, пов'язані з позбавленням волі, навіть якщо примусові заходи виховного характеру були можливі.

Ключові слова: примусові заходи виховного характеру, неповнолітній, реабілітація, індивідуалізація впливу, кримінальне правопорушення.

Kolodin D. O., Taratinov U. M. EUROPEAN EXPERIENCE IN THE APPLICATION OF ALTERNATIVE CRIMINAL LAW MEASURES TO JUVENILE

The article examines the European experience of legal regulation of the application of criminal law measures (educational in nature) to juveniles, different from punishment, which is determined by the active European integration process and the necessity to search for and develop an effective model of influence on juvenile offenders. The European experience of applying educational measures of a criminally-legal nature to juveniles is relevant in connection with the gradual implementation of international standards that prioritize the alternative measures for juveniles, with a focus on proportional, restorative, and rehabilitative methods. International standards form the framework within the national systems adapt their strategies, in particular, in the interests of prevention, rehabilitation, and social integration. That is why in EU countries there is a prevailing trend towards applying educational measures to juveniles who have committed criminal offenses, maximizing social adaptation and correcting the behavior of juveniles by imposing obligations (compensation for damage, apologizing, reconciling with the victim, community service) or having children attend special programs aimed at correcting their behavior towards law-abiding. Punishment is usually applied in exceptional cases.

The criminal legislation of Ukraine, Articles 97 and 105 of the Criminal Code of Ukraine, provides for the possibility of applying corrective measures in the case of exemption of a juvenile from criminal responsibility, commission of a socially dangerous act by a juvenile before reaching the age of criminal responsibility, or exemption of a juvenile from punishment. In all cases, the types of such measures and the degree of restrictions are the same and are determined by Part 2 of Article 105 of the Criminal Code. Such measures also aim to avoid the actual application of punishment to juveniles and the stigmatisation of children, are designed to individualise the impact, and contribute to the achievement of the goals of social development, education and adaptation of juveniles.

Key words: coercive educational measures, juvenile, rehabilitation, individualization of influence, criminal offense.

Актуальність дослідження. Аналіз питання застосування альтернативних покаранню заходів кримінально-правового впливу щодо неповнолітніх вимагає врахування правових, кримінологічних та міжнародно-правових аспектів. Аналіз європейського досвіду застосування заходів кримінально-правового характеру щодо неповнолітніх є актуальним у зв'язку з поступовою імплементацією міжнародних стандартів, які визначають пріоритетне застосування альтернативних заходів щодо неповнолітніх з пріоритетом для пропорційних, відновних і реабілітаційних підходів. У багатьох європейських країнах спостерігається тенденція до зміщення акценту з карального впливу на застосування альтернативних заходів впливу, корекції, попередження, що потребує оцінки наслідків таких підходів. Альтернативні покаранню заходи кримінально-правового впливу сприяють зниженню стигматизації неповнолітніх правопорушників та підтримують їх інтеграцію в суспільство, що має сприяти зниженню та профілактиці рецидиву. Переважна доцільність застосування заходів виховного характеру щодо неповнолітніх кримінальних правопорушників обумовлюється особливістю психічного розвитку, мотиваційних механізмів та соціального розвитку молоді, які більш адекватні для ефективної корекції поведінки неповнолітнього, ніж покарання. Ці процеси потребують постійного теоретичного та емпіричного дослідження для формування ефективної політики у сфері кримінального правосуддя для неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх та застосування примусових заходів виховного характеру є предметом наукової дискусії, та знайшли відображення в працях Ю.В. Бауліна, В.М. Бурдіна, О.П. Гороха, М. Кондри, О.В. Кузьменко, Н.А. Мирошніченко, Н.М. Мірошніченко, В.О. Навроцького, Н.В. Парасюк, Є.О. Письменського, М.О. Якимець, О.О. Ямкової, А.М. Яценко та ін. Вчені визначають невинуватим застосування єдиної системи заходів виховного характеру щодо неповнолітніх у випадку звільнення від кримінальної відповідальності, звільнення від покарання, та у випадку застосування їх до осіб, які вчинили небезпечні діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності; та висловлюються за формування самостійної ювенальної юстиції.

Мета дослідження полягає в аналізі європейського досвіду правового регулювання застосування до неповнолітніх заходів кримінально-правового впливу (виховного характеру), відмінних від покарання, що обумовлено активним євроінтеграційним процесом та необхідністю пошуку і відпрацювання ефективної моделі впливу на неповнолітніх правопорушників.

Виклад основного матеріалу. Європейські рекомендації щодо неповнолітніх правопорушників, щодо яких застосовуються санкції або заходи передбачають, що санкції або заходи, які можуть бути накладені на неповнолітніх, мають ґрунтуватися на принципах соціальної інтеграції та освіти, а також запобігання рецидиву, на найкращих інтересах неповнолітніх правопорушників, обмежуватися тяжкістю правопорушень (принцип пропорційності) та враховувати їхній вік, фізичне та психічне благополуччя, розвиток, здібності та особисті обставини (принцип індивідуалізації), що за необхідності встановлюються за допомогою психологічної, психіатричної або соціальної оцінки; медіація або інші відновлювальні заходи повинні заохочуватися на всіх етапах роботи з неповнолітніми, мають максимально враховуватися можливості участі батьків та законних опікунів і, наскільки це можливо, залучати їх до провадження та виконання санкцій або заходів, за винятком випадків, коли це не відповідає найкращим інтересам неповнолітнього [1].

Більшість європейських країн широко застосовують альтернативні механізми впливу на неповнолітніх порушників, що мають на меті уникнути покарання, і тим більше, позбавлення волі.

За законодавством Нідерландів основні заходи впливу щодо неповнолітніх правопорушників включають суспільно корисні роботи, відшкодування шкоди, тренінгові програми. Нідерланди мають комплексну та структуровану систему заходів впливу щодо неповнолітніх правопорушників, яка поєднує позапроцесуальні програми, альтернативні санкції, реабілітаційні заходи та, у крайніх випадках, ізоляційні покарання, що зміщує акцент на реабілітації, соціальної адаптації та мінімізації стигматизації молодих правопорушників [2]. Прикладом є HALT-програма (позапроцесуальна програма), яка за умов успішного її проходження дозволяє неповнолітньому уникнути формального кримінального переслідування та реєстрації в кримінальному реєстрі. Програма орієнтована на поведінкову корекцію, розвиток відповідальності та зменшення рецидиву, та може полягати у виконанні неповнолітніми конкретних завдань (вибачення перед потерпілим, відшкодування шкоди тощо). У випадку офіційного кримінального переслідування неповнолітнього до нього можуть застосовуватися альтернативні санкції, не пов'язані з позбавленням волі: суспільно корисні роботи (контролюється службою пробації), проходження спеціальних навчальних курсів чи тренінгів (програми з розвитку соціальних навичок, управління агресією). І тільки, якщо альтернативні заходи є недоцільними або був вчинений тяжкий злочин, суд може призначити ув'язнення у молодіжній установі, під час відбу-

вання якого неповнолітнім забезпечується освітня діяльність і психосоціальна підтримка. Поруч з цим передбачені превентивні та тимчасові заходи затримання - утримання неповнолітніх поза навчальним часом - вони повертаються додому чи продовжують навчання вдень, а утримуються в установі тільки вночі під наглядом [2]. В окремих випадках передбачено можливість застосування довготермінових реабілітаційних заходів – до 7 років (до неповнолітніх із серйозними поведінковими порушеннями чи розладами), які включають терапію та контроль за поведінкою.

Австрійське законодавство передбачає значне пом'якшення стандартних санкцій - для неповнолітніх значно зменшено порівняно з дорослими, і передбачена можливість відмови від кримінального переслідування у певних випадках. Так, у випадках, коли правопорушення не вважається тяжким, не призвело до смерті особи, і покарання не є необхідним для того, щоб утримати обвинуваченого від вчинення подальших правопорушень, прокуратура зобов'язана запропонувати обвинуваченому заходи звільнення від відповідальності. Чотири види заходів у випадку звільнення від відповідальності: сплата штрафу (розділ 200 Кримінально-процесуального кодексу – StPO [3]), громадські роботи (розділи 201 та 202 StPO), випробувальний термін за підтримки інспектора пробачії (розділ 203 StPO) та медіація між потерпілим і правопорушником (розділ 204 StPO). За цих умов суд може закрити кримінальне провадження та призначити заходи звільнення від відповідальності [4]. Якщо звільнення неможливе або неефективне, застосовуються некаральні санкції: пробачія (встановлення наглядових та поведінкових обов'язків, взаємодія з пробачійними службами, підтримка соціальної адаптації), суспільно корисні роботи, навчально-виховні програми (програми контролю агресії, тренінги соціальних навичок, психологічна підтримка).

Система ювенальної юстиції у Великій Британії зосереджена на принципі «дитина перш за все» — пріоритет надається заходам виховного та превентивного характеру та інтенсивній роботі з ризиковими групами молоді [5]. При цьому акцент робиться на медіації між потерпілим і правопорушником, застосуванні заходів, що сприяють примиренню та компенсації шкоди.

За законодавством ФРН система кримінального впливу щодо неповнолітніх підпорядкована спеціальному ювенальному законодавству (Jugendgerichtsgesetz — Закон про суд у справах неповнолітніх) [6]. Вказаним актом передбачено застосування до неповнолітніх порушників виховних заходів: вказівки щодо поведінки (наприклад, виконання певної роботи чи навчання); покладення обов'язку поводитися певним чином; залучення до суспільно корисних робіт,

наставництво під наглядом відповідної служби. Ці заходи спрямовані на корекцію поведінки неповнолітнього без призначення покарання. Виправні заходи (попередження, обов'язки та приписи, ювенальний арешт) застосовуються тоді, коли виховні заходи недостатні, але суворе покарання не є необхідним.

Франція віддає перевагу підходу, коли превалюють виховні та захисні заходи на ранніх стадіях, а кримінальні санкції — лише за серйозні правопорушення з урахуванням індивідуальних факторів. Виховні та захисні заходи (*mesures ducatives et de protection*) включають в себе: нагляд за неповнолітнім; соціально-освітні програми; направлення у спеціалізовані центри чи під нагляд служб захисту дітей. Такі заходи «захисту, допомоги, нагляду й виховання», що застосовуються до неповнолітніх, які вчинили суспільно небезпечні діяння передбачено ст. 122-8 КК Франції. Ці заходи представлені, в основному, у трьох видах: заходи виховного характеру, що застосовуються в умовах повної свободи особи (передача на виховання родині, або особі, яка заслуговує на довіру, або службі соціальної допомоги дитинства); заходи нагляду, що включають спостереження за умовами життя неповнолітнього, його поведінкою, оточенням; направлення неповнолітнього до інтернату (державного, приватного, медичного або медико-психологічного, із суворим спостереженням або коригувальним вихованням), — в залежності від небезпеки, що виходить від особи неповнолітнього [7].

Заходи виховного впливу щодо неповнолітніх відповідно до ст. 82 Кримінального кодексу Литовської Республіки застосовуються до неповнолітнього, який вчинив кримінальний проступок, а також до неповнолітнього, винного у вчиненні кримінально караного злочину [8]. За своїм змістом і спрямованістю ці заходи мають виховний та превентивний характер і не є покаранням у традиційному кримінально-правовому розумінні. Перелік заходів виховного впливу, передбачених законодавством Литовської Республіки, у цілому кореспондує аналогічним заходам, закріпленим у Кримінальному кодексі України. До них належать: попередження; обов'язок відшкодування або загладжування заподіяної майнової шкоди; безоплатні роботи виховного характеру; передача неповнолітнього під нагляд і опіку батьків, інших фізичних або юридичних осіб, на яких покладено обов'язок піклування про дітей; обмеження поведінки; направлення до спеціальної виховної установи. Крім того, суд вправі покласти на неповнолітнього додаткові обов'язки, за своїм змістом подібні до правообмежень та обов'язків, що встановлюються при застосуванні нагляду. Зокрема, неповнолітній може бути зобов'язаний: перебувати у визначений час за

місцем проживання; навчатися, продовжувати навчання або працевлаштуватися; набути певні знання або вивчити встановлені правила і заборони (зокрема, правила дорожнього руху, правила поведінки школяра тощо); пройти курс лікування від алкоголізму, наркоманії, токсикоманії чи венеричних захворювань (такий обов'язок може бути призначений за клопотанням батьків або опікунів за згодою самого неповнолітнього); брати участь у заходах соціального виховання або реабілітації, що організовуються державними чи недержавними установами та організаціями. Водночас суд може встановити для неповнолітнього певні заборони, зокрема: участь в азартних іграх; зайняття окремими видами діяльності; керування мототранспортними засобами; відвідування місць, перебування в яких може мати негативний вплив на його розвиток.

Ключовими документами, які впливають на вказані національні підходи європейських країн, є Пекінські правила (UN Standard Minimum Rules for the Administration of Juvenile Justice 29 November 1985 by General Assembly A/RES/40/33); Рекомендації CM/Rec (2008) 11 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам про Європейські правила для неповнолітніх правопорушників, що підлягають санкціям або заходам («Європейські правила для молодих правопорушників»); Рекомендація R(87)20 Ради Європи про сприятливі для дітей підходи до правопорушників, яка наголошує на виховному характері заходів щодо молоді. Ці стандарти формують рамки, в яких національні системи адаптують свої підходи, зокрема — на користь превенції, реабілітації, соціальної інтеграції неповнолітніх. Саме тому спостерігаємо в країнах ЄС превалюючи підхід у застосуванні виховних заходів до неповнолітніх осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, максимальної соціальної адаптації та коригування поведінки неповнолітнього шляхом покладання обов'язків (відшкодувати шкоду, попросити вибачення, примиритися з потерпілим, суспільно корисні роботи) або проходження дітьми спеціальних програм, спрямованих на коригування поведінки в бік законслухняної. Покарання зазвичай застосовується у виключних випадках.

Чинне кримінальне законодавство України ст. 97 та ст. 105 КК України передбачає можливість застосування примусових заходів виховного характеру у випадку звільнення неповнолітнього від кримінальної відповідальності (ч. 1 ст. 97 КК), у випадку вчинення неповнолітнім суспільно небезпечного діяння до досягнення віку кримінальної відповідальності (ч. 2 ст. 97 КК), у випадку звільнення неповнолітнього від пока-

рання (ст. 105 КК). В трьох випадках види таких заходів та обсяг обмежень є однаковим, та визначається ч. 2 ст. 105 КК. Такі заходи також переслідують мету уникнути реального застосування покарання до неповнолітнього, стигматизації дитини, спрямовані на індивідуалізацію впливу (суди враховують вік, психофізичний розвиток, сімейне середовище), та мають сприяти досягненню цілей соціального розвитку, виховання та адаптації неповнолітніх. Натомість фіксується низький рівень практичного застосування таких заходів, і більшість неповнолітніх, особливо за тяжкі правопорушення, отримують покарання, пов'язані з позбавленням волі, навіть якщо примусові заходи виховного характеру були можливі. Це обумовлено відсутністю розвиненої системи соціальних та реабілітаційних установ для неповнолітніх, неефективною взаємодією між соціальними службами, навчальними закладами, правоохоронними органами та судами; часто відсутній системний моніторинг ефективності застосованих до неповнолітнього заходів; застосування ж окремих заходів — передача під нагляд батькам або опікунам переважно носить формальний характер. Крім того нормативні акти не містять специфічних правил застосування примусових заходів виховного характеру під час дії воєнного стану.

Висновки. Підсумовуючи, акцентуємо увагу на тому, що європейський досвід у сфері впливу щодо неповнолітніх кримінально-правовими заходами свідчить про обов'язковість врахування віку та рівня розвитку осіб, які у неповнолітньому віці вчинили кримінальні правопорушення, їх вектор, спрямований на соціалізацію, реабілітацію, медіацію та альтернативні заходи, відмінні від покарання. Наведений аналіз європейського досвіду (Литви, Німеччини, Нідерландів, Франції та Австрії) реагування на кримінальні правопорушення, вчинені неповнолітніми, дозволяє виділити низку напрямків, дослідження та поступове запозичення яких в національну правову систему сприятиме підвищенню ефективності виховних заходів: судові рішення про застосування примусових заходів виховного характеру має ґрунтуватися на незалежній психолого-педагогічній оцінці, що визначатиме оптимальний вид заходу та його тривалість; створення розгалуженої мережі спеціальних виховних установ та програм соціальної адаптації для неповнолітніх (в тому числі, з недержавними організаціями); координація зусиль у моніторингу виконання виховних заходів; практичне втілення принципу реінтеграції неповнолітнього у суспільство (навчання, працевлаштування, участь у громадських проектах), обмеження каральних заходів.

Література

1. Recommendation CM/Rec(2008)11 on the European Rules for juvenile offenders subject to sanctions or measures: by the Committee of Ministers on 5 November 2008. URL: <https://rm.coe.int/09000016805d2716> (дата звернення: 18.12.2025).

2. Sentences and non-punitive orders. Penalties for juvenile offenders by Government of the Netherlands. URL: <https://www.government.nl/topics/sentences-and-non-punitive-orders/penalties-juvenile-offenders> (дата звернення: 18.12.2025).

3. Strafprozeßordnung 1975. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002326> (дата звернення: 18.12.2025).

4. Jugendgerichtsgesetz 1988. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10002825> (дата звернення: 18.12.2025).

normen&Gesetzesnummer=10002825 (дата звернення: 18.12.2025).

5. Хмелевська Н.В. Досвід побудови ювенальної юстиції Англії та Уельсу і його роль для України. *Галицькі студії: Юридичні науки*. 2023. № 4. https://doi.org/10.32782/galician_studies/law-2023-4-16 (дата звернення: 18.12.2025).

6. Jugendgerichtsgesetz of the Federal Republic of Germany. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/englisch_jgg/ (дата звернення: 18.12.2025).

7. Code pénal de la République française. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070719 (дата звернення: 18.12.2025).

8. Penal Code of Estonia (consolidated text of 10 January 2017). URL: <https://www.wipo.int/wipolex/en/legislation/details/16677>. (дата звернення: 18.12.2025).

Дата першого надходження рукопису до видання: 18.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

УДК 343.6

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.16>**Я. Р. Поліщук**

аспірантка кафедри кримінального права

Національного університету «Одеська юридична академія»

orcid.org/0009-0008-1221-2090

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПОНЯТТЯ «НАСИЛЬСТВО» В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз положень національного законодавства та наукових підходів до визначення поняття «наси́льство» у кримінальному праві України з урахуванням сучасних тенденцій та новітніх форм його прояву. Встановлено, що насильство за своєю сутністю є соціокультурною категорією, яка посягає на основоположні права та свободи людини. Це має важливе значення, оскільки розуміння природи цього явища, механізмів діяльності людської психіки, що спонукають до вчинення протиправних дій, а також способів міжособистісної взаємодії у суспільстві, формує основу для розроблення ефективних методів запобігання, протидії та боротьби з насильством.

Досліджено, що в теорії кримінального права відсутнє уніфіковане розуміння поняття «наси́льство». Незважаючи на поступове вдосконалення кримінального законодавства та усунення окремих термінологічних неузгодженостей, чинний Кримінальний кодекс України й надалі містить положення, що потребують доктринального уточнення. У наукових колах обґрунтовується позиція, згідно з якою нормативне закріплення поняття насильства є ускладненим через його оціночний характер і різноманітність форм прояву. При цьому законодавець застосовує низку термінів для опису насильства без надання їм чітких законодавчих дефініцій, наприклад, «наси́льство», «фізичне насильство», «сексуальне насильство», «протизаконне насильство», «наси́льницькі дії», «застосування насильства», «здійснення насильницьких дій», «психічне насильство», «погроза застосування насильства».

Крім того, з'ясовано, що наукові підходи до визначення поняття «наси́льство» різняться. Частина дослідників отожднює його виключно з фізичним впливом однієї особи на іншу. Інша група вчених розглядає насильство більш комплексно – як явище, що охоплює не лише фізичний, а й психічний вплив. Крім того, у сучасній юридичній науці висловлюються думки про необхідність розширення класифікації видів насильства, включаючи до неї майнове, психологічне, сексуальне та навіть екологічне насильство.

На основі аналізу наукових позицій зроблено висновок, що насильство не можна обмежувати лише фізичним впливом. Воно охоплює також психічні, сексуальні та економічні форми впливу на особу, які посягають на її права, свободи та фізичну чи психічну цілісність.

Наголошено на необхідності вдосконалення кримінального законодавства України шляхом законодавчого закріплення дефініцій поняття «наси́льство», зокрема через внесення відповідних доповнень до статей Кримінального кодексу України, задля усунення труднощів у забезпеченні єдності правозастосовної практики.

Ключові слова: насильство, домашнє насильство, кримінальне право України, доктрина кримінального права України, Кримінальний кодекс України.

Polishchuk Ya. R. THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF "VIOLENCE" IN THE LEGISLATION AND DOCTRINE OF THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE

The article analyzes the provisions of national legislation and scientific approaches to the definition of the concept of "violence" in the criminal law of Ukraine, taking into account modern trends and the latest forms of its manifestation. It is established that violence is, by its nature, a socio-cultural category that encroaches on fundamental human rights and freedoms. This is of great importance, since understanding the nature of this phenomenon, the mechanisms of the human psyche that encourage the commission of illegal actions, as well as the methods of interpersonal interaction in society, forms the basis for developing effective methods of preventing, counteracting and combating violence.

It is studied that there is no unified understanding of the concept of "violence" in the theory of criminal law. Despite the gradual improvement of criminal legislation and the elimination of certain terminological inconsistencies, the current Criminal Code of Ukraine still contains provisions that require doctrinal clarification. In scientific circles, the position is substantiated, according to which the normative consolidation of the concept of violence is complicated due to its evaluative nature and the variety of forms of manifestation. At the same time, the legislator uses a number of terms to describe violent acts without providing them with clear legislative definitions, for example, "violence", "physical violence", "sexual violence", "unlawful violence", "violent acts", "use of violence", "commitment of violent acts", "mental violence", "threat of violence".

In addition, it was found that scientific approaches to the definition of the concept of "violence" differ. Some researchers identify it exclusively with the physical impact of one person on another. Another group of scientists considers violence more comprehensively - as a phenomenon that encompasses not only physical, but also mental impact. In addition, modern legal science expresses opinions about the need to expand the classification of types of violence, including property, psychological, sexual and even environmental violence.

Based on the analysis of scientific positions, it is concluded that violence cannot be limited only to physical impact. It also encompasses mental, sexual and economic forms of impact on a person that encroach on his rights, freedoms and physical or mental integrity.

The need to improve the criminal legislation of Ukraine by legislatively enshrining the definitions of the concept of "violence", in particular by making relevant amendments to the articles of the Criminal Code of Ukraine, in order to eliminate difficulties in ensuring the unity of law enforcement practice.

Key words: violence, domestic violence, criminal law of Ukraine, doctrine of criminal law of Ukraine, Criminal Code of Ukraine.

Постановка проблеми. Насильство – це проблема, яка не втрачає своєї актуальності у будь-які часи та може проявлятися у найрізноманітніших сферах суспільного життя. Не зважаючи на те, що людство постійно запроваджує заходи на викорінювання його проявів, навіть сьогодні, враховуючи всі сучасні технології, методи впливу та протидії насильству, воно проникло у кожную сферу людського життя. Звісно, не можна сказати, що рівень насильства в усіх країнах та в усі часи був та залишається однаковим, адже це залежить від багатьох показників, таких як, наприклад, ступінь політичної стабільності суспільства, його соціально-економічний стан тощо. Проте той факт, що насильство притаманне будь-якому суспільству на різних етапах його розвитку, залишається беззаперечним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, проблема насильства та різноманітних форм його проявів досліджувалася у працях багатьох українських науковців, зокрема: В. В. Аніщук, Г. М. Андрусак, П. П. Андрушко, О. Л. Гуртовенко, О. О. Гриньків, І. Є. Жданова, А. П. Закалюка, О. І. Зінсу, І. Я. Козаченка, П. П. Михайленка, К. С. Музичук, В. О. Навроцького, О. В. Проценко, О. І. Саско, О. Л. Старко, В. В. Сташиса, О. В. Степаненко, М. І. Хавронюка, С. С. Яценко та інших. Водночас наразі відсутня єдність думок щодо розгляду дефініції «насильство», що спонукає до ґрунтовного аналізу вказаної проблематики.

Метою нашої роботи є дослідження стану наукової розробленості поняття «насильство» в законодавстві та доктрині кримінального права України.

Виклад основного матеріалу. Як зазначає О. І. Саско, насильство за своїм сутнісним змістом є соціокультурною категорією, саме тому воно вивчається представниками не лише правових наук, але і філософії, психології, медицини, соціології тощо [9, с. 342]. Це важливий аспект, так як розуміння сутності самого поняття, процесів діяльності мозку, що спонукають до вчинення того чи іншого діяння, а також способів взаємодії осіб у суспільстві є підґрунтям для формування та розробки способів та методів запобігання, боротьби та протидії насильству.

Відомо, що насильство посягає на основоположні права та свободи людини. Це, перш за все, право на життя, свободу, безпеку, фізичне та психічне здоров'я, гідність та інші права, що є фундаментальними для людини. О. В. Поштаренко пише, що «метою насильства є обмеження природних чи людських прав та свобод особистості, примушення її до певної поведінки, завдання або загрози завдання фізичної, моральної або матеріальної шкоди людині всупереч її волі або з використанням її безпорадного стану» [8, с. 518].

Не зважаючи на те, що поняття «насильство» є широковживаним і не новим, на сьогодні не існує єдиного загальноприйнятого визначення.

У чинному законодавстві одночасно використовується значна кількість термінів-синонімів і близьких за змістом понять, що нерідко ускладнює точне тлумачення норм права та створює інші суттєві проблеми у правозастосуванні [10]. Зокрема, ухвалений Кримінальний кодекс України 2001 року також не містить визначення поняття «насильство», хоча даний термін часто використовується як в Загальній, так і Особливій частинах у таких формулюваннях: «насильство», «фізичне насильство» «сексуальне насильство», «протизаконне насильство», «насильницькі дії», «застосування насильства», «здійснення насильницьких дій», «психічне насильство», «погроза застосування насильства».

Спочатку хотіли б зупинитися на використанні поняття «насильство» та його похідних в Загальній частині Кримінального кодексу України. Наприклад, ст. 43, яка визначає одну із обставин, яка виключає кримінальну протиправність діяння, а саме виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття кримінально протиправної діяльності організованої групи чи злочинної організації. Згідка про насильство міститься у ч.2, де зазначено винятки, у яких особа все ж буде притягнена до кримінальної відповідальності, тобто «за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно і поєднаного з насильством над потерпілим» [4]. Також у ч. 1 ст. 81-1 щодо умовно-дострокового звільнення від відбування покарання для проходження військової служби, законодавець використовує насильство, як одну із обставин, при яких до особи не може бути застосоване таке звільнення, а саме у разі, якщо особа засуджена «за вчинення умисного вбивства двох або більше осіб, або вчиненого з особливою жорстокістю, або поєднаного із зґвалтуванням або сексуальним насильством» [4]. Крім цього, дане поняття використовується і в ст. 91-1, яка визначає систему обмежувальних заходів, що застосовуються до осіб, які вчинили домашнє насильство. Ці заходи спрямовані на забезпечення захисту прав і законних інтересів осіб, які зазнали фізичного, психологічного або економічного насильства. Такі зміни до Кримінального кодексу України були внесені на виконання положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству щодо жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими проявами [3].

Що стосується Особливої частини, то тут поняття «насильство» використовується значно частіше, ніж в Загальній, проте знову ж єдиного трактування немає. В даному випадку воно

розкривається в контексті різних кримінальних правопорушень, що передбачають відповідальність за ті чи інші прояви насильства. Наприклад, ст. 126-1, яка передбачає покарання за домашнє насильство, містить таке визначення як «умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, втрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи» [4]. Також ч. 1 ст. 153 Кримінального кодексу України має ще одне визначення насильства в іншому його прояві, а саме «сексуальне насильство – це вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи» [4].

Крім цього, вважаємо, що в розрізі нашого дослідження необхідно також згадати ст. 187 Кримінального кодексу України, яка встановлює відповідальність за розбій, адже тут ми зустрічаємо насильство у двох його проявах. Об'єктивна сторона розбою насамперед характеризується застосуванням насильства як ключового способу вчинення цього злочину. Верховний Суд у своїх правових позиціях неодноразово зазначав, що таке насильство охоплює як фактичне заподіяння тілесних ушкоджень будь-якого ступеня тяжкості, так і дії, які створювали реальну загрозу для життя чи здоров'я, навіть за відсутності фактичної шкоди. Насильство при розбої виконує функцію подолання або попередження можливого опору потерпілого та створення стану примусу. Альтернативною формою прояву насильства є погроза його застосування, яка за своєю юридичною природою визнається психічним насильством. Верховний Суд підкреслює, що така погроза повинна бути реальною, конкретною та сприйматися потерпілим як негайна загроза застосування саме небезпечного для життя чи здоров'я насильства. При цьому для кваліфікації дій за ст. 187 Кримінального кодексу України не має значення, чи мав винний реальний намір реалізувати цю погрозу. Отже, насильство або погроза його застосування є обов'язковими елементами об'єктивної сторони розбою, без яких склад цього злочину відсутній [7, с. 38].

Також в Особливій частині Кримінального кодексу України часто вживаються інші близькі за значенням терміни та словосполучення, які охоплюються насильством та виражають примус та вплив. Наприклад, в ст. 299, яка визначає покарання за жорстоке поводження з тваринами, однією з кваліфікуючих ознак, що тягне за собою суворішу кримінальну відповідальність, вказа-

но «насильницькі дії щодо тварин, спрямовані на задоволення статевої пристрасті» [4]. Тобто в даному випадку замість насильства вживається словосполучення «насильницькі дії».

Отже, єдиного підходу до визначення сутності поняття «насильство» у межах цих термінів не простежується. Слід наголосити, що в останні роки було проведено значну роботу з усунення таких термінологічних неузгодженостей, які існували у попередніх редакціях законодавства. Водночас навіть у чинній редакції кримінального закону залишаються окремі формулювання, що потребують подальшого уточнення та вдосконалення.

Деякі науковці зазначають, що поняття «насильство» не може бути визначеним у Кримінальному кодексі України, оскільки має оціночний характер і вибірково охоплює низку найбільш агресивних форм фізичного примусу, через які, власне, і слід її розкривати.

Як свідчить наведене вище, законодавець для позначення насильства використовує різноманітні поняття, дефініції, які у чинному Кримінальному кодексі України не закріплені. Проте, це можна розглядати з позитивної точки зору, адже з огляду на те, що кримінальне законодавство не містить чіткого визначення поняття «насильство» та похідних категорій, пов'язаних із його розумінням, науковцям відкривається досить широке поле для теоретичних досліджень і дискусій.

При наданні визначення поняттю «насильство», науковці найчастіше поділяються на дві групи. Перша група надає визначення насильству виключно як фізичний вплив однієї особи на іншу. Друга ж група не обмежується лише фізичним впливом, а розглядає насильство як і психічний вплив, та надає йому більш широкого значення.

Більше того, останнім часом у юридичній науці висловлюються думки про те, що поняття насильства в кримінально-правовому сенсі не слід обмежувати лише двома його традиційними формами – фізичною та психічною. Деякі дослідники пропонують розширити класифікацію, відносячи до видів насильства також майнове, психологічне, сексуальне та навіть екологічне насильство.

Отже, якщо ми говоримо про першу групу, то до неї слід віднести В. О. Навроцького, який дотримується позиції, що насильство слід розуміти виключно як фізичний вплив на організм потерпілого [5, с. 10].

Цікавою є позиція Л. А. Наконечної, яка вважає недоцільним розмежовувати насильство на фізичне та психічне. На її думку, психіка є важливою функцією людського організму, проте не належить до фізіологічних структур, а отже, не може бути безпосереднім об'єктом фізичного насильства. Отже, під насильством авторка пропонує розуміти протиправний умисний фізичний

вплив на тілесну цілісність та (або) особисту свободу іншої живої істоти, який здійснюється шляхом активної дії, незалежно від того, усвідомлює це адресат чи ні, і який спричиняє або може спричинити фізичну (щодо людини чи хребетних тварин) та (або) психічну шкоду (щодо людини) [6, с. 11–12].

Що стосується іншої групи, то її представники надають більш ширше визначення поняттю «наси́льство», не обмежуючись виключно фізичним впливом.

О. П. Дзьобань та В. Г. Пилипчук визначають насильство як «дію, зокрема силового характеру, спрямовану на особу чи групу осіб, що суперечить природному перебігу подій, а також фізичним, біологічним, юридичним і моральним законам» [2, с. 49].

О. М. Гумін визначає насильство як умисне вчинення суспільно небезпечних і протиправних дій однією особою щодо іншої всупереч або без її волі та згоди, а також із використанням стану безпорадності потерпілого. Такі дії порушують конституційні права й свободи людини та пов'язані з фізичним, психічним або сексуальним впливом на неї. На думку автора, зміст поняття «наси́льство» може варіюватися залежно від мети його застосування, адже це явище має досить широкий характер. Насильство виступає соціально-правовим феноменом, який не обмежується лише рамками кримінального законодавства [1, с. 261].

А. Я. Шугало, аналізуючи кримінально-правову регламентацію домашнього насильства, зазначає, що сучасне розуміння насильства повинно виходити за межі виключно фізичного примусу і включати різноманітні форми суспільно небезпечного впливу на потерпілу особу. У своїй дисертаційній праці з питань кримінальної відповідальності за домашнє насильство він підкреслює, що поняття «наси́льство» має бути розглянуте як широке кримінально-правове явище, що охоплює не тільки фізичні дії, але й психологічні та економічні форми примусу, які завдають шкоди психічному стану, свободі волевиявлення чи матеріальному становищу особи. За таким підходом насильство включає навмисне залякування, приниження, контроль над життям жертви, а також економічні обмеження, які призводять до погіршення якості життя постраждалого. А. Я. Шугало зауважує, що кримінальне законодавство відображає ці розширені форми впливу, проте законодавчі формулювання часто залишаються неконкретними та потребують подальшого уточнення. Такий ширший підхід, на його думку, дозволяє краще відобразити реальні суспільно-небезпечні наслідки насильства, посилити захист

прав і свобод особи, а також сприяти ефективнішому правозастосуванню і профілактиці злочинних проявів [11].

Висновки. Дослідивши різні підходи до визначення поняття «наси́льство», ми підтримуємо думку тих науковців, які не обмежуються лише фізичним впливом, а тому визначаємо насильство як умисну дію або бездіяльність, що здійснюється всупереч волі іншої особи з метою підкорення, примушення чи заподіяння шкоди, пов'язана з фізичним, психічним, сексуальним або економічним впливом, яка порушує її права, свободи, фізичну чи психічну цілісність.

Застосування особою насильства призводить до порушення основоположних прав іншої людини, що, своєю чергою, є порушенням норм чинного законодавства. У Кримінальному кодексі України передбачено низку суспільно небезпечних діянь, які за своєю суттю мають насильницький характер, проте під час формулювання їх складу законодавець не завжди використовує термін «наси́льство».

У сучасній кримінально-правовій доктрині відсутній єдиний підхід до визначення поняття «наси́льство». Попри суттєву роботу законодавця щодо усунення термінологічних неузгодженостей у попередніх редакціях кримінального законодавства, окремі положення чинного Кримінального кодексу України й надалі потребують уточнення та вдосконалення. У науковій літературі висловлюється позиція, відповідно до якої поняття насильства не може бути нормативно закріплене з огляду на його оціночний характер та різноманітність форм прояву. Водночас законодавець використовує низку термінів для позначення насильницьких дій, не надаючи їм законодавчих дефініцій.

На нашу думку, вирішення зазначеної проблеми, можливе лише шляхом законодавчого закріплення поняття «наси́льство», зокрема через внесення відповідних доповнень до статей Кримінального кодексу України.

Ми вважаємо недоцільним обмежувати розуміння насильства лише фізичним впливом, оскільки воно може здійснюватися й без прямого фізичного контакту, наприклад, шляхом впливу на психіку людини. Водночас чинне українське законодавство, зокрема Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству», виокремлює й інші його форми – психологічне, економічне та сексуальне насильство.

Маємо підстави сподіватися, що в оновленому Кримінальному кодексі України буде усунуто наявну прогалину та надано законодавче визначення ключових понять, зокрема «наси́льства».

Література

1. Гумін О. М. Поняття насильства в сім'ї щодо неповнолітніх її членів та їх види. *Київський часопис права*. 2023. № 1. С. 261–265.
2. Інформаційне насильство та безпека: світоглядно-правові аспекти: монографія / за заг. ред. проф. В. Г. Пилипчука. Харків: Май дан, 2011. 244 с.
3. Конвенція Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу із цими явищами від 11 травня 2011 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_001-11#Text.
4. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05.04.2001 № 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>.
5. Навроцький В. О. Поняття насильства та його врахування при кримінально-правовій кваліфікації. *Роль органів внутрішніх справ у сфері запобігання та протидії насильству в суспільстві*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., м. Львів, 17–18 квітня 2000 р. Львів, 2000. С. 10–11.
6. Наконечна Л. А. Насильство як наскрізне кримінально-правове поняття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2016. 21 с.
7. Огляд судової практики Касаційного кримінального суду у складі Верховного Суду у провадженнях про злочини проти власності. Рішення, внесені до ЄДРСР за період з 01.01.2018 по 01.08.2019. Київ, 2019. 50 с.
8. Поштаренко О. В. Насильство. *Енциклопедія сучасної України* / редкол: І.М. Дзюба, А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін. Київ: Інст. енцикл. дослід. НАН України, 2020. Т. 22. С. 518–519. URL: <https://esu.com.ua/article-70523>.
9. Саско О. І. Насильство як кримінально-правова категорія. *Насильство: проблеми запобігання та протидії*: монографія / Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2023. С. 342–380.
10. Судово-практичний коментар до Кримінального кодексу України / упоряд. М. І. Хавронюк. Київ: Юрисконсульт, 2006. 550 с.
11. Шугало А. Я. Кримінальна відповідальність за домашнє насильство в Україні : дис. ... д-ра філософії : 081 / Львівський державний університет внутрішніх справ. Львів, 2025. 229 с. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/nauka/dorobok_zdobuvachiv/shugalo_d.pdf

Дата першого надходження рукопису до видання: 20.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

УДК 341.231:341.24:343.2

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.17>**О. Т. Волощук**

кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри загальнотеоретичної юриспруденції та прав людини
Чернівецького навчально-наукового юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»
orcid.org/0000-0003-0991-5605

**КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ АГРЕСІЇ ЯК МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ:
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНА МОДЕЛЬ**

Стаття присвячена аналізу концептуальних засад агресії як міжнародного злочину, її теоретико-правовому осмисленню та визначенню кваліфікаційної моделі. Висвітлено актуальність проблеми з урахуванням сучасних збройних конфліктів, що супроводжуються системним порушенням прав людини та використанням новітніх технологій ведення бойових дій. Автор окреслює трансформацію понять війни у сучасному світі та впровадження методик гібридної агресії, зокрема через економічні, інформаційні та кібернетичні складові, що створює нові виклики для міжнародного права. Проаналізовано нормативні визначення агресії, визнані класичними, зокрема Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН 3314 (1974) та Статтю 8bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду. Проведено порівняння цих визначень із сучасними доктринальними підходами, що дозволяє виділити ключові елементи кваліфікаційної моделі злочину агресії. Особлива увага приділена інтеграції державної та індивідуальної відповідальності, визначенню об'єктивних та суб'єктивних елементів агресії, а також механізмів юридичного реагування. Зроблено висновок, що кваліфікаційна модель злочину агресії дозволяє комплексно оцінювати міжнародну відповідальність держав та індивідів, формувати превентивні заходи та ефективні механізми протидії агресії. Такий підхід є ключовим для зміцнення міжнародної безпеки та запобігання подальшим збройним конфліктам.

Ключові слова: агресія, злочин агресії, відповідальність в міжнародному праві за агресію, гібридна війна, новітні форми війни, кваліфікаційна модель злочину агресії, міжнародне гуманітарне право, міжнародне кримінальне право, національні та міжнародні органи кримінальної юстиції, розслідування злочину агресії, правоохоронні органи.

**Voloshchuk O. T. CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF AGGRESSION AS AN INTERNATIONAL CRIME:
THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS AND A QUALIFICATION MODEL**

The article is devoted to the analysis of the conceptual foundations of aggression as an international crime, its theoretical and legal understanding, and the definition of the qualification model of the crime of aggression. The relevance of the issue is highlighted in the context of modern armed conflicts, which are accompanied by systematic human rights violations and the use of advanced combat technologies. The author outlines the transformation of the concept of war in the contemporary world and the introduction of hybrid aggression methodologies, including economic, informational, and cyber components, which pose new challenges for international law. Normative definitions of aggression, recognized as classical, are analyzed, including UN General Assembly Resolution 3314 (1974) and Article 8bis of the Rome Statute of the International Criminal Court. A comparison of these definitions with contemporary doctrinal approaches is conducted, which allows the identification of key elements of the qualification model of the crime of aggression. Particular attention is paid to the integration of state and individual responsibility, the definition of objective and subjective elements of aggression, as well as mechanisms of legal response. It is concluded that the qualification model of the crime of aggression enables a comprehensive assessment of international responsibility of states and individuals, the formation of preventive measures, and effective mechanisms for countering aggression. Such an approach is essential for strengthening international security and preventing further armed conflicts.

Key words: aggression, crime of aggression, responsibility in international law for aggression, hybrid warfare, modern forms of warfare, qualification model of the crime of aggression, international humanitarian law, international criminal law, national and international criminal justice bodies, investigation of the crime of aggression, law enforcement agencies.

Актуальність теми дослідження. Агресія як міжнародний злочин належить до одвічних проблем людства, що не втрачає своєї гостроти, попри високий рівень цивілізаційного, культурного та науково-технічного розвитку сучасного світу. На жаль, ми не можемо розглядати цю категорію лише у теоретико-філософській площині,

адже, як і впродовж усієї історії людства, агресія має реальне, трагічне практичне вимірювання. Український народ сьогодні є безпосереднім свідком і жертвою збройної агресії, унаслідок якої відбувається масове знищення цивільних об'єктів, загибель мирного населення та системне порушення основоположних прав людини.

Події сучасності переконливо свідчать, що загрози глобального масштабу не обмежуються межами окремої держави. Риторика про можливе застосування ядерної зброї, яка використовується з метою політичного шантажу, засвідчує: будь-який воєнний конфлікт – це справа не лише окремої держави-жертви чи її союзників, а проблема всього людства. Саме тому запобігання та правова протидія агресії мають стати пріоритетом усієї міжнародної спільноти, усіх націй і народів, які поділяють фундаментальні принципи міжнародного миру та безпеки.

Водночас у сучасних умовах відбувається глибинна трансформація поняття війни. Якщо проаналізувати природу нинішніх воєнних конфліктів, можна дійти висновку, що концепція «гібридної війни», інформаційно-психологічні та кібератаки, дистанційні технології ураження, використання асиметричних стратегій докорінно відходять від класичних форм ведення війни. Ця нова парадигма збройних протистоянь зумовлює появу нових юридичних проблем: кваліфікацію дій, визначення суб'єктів відповідальності, засобів доказування та юрисдикційних механізмів реагування.

Сучасна геополітична динаміка останніх десятиліть підтверджує, що збройні конфлікти, хоч і змінюють свої форми, залишаються постійною загрозою людству. Вони набувають або активної, або латентної («тліючої») форми, переходячи з гострої фази у довготривалу. Це ускладнює міжнародно-правове реагування і створює потребу у пошуку нових підходів до правової кваліфікації актів агресії та їх превенції. Таким чином, нагальною залишається необхідність удосконалення міжнародно-правових механізмів із метою поступового викорінення цього явища з сучасної дійсності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика агресії та застосування сили в міжнародних відносинах є об'єктом постійного наукового інтересу як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Серед зарубіжних учених ґрунтовно аналізували сутність агресії, правомірність застосування сили, участь сторін у збройних конфліктах, питання відновлення після війни та юридичні наслідки воєнних дій такі дослідники, як Р. Аго, Д. Анцилотті, Е. Аречага, М. Бассіуні, А. Кассезе, Л. Опенгейм, В. Шабас та інші. Їхні праці становлять вагомий теоретичний фундамент у сфері міжнародного кримінального права та міжнародного гуманітарного права. Не відстає у цьому напрямі й українська наукова школа. Фундаментальні дослідження І. Лукашуком, В. Василенком, О. Задорожним, О. Мережком, В. Буткевичем, Н. Зелінською, В. Репецьким, В. Гутником, В. Лисиком створюють цілісну доктрину осмислення природи агресії, її юридичної

кваліфікації, наслідків порушення норм міжнародного гуманітарного права, а також проблеми невідворотності відповідальності агресора. Ці вчені не лише аналізують теоретичні основи агресії як злочину, а й активно розробляють ініціативи щодо створення спеціального міжнародного трибуналу для притягнення керівництва РФ до відповідальності за збройну агресію проти України.

Попри посилений інтерес науковців і значну кількість опублікованих праць, особливо після початку повномасштабного вторгнення в Україну 2022 року, наразі відсутнє єдине комплексне бачення ефективних правових механізмів протидії агресії. Залишається невирішеною низка практичних питань: як притягнути до відповідальності осіб, держава яких не визнає юрисдикцію міжнародних судів; як забезпечити розгляд справ за відсутності обвинувачених; як реалізувати рішення майбутнього спеціального трибуналу; як відшкодувати збитки, завдані агресією. Ці проблеми потребують глибоких міждисциплінарних досліджень і нових концептуальних рішень.

Метою статті є з'ясування концептуальних засад агресії як міжнародного злочину, аналіз теоретико-правових джерел, визначення структури та специфіки кваліфікаційної моделі злочину агресії, а також розроблення практичних рекомендацій щодо підвищення ефективності міжнародно-правових механізмів протидії та запобігання агресії.

Виклад основного матеріалу. Норми міжнародного кримінального та міжнародного гуманітарного права, сформульовані у другій половині ХХ століття, закладали фундаментальні засади кваліфікації злочину агресії та визначення відповідальності за його вчинення. Водночас вони відображають історичні реалії періоду «класичних» воєн, коли акт агресії мав переважно відкритий, збройний, територіально окреслений характер. У сучасних умовах цей нормативний каркас дедалі частіше демонструє свою обмеженість, оскільки не враховує специфіку новітніх форм воєнних дій, у яких поєднуються політичні, інформаційні, економічні, технологічні та психологічні інструменти впливу.

Наукова доктрина та міжнародно-правові документи, зокрема Резолюція Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (1974 р.) [4] і стаття 8 bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду (2010 р.) [2], заклали базові підвалини розуміння збройної агресії як дії держави, що порушує суверенітет та політичну незалежність іншої держави. Водночас сучасні дослідники – зокрема Ф. Гоффман, В. Мюррей, П. Мансур, М. Шмітт і В. Шабас – звертають увагу на те, що традиційна модель «акту агресії» не враховує нових форм гібридних конфліктів. Їх спільна позиція полягає в тому, що сучасна агресія дедалі часті-

ше реалізується через комбінацію військових, інформаційних, кібернетичних, економічних і психологічних засобів впливу, які не завжди мають ознаки відкритого збройного нападу.

Ф. Гоффман розглядає гібридну війну як змішану форму протистояння, у якій класичні бойові дії поєднуються з асиметричними методами, операціями нерегулярних формувань і використанням неконвенційних інструментів – від дезінформації до кібератак [6]. В. Мюррей та П. Мансур доповнюють цю характеристику, акцентуючи, що такі конфлікти зумовлюють розмиття меж між станом війни й миру та ускладнюють ідентифікацію суб'єкта агресії [9].

З позицій міжнародного права, В. Шабас [12] і М. Шмітт [13] наголошують на обмеженості чинних дефініцій у кваліфікації гібридної агресії. Вони звертають увагу, що існуючі норми Римського статуту та резолюцій ООН були розроблені з урахуванням міждержавних воєн ХХ століття і не передбачають таких явищ, як кібероперації, дезінформаційні кампанії, використання приватних військових компаній чи «приховані» форми втручання, які здатні досягати стратегічних результатів, аналогічних збройному нападу.

Отже, у працях зазначених науковців простежується спільна ідея: гібридна агресія є поліструктурним феноменом, що поєднує матеріальні (збройні, економічні, кібернетичні) та нематеріальні (інформаційні, психологічні) засоби впливу, і тому вимагає переосмислення традиційних міжнародно-правових підходів до визначення та кваліфікації акту й злочину агресії.

Відповідно, враховуючи наведене, можна констатувати, що базовими ознаками гібридної агресії є:

(1) комплексність, тобто використання у взаємодії військових і невійськових засобів впливу з метою підриву суверенітету та політичної незалежності держави-жертви;

(2) асиметричність, що полягає у використанні агресором непрямих, невійськових або нетрадиційних засобів впливу (зокрема інформаційних, економічних, енергетичних, кібернетичних), які дозволяють досягати стратегічних військово-політичних цілей без відкритого збройного зіткнення, а відтак – уникати прямої кваліфікації таких дій як акт агресії;

(3) латентність, тобто прихованість або опосередкованість агресора через використання проксі-сил, приватних військових компаній чи локальних акторів;

(4) багаторівневність, тобто одночасне ведення операцій у військовій, інформаційній, економічній, політичній і правовій сферах (правовому полі), що створює ефект синергетичного тиску на державу-жертву;

(5) системність і тривалість, що виражаються у цілеспрямованому впливі, спрямованому

на зміну політичного курсу, соціальної структури або правового статусу держави-жертви.

На підставі цього можна сформулювати таке визначення: гібридна агресія – це комплексна форма міждержавного протистояння, що здійснюється шляхом поєднання військових, політичних, економічних, інформаційних і кібернетичних засобів впливу, спрямованих на підрив суверенітету, політичної незалежності чи територіальної цілісності іншої держави без відкритого застосування збройної сили, але з досягненням наслідків, еквівалентних збройному нападу.

Гібридна агресія, на відміну від класичної, не обмежується військовими операціями. І оскільки її ознаками є комплексність, багаторівневність і тривалість впливу, що охоплює інформаційний простір, економіку, культуру, суспільну свідомість і навіть юридичну сферу, традиційні міжнародно-правові засоби реагування – такі як санкції, акти засудження, дипломатичні демарші чи навіть кримінальна відповідальність за агресію – виявляються недостатніми або надто повільними. Тому особливої актуальності набуває завдання переосмислення структури злочину агресії у контексті гібридних викликів. Необхідно з'ясувати, якою мірою сучасна доктрина міжнародного кримінального права спроможна адаптуватися до нових форм агресивних дій і забезпечити їх ефективну кваліфікацію та притягнення винних до відповідальності.

Загалом у сучасній доктрині міжнародного права питання кваліфікації злочину агресії набуває особливого значення, оскільки воно є не лише категорією юридичною, а й концептуальною, що відображає глибину трансформацій у самому розумінні війни, сили, відповідальності та справедливості. Традиційні юридичні конструкції, які формувалися в епоху Вестфальської системи, вже не відповідають повною мірою сучасним реаліям гібридних конфліктів, кібероперацій і непрямих форм агресії. Саме тому виникає потреба у виробленні кваліфікаційної моделі агресії, здатної забезпечити цілісне бачення цього злочину – не лише як акту протиправного застосування сили, але як багатовимірного явища, що охоплює політичний, правовий, технологічний і моральний виміри.

Під кваліфікаційною моделлю агресії слід розуміти системно-структуровану концепцію, що поєднує нормативні, доктринальні та процесуальні елементи, необхідні для юридично вивіреного визначення, ідентифікації та доказування акту агресії в умовах сучасного міжнародного правопорядку. Іншими словами, це не лише технічний інструмент юридичної кваліфікації, а аналітична рамка, яка дозволяє збалансувати складну взаємодію між відповідальністю держави та індивідуальною кримінальною відповідальністю політичного та військового керівництва. Як слушно

зауважує Антоніо Кассезе, історично два правові режими – відповідальність держави за акт агресії та кримінальна відповідальність індивідів – були взаємопов’язані, що ускладнювало чітке визначення злочину агресії; лише розмежування цих двох площин дозволяє зрозуміти його подвійний характер як акту міжнародного порушення та як діяння конкретних осіб [3, с. 841]. Саме у цій точці перетину – між інституційною (державною) і персональною (індивідуальною) відповідальністю – зосереджується основна складність побудови ефективної кваліфікаційної моделі злочину агресії. Тому завдання сучасної науки полягає у тому, щоб сформулювати такий підхід, який дозволяє гармонізувати дві площини: з одного боку, відповідальність держави як суб’єкта міжнародного права за акт агресії, а з іншого – індивідуальну кримінальну відповідальність осіб, що ухвалюють, планують або реалізують рішення про застосування сили.

У межах кваліфікаційної моделі можна виокремити кілька взаємопов’язаних елементів, які утворюють її логічну структуру.

Першим є нормативний компонент, що спирається на Статут ООН [1], Резолюцію Генеральної Асамблеї ООН № 3314 (1974 р.) «Визначення агресії» [4] та статтю 8-bis Римського статуту Міжнародного кримінального суду [2]. Ці документи визначають базові критерії акту агресії, зокрема застосування збройної сили однією державою проти суверенітету, територіальної недоторканості чи політичної незалежності іншої держави.

Другий компонент – фактичний, або об’єктивний, – охоплює ті дії, які формують об’єктивну сторону злочину. У контексті сучасних гібридних війн цей елемент набуває якісно нового змісту. Сучасна практика міжнародних відносин засвідчує, що агресія може проявлятися не лише у формі відкритого збройного вторгнення, а й через застосування проксі-структур, масштабних кібератак, дезінформаційних кампаній, економічного тиску чи політичного маніпулювання. Як влучно підмітив Я. Дінштейн, сучасні воєнні конфлікти демонструють, що межа між станом війни і миру дедалі розмивається, ускладнюючи розмежування традиційних актів збройної агресії та нетрадиційних форм ворожого впливу [5, с. 12], що, у свою чергу, зумовлює необхідність формування більш гнучких доктринальних і правозастосовних підходів до ідентифікації та атрибуції дій агресора в умовах гібридних конфліктів.

Третім елементом є суб’єктний компонент, який охоплює два взаємопов’язаних рівні відповідальності – державну та індивідуальну. У межах державної відповідальності йдеться про визнання держави як суб’єкта, що порушує основоположну норму міжнародного права, зафіксовану в статті 2(4) Статуту ООН [1]. Вод-

ночас індивідуальна кримінальна відповідальність персоніфікує політичне рішення про агресію, переводячи його у площину кримінального права. Власне, у цьому й полягає методологічна новизна кваліфікаційної моделі – у комплексному охопленні обох рівнів правопорушення, що забезпечує не лише юридичну повноту, але й морально-правову цілісність механізму відповідальності.

У цьому контексті особливо актуальною постає проблема атрибуції в умовах гібридної агресії, яка залишається одним із найбільш дискусійних питань сучасного міжнародного права. Визначення, чи дії певного збройного угруповання, кіберструктури або інформаційного ресурсу можуть бути ототожнені з державою, потребує ретельного застосування критеріїв «effective control» (вимагає прямого і детального контролю держави над конкретними діями угруповання) і «overall control» (передбачає ширший «загальний контроль» над діяльністю групи, коли держава координує або спрямовує її дії, навіть без безпосереднього командування кожною операцією) [7] [10]. Перший із них був сформульований у практиці Міжнародного суду ООН, зокрема у справі *Nicaragua v. United States* [8], тоді як другий – у рішенні Апеляційної палати ІСТУ у справі *Prosecutor v. Duško Tadić* (1999), де було встановлено, що для атрибуції дій збройних або парамілітарних груп державі доцільніше застосовувати тест «overall control», який більш точно відображає ступінь управління та координації з боку держави [11]. Саме ці критерії повинні лягти в основу майбутньої уніфікованої процедури доказування державного контролю в межах кваліфікаційної моделі агресії.

Важливим аспектом є також суб’єктивний елемент (*mens rea*), що вимагає встановлення умислу на застосування сили з метою підризу суверенітету або незалежності іншої держави. Тут правова доктрина дедалі більше тяжіє до інтерпретації політичної волі як юридичного критерію. Тобто не кожна військова дія становить агресію, а лише та, що має намір підпорядкувати або змінити політичну волю іншої держави.

Отже, кваліфікаційна модель агресії – це не лише технічна правова конструкція, а концептуальний міст між нормативним і фактичним, між державним і особистим рівнем відповідальності. Її значення полягає у створенні передумов для формування єдиного, внутрішньо узгодженого підходу до ідентифікації, кваліфікації й покарання за злочин агресії у всіх його формах – від класичних до гібридних.

Побудова такої моделі також безпосередньо пов’язана з пошуком ефективних шляхів протидії і превенції агресії. Адже без чіткої системи наслідків будь-яка норма залишається декла-

ративною. В умовах глобалізації та зростання кіберзалежності одним із ключових механізмів стримування агресії має стати жорсткий і невідворотний санкційний режим, який діятиме як юридичний інструмент і як превентивний засіб. Йдеться не лише про економічні та фінансові санкції, а й про комплексне відключення держави-агресора від міжнародних систем торгівлі, комунікацій, науки, культури, що матиме подвійний ефект: по-перше, створюватиме примус до припинення агресії; по-друге, виконуватиме стримувальну функцію, запобігаючи повторенню подібних актів у майбутньому.

Більш того, важливим є і компонент відновлення справедливості, тобто створення правових механізмів реквізиції активів держави-агресора та їх спрямування на відшкодування завданих збитків постраждалій державі та її громадянам. Така модель, що поєднує елементи кримінальної, міжнародно-правової та матеріальної відповідальності, здатна перетворити кваліфікаційний процес з формальної процедури на реальний інструмент міжнародного правопорядку.

У рамках кваліфікаційної моделі злочину агресії критичною стає не лише ідентифікація акта, але й система наслідків застосування агресії, що має включати чіткі, ефективні й невідворотні інструменти відповідальності. Без такого механізму будь-яка дефініція агресії ризикує залишитися декларативною – «паперовою». Саме тому одним із стратегічних елементів протидії агресії має стати жорсткий санкційний режим, який буде реалізовуватися як частина кваліфікаційної моделі та одночасно як фактор превенції.

Запропонований алгоритм дій включає: (1) негайне політичне засудження держави-агресора міжнародною спільнотою, публічна консолідація позиції держав-членів, міжнародних організацій; (2) автоматизація санкцій: після визнання акта агресії має бути застосований комплекс санкцій – замороження державних і приватних активів, повна торгово-економічна ізоляція, відключення від міжнародних фінансових і технологічних систем, припинення енергетичних поставок; (3) реквізиція активів: активи держави-агресора і її громадян за кордоном мають переходити у фонди реконструкції постраждалих держав, з метою забезпечення відновлення, відшкодування збитків (reparations) і справедливості; (4) юридична ізоляція: припинення всіх договірних відносин (торгових, культурних, освітніх) з державою-агресором, виключення її з міжнародних організацій або обмеження її участі у них; (5) притягнення до відповідальності: створення або використання міжнародного/спеціального трибуналу для притягнення керівництва агресора до кримінальної

відповідальності; застосування індивідуальної кримінальної відповідальності як важливого елементу кваліфікаційної моделі (паралельно з відповідальністю держави). Паралельно з санкціями слід впроваджувати превентивні заходи: підвищення стійкості критичної інфраструктури, забезпечення кібербезпеки, інформаційна стійкість суспільства (media literacy), ранні дипломатичні сигнали та механізми деескалації. Без цього санкційний режим ризикує бути реактивним, а не превентивним.

Таким чином, кваліфікаційна модель агресії має поєднувати класичні юридичні елементи з механізмом необхідного й невідворотного реагування. Такий підхід не тільки підсилює правову ефективність (legal effectiveness), а й створює стримувальний ефект (deterrence): держава чи суб'єкт, який розглядає можливість агресивних дій, буде змушений оцінити реальність наслідків – не лише політичних або моральних, а конкретно економічних, правових, кримінальних.

Висновки. Кваліфікаційна модель агресії в сучасних міжнародно-правових умовах повинна бути концептом, що об'єднує нормативну основу, фактичні прояви, відповідальність держави й індивіда, а також механізм санкцій і превенції. Без такої моделі з ризиком лишається права безпорадність перед новими формами агресії. Впровадження жорсткого санкційного режиму як частини цієї моделі створює необхідне поєднання «ідентифікація → кваліфікація → відповідальність → відшкодування» і стає дієвим засобом стримування і попередження агресії.

Література

1. Статут Організації Об'єднаних Націй (з поправками). Статут Міжнародного Суду Організації Об'єднаних Націй від 26.06.1945 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_010#Text
2. Amendments to the Rome Statute of the International Criminal Court on the Crime of Aggression (Kampala Amendments) : Resolution RC/Res.6 (2010). URL: <https://surl.li/hvtopu>
3. Cassese A. On Some Problematic Aspects of the Crime of Aggression. *Leiden Journal of International Law*. Vol. 20, No. 4. Dec. 2007. P. 841–849. URL: <https://surl.li/mrukve>
4. Definition of Aggression : General Assembly Resolution 3314 (XXIX) : adopted on 14 Dec. 1974 / United Nations. URL: <https://surl.li/xiuayb>
5. Dinstein Y. War, Aggression and Self-Defence. Cambridge: Cambridge University Press, 2005. 376 p. URL: <https://surl.li/qptps>
6. Hoffman, F. G. Conflict in the 21st Century: The Rise of Hybrid Wars. *Potomac Institute for Policy Studies*, 2007. URL: <https://surl.li/jzmyej>
7. Marchuk O. The 'overall control' test as defined in Tadić. URL: <https://surl.li/ilvuuz>
8. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America), Merits, ICJ Reports 1986. *International Court of Justice*. URL: <https://www.icj-cij.org/en/case/70>

9. Murray, W., Mansoor, P. (eds.) *Hybrid Warfare: Fighting Complex Opponents from the Ancient World to the Present*. Cambridge Univ. Press, 2012. URL: <https://surl.li/mvrsdd>

10. Nicaragua and Tadić Tests Revisited in Light of the ICJ Judgment on Genocide in Bosnia. *European Journal of International Law*. Vol. 18. No. 4. Sept. 2007. P. 649-668. URL: <https://surl.li/ndfoxi>

11. Prosecutor v. Dusko Tadic (Appeal Judgement). International Tribunal for the former Yugoslavia.

International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia. 15 July 1999. URL: <https://surl.li/ctywem>

12. Schabas W. A. *The Crime of Aggression: A Commentary* / ed. by D. Ambos, D. Robinson, L. Carter. Cambridge : Cambridge University Press, 2016. 163 p. URL: <https://surl.li/ilxvey>

13. Schmitt M. N. *The Law of Cyber Warfare and the Crime of Aggression*. Council of Advisers Report on the Application of the Rome Statute to Cyber Warfare. The Hague, 2019. URL: <https://surl.li/klbwlt>

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 130.2:159.9

DOI <https://doi.org/10.32782/chern.v6.2025.18>**Н. Г. Манойло***доктор філософських наук,**доцент кафедри права соціально-гуманітарного факультету**Українського державного університету імені Михайла Драгоманова,**приватний нотаріус**Київського міського нотаріального округу**orcid.org/0000-0002-6369-7437***СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНЕ» І «ШТУЧНЕ»**

Стаття присвячується розгляду світоглядно-мотиваційного та методологічно-дослідницького статусу понять «природне» і «штучне» в їх діалектичному взаємозв'язку. Її актуальність зумовлена насамперед тим, що в ледь не щоденну практику суспільного життя розвинених цивілізованих країн входять технологічні й соціокультурні новачки, спричинені пристроями штучного інтелекту, наслідки чого потребують свого прогностичного вивчення.

У статті досліджується філософське осмислення понять «природне» та «штучне» в контексті пізнавальної та практичної діяльності людини. Показано, що філософський рівень мислення ґрунтується на поняттях як основі логіки, здатної відображати єдність протилежностей, що визначає реальність та сутність об'єктів, зокрема людини. Розглянуто взаємозв'язок природного й штучного як діалектичних категорій: природне проявляє себе в безпосередній природній діяльності, тоді як штучне виникає як результат свідомої, перетворювальної діяльності людини, використання об'єктивних законів Буття у виробничо-творчому процесі. Аналізуються погляди класиків філософії, зокрема Г. Гегеля, Ф. Бекона, А. Шопенгауера, К. Лоренца та Е. Морена, які підкреслюють важливість абстрактного мислення, самопізнання й усвідомленого ставлення до світу як передумови формування свідомої особистості. Показано роль мови та мислення як засобів трансформації природного в штучне та формування культурно-соціального досвіду. Акцент зроблено на тому, що розвиток людства характеризується суперечливістю, обумовленою співіснуванням природного та штучного, об'єктивного й суб'єктивного. Висвітлено значення освіти, науково-технічного прогресу та розвитку суспільної думки для підвищення ефективності людської діяльності та гармонізації відносин між природним і штучним. Робота підкреслює необхідність усвідомлення людиною своєї здатності до саморозвитку, що формує фундамент для відповідального ставлення до природи, соціуму та самопізнання, забезпечуючи органічну єдність природного й штучного в життєдіяльності людини та суспільства.

Ключові слова: природне, штучне, поняття, світогляд, метод, суспільство, людина.

Manoilo N. H. WORLDVIEW-METHODOLOGICAL POTENTIAL OF THE CONCEPTS OF “NATURAL” AND “ARTIFICIAL”

The article is devoted to the consideration of the worldview-motivational and methodological-research status of the concepts of “natural” and “artificial” in their dialectical relationship. Its relevance is due primarily to the fact that technological and socio-cultural innovations caused by artificial intelligence devices enter the almost daily practice of social life of developed civilized countries, the consequences of which require their own prognostic study.

The article examines the philosophical understanding of the concepts of “natural” and “artificial” in the context of human cognitive and practical activity. It is shown that the philosophical level of thinking is based on concepts as the foundation of logic, capable of reflecting the unity of opposites, which determines the reality and essence of objects, including humans. The relationship between the natural and the artificial as dialectical categories is considered: the natural manifests itself in immediate natural activity, while the artificial arises as a result of conscious, transformative human activity, using the objective laws of Being in the productive-creative process. The views of classical philosophers, including G. W. F. Hegel, F. Bacon, A. Schopenhauer, K. Lorenz, and E. Morin, are analyzed, emphasizing the importance of abstract thinking, self-knowledge, and conscious attitude toward the world as a prerequisite for the formation of a conscious personality. The role of language and thought as means of transforming the natural into the artificial and forming cultural and social experience is demonstrated. Emphasis is placed on the fact that human development is characterized by contradictions arising from the coexistence of the natural and the artificial, the objective and the subjective. The importance of education, scientific and technological progress, and the development of public opinion for enhancing human activity efficiency and harmonizing relations between the natural and the artificial is highlighted. The work underscores the necessity for humans to realize their capacity for self-development, which forms the basis for responsible attitudes toward nature, society, and self-knowledge, ensuring the organic unity of the natural and the artificial in human life and society.

Key words: natural, artificial, concept, worldview, method, society, human.

Постановка проблеми. Останнє десятиліття в житті людства, принаймні в середовищі інформаційно й технологічно розвинених країнах, характеризується впровадженням пристроїв, заснованих на дослідженнях так званого штучного інтелекту. Для філософських міркувань завжди важливо оперувати чіткими визначеннями вихідних понять, що, як відзначив класик діалектичної методології пізнання Г. Гегель, являють собою «душу методу». Як і методології загалом. Людина, володіючи визначеннями понять, разом із цим формується й утверджується в якості суб'єкта не лише пізнавальної, але й, що головне, безпосередньої практичної діяльності. Її душевним і духовним простором заволодіває ідея як світотворча сутність Буття. Так досягається вихідна єдність людини як мікрокосму з макрокосмом, покладена в основу зародження й розвитку філософії. З іншого боку, широке застосування пристроїв штучного інтелекту не підкріплюється якісним підсиленням знань з боку користувачів щодо сутності понять інтелект, штучне, природне. Адже не секрет, що на рівні буденної масової свідомості домінує думка, згідно якої суто чуттєве розуміння їх змісту як самоочевидного. Причому, масовою свідомістю в наш час слід вважати й думку людей з вищою освітою, яка стала фактично доступною без того, щоб для її отримання підготувати свою свідомість до рівня субстанціональних глибинних визначень основних підвалин як Буття загалом, так і буття Людини в статусі носія відповідального суб'єкта перетворення природного довкілля. Між тим логіка науково-філософського дослідження вимагає виконання вимоги закону тотожності. А саме: визначення вихідних понять в такому їх значенні, яке могло б претендувати на загальний об'єктивно необхідний статус і тим самим виконати методологічну функцію. Інакше проблема не може знайти прийнятне вирішення для всього людського загалу й не стати для нього спільною й об'єднавчою проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи відповідну словниково-понятійну філософську літературу, ми прийшли до висновку, що визначення понять природне й штучне не знаходить в ній свого належного висвітлення. Можемо відмітити статтю проф. В.А. Жадька [4, с. 456–457], але в цьому ж енциклопедичному навчальному виданні відсутнє визначення поняття природного як діалектично взаємопов'язаного з ним.

Мета статті полягає в намаганні розкрити світоглядний та методологічний аспекти понять природне і штучне в їх діалектичній взаємодії не лише в суто теоретичному, але й, що більш важливо, соціокультурному суспільно-практичному вимірі.

Виклад основного матеріалу. Філософський рівень пізнавального мислення ґрунтується на поняттях, оскільки саме вони, як стверджував класик філософської діалектики в якості науки логіки Г. Гегель, являють собою «душу методу». «Метод виник як поняття, що знає себе самого, що має своїм предметом себе самого як настільки ж суб'єктивне, наскільки й об'єктивне абсолютне, і, отже, як повна відповідність між поняттям і його реальністю, як існування, яке і є саме поняття. ... У дослідницько-пошуковому пізнанні метод є також знаряддя, засіб, що перебуває на суб'єктивній стороні, за допомогою якого воно співвідноситься з об'єктом» [3, с. 290, 291]. Людина, володіючи визначеннями понять, разом із цим формується й утверджується в якості суб'єкта не лише пізнавальної, але й, що головне, безпосередньої практичної діяльності. Її душевним і духовним простором заволодіває ідея як світотворча сутність Буття. Так досягається вихідна єдність людини як мікрокосму з макрокосмом, покладена в основу зародження й розвитку філософії.

Головна складність на шляху визначення понять полягає в тому, що їх слід визначати в єдності зі своїми діалектичними протилежностями. Справа в тому, що об'єктивно діалектика є вченням про єдність протилежностей всього зі всім в універсальному Бутті, в якому все зі всім поєднане і все на все впливає хоча б і мінімальною мірою. Ось чому потрібно давати їх визначення у властивій їм об'єктивній єдності протилежностей. В іншому разі теоретичні міркування не дають очікуваного результату, що й супроводжує історію людства, для якого характерний розрив між словами і справами, в тому числі й через однобічні визначення понять, які не єднають протилежності. Для прикладу. Поняття людина, на відміну від неї як емпірично достовірної в її сприйнятті іншими людьми, – це єдність протилежностей статей, як і водночас єдність різноманітних їх суспільних структур, в межах яких формується її соціокультурна загальна сутність. Між тим звично, навіть від освічених людей, чути про перших людей, якими нібито були Адам і Єва. Звичним є також проголошення індивідуальною людиною себе в якості людини, хоча далеко не завжди вона за своїм способом життя відповідає понятійному визначенню. Так, Гегель стверджував, що правильне об'єктивне відображення людини, яка чинить асоціально, не є істинним проявом людської сутності. Адже «перших» просто не буває, оскільки індивіди суть продукти родо-видової універсальності природних об'єктів.

Людина як вищий продукт еволюційного розвитку Буття набуває в ньому статусу, який не властивий всьому попередньому матеріальному

наповненню в усій його універсальній різноманітності. Йдеться про те, що вона, врешті-решт, не може вижити без того, щоб не перейти від турботи про неї Матінки-Природи на основі простого користування її багатствами, властивого збиральницькому способу існування, до виробничо-перетворюючої життєдіяльності. Остання неможлива без того, щоб не була започаткована пізнавальна діяльність, оскільки звичне використання природних предметів в якості знарядь праці не сприяє підняттю її продуктивності. Остання є об'єктивною необхідністю не лише для людини, але й для інших представників тваринного світу, надто ж наділених центральною нервовою системою. В цьому можна вбачати, з одного боку, певну допомогу Природи своїм дітищам; з іншого, прояв «усвідомленої» діяльності, оскільки однаманітність для вищих живих істот не сприяє необхідності їх виживання в постійній конкурентній взаємодії зі спорідненими істотами. Так зароджуються не тільки безумовні, але й умовні інстинкти й рефлекси як передумови для пізнавально-інтелектуального способу життя. Маючи їх, вищі живі істоти здатні не просто пристосовуватись до умов свого об'єктивного даного буття, але й орієнтуватись в децю інших умовах засобом не простого переміщення за межі біогеоценозу, що завжди небезпечно, але й змінювати дане від природи.

Ми думаємо, що таким чином засновується видозмінене природне середовище, яке цілком можливо назвати штучним по відношенню до того, яке в своєму еволюційному становленні існувало раніше. Причому, це «раніше» та «пізніше» вимірюється тривалими часовими вимірами, які далеко не су-мірні з часом життя окремих представників різних видів.

Відносно людини ситуація децю, а то й принципово, інша. Її еволюційний пізнавальний і творчо-виробничий поступ здійснюється набагато швидше. На цьому наголошував Г. Гегель, припускаючи, що природа ніби поклала на людину місію свого власного пізнання. Для самої людини воно виявляється тотожним її самопізнанню. Оскільки йдеться про припущення, то його також можна тлумачити в якості чогось штучного як певною мірою, а іноді й значною, протиприродного. На користь такого висновку той факт, що активною пізнавальною діяльністю займається досить незначна кількість людей. Це попри те, що допитливість властива не тільки представникам тваринного світу, але й фактично кожній людині. Однак ставати на шлях власної дослідницько-пошукової діяльності здатні справді одиниці, якщо порівнювати їх кількість із загальною чисельністю людства в усі періоди його існування. Те, що в останні десятиліття кількість людей, які отримують освіту, в тому числі вищу, суттєво зростає, не означає, що вони обрали для себе розумно-вольовий спосіб життя.

Загалом штучне визначається як «протилежне природному, створеному об'єктивним ходом еволюції. Розуміння її слід пов'язувати з практично-перетворюючою діяльністю людини, яка особливо інтенсивно почала впливати на природу з початком матеріально-виробничих процесів, жорстко підпорядкованих економічним законам розвитку суспільства» [4, с. 456]. Таким чином, йдучи від протилежного, але постійно поєднаного з трудовою діяльністю, в яку безпосередньо й органічно «вписана», «втілена» також і пізнавальна діяльність, хоча не завжди одночасно з нею усвідомлювана, але неодмінно через певний час проявлювана, можна прийти до необхідності формування поняття природне.

Ми наголошуємо на тому, що єдність понять штучне і природне слід виводити зі способу життєдіяльності людей на тій підставі, що вони у своєму не просто біологічному існуванні, а в своєму соціокультурному розвитку неодмінно підходять до усвідомлення себе самих як потенційно здатних до саморозвитку. Останній неможливий без свідомо обраного життєвого шляху на основі використання мислення як основи світо- та самопізнання. Здатність говорити є проявом природного, оскільки промовлене слово в першу чергу своїм безпосереднім адресатом має предметно-речову кореляцію. Натомість здатність до мислення супроводжується тим, що слово отримує інший статус. А саме: статус поняття, зміст якого вимагає абстрагування, тобто відчуження, відведення погляду людини від окремих об'єктів, які самі собою даються людині, її органам сприйняття та які водночас і суть аналізатори, й переведення уваги на щось, що виявляється поза їх зовнішнім виглядом. А це вже не безпосереднє їх сприйняття, а опосередковане всіма ними цілісне, єдине, спільне, загальне не просто світобачення, але також і світорозуміння. Воно стає можливим в тому разі, якщо мислення розглядати в якості уміння трансформувати здатність до словесного мовлення в процес мовомислення, змістом якого є світовий розум, втілений в писемні тексти.

Як певний висновок із цих міркувань. Ніщо суттєвим чином не заважає вважати, що природне в якості звукових промовлених повідомлень, звукової комунікації й соціалізації проявляє себе у своїй же протилежності як щось, з одного боку, також природне; з іншого, штучне в якості повідомлення про ті значення, які іманентно, внутрішньо містяться в мові як процеси мовомислення. Але це таке штучне, яке є моду-сом і атрибутом, вірніше – атрибутивним моду-сом природного, постільки для його відкриття людиною вона зобов'язана докласти необхідних для цього вольових зусиль. В іншому випадку мислення в його світо- й людинотворчій якості не проявиться. І, на жаль, не проявляється,

не лише попри відомі біблійні застереження. Сумно й печально, але людство швидше схильне покійно чекати кінця світу, аніж стати на шлях розумно-вольових дій. Для нього природне – це віра в неіснуючого Бога-Творця, а не віра у власну природність, вагітну штучністю, основою якої є народження власної волі до мислення. Воно є актом самодіяльності, тому також є проявом штучного, яке можна порохувати. Наприклад, за кількістю мислителів. Воно ж започатковує й саму філософію як, згідно Арістотеля, процес «мислення про мислення», але не тільки й не стільки як любов до мудрості, скільки як любов до себе не суто природного, а само-створеного, до себе як мислячої істоти.

Отже, зміст понять штучне і природне в їх органічній діалектичній єдності слід розглядати як штучність природного й природність штучного. Підставою для цього є моністична єдність матеріального Буття, в якому свідомість, духовне, соціокультурне є його внутрішнім станом. Для людини, яка не стає на шлях самопізнання внутрішнього як об'єктивного, загального, сутнісного й необхідного, постійно повторюваного у своїй незмінній єдності, а не зовнішнього, суб'єктивно сприйнятого окремого й випадкового, об'єктного в суто предметно-речовому тимчасовому проявленні, не існує закон як поняття, що містить в собі наведені перші ознаки. Вона здебільшого орієнтується на другі, тому більшою мірою схильна діяти свавільно, стихійно, афективно, а не ефективно, не прогнозовано. Врешті, штучно, вважаючи це проявом власної природності.

Для більш поглибленого розуміння змісту даних понять, слід розглянути властивий їм як словам семантично-синонімічний смисл. Це потрібно з тих міркувань, що, сприймаючи за звучанням тотожні слова, кожна людина може вкладати в них дещо відмінне інше значення. Це заважає досягненню так бажаного всім співбесідникам і читачам дійти порозуміння, без чого, як правило, з'являються певні підстави для зародження невдоволення, несправедливі звинувачення, конфлікти й навіть міжіндивідуальні та групові бійки, врешті – війни між різними народами. Отже, є сенс розкрити синонімічний ряд, властивий цим словам, які набули статусу понять в різних галузях наукового пізнання. Включно, звичайно, й галузі філософських знань. Їх істинності, як відзначав Ф. Бекон, чи не найбільшою мірою заважають ідоли площі, «які походять немовби в силу взаємної пов'язаності й людського співтовариства. ..Люди об'єднані мовленням. Слова ж встановлюються відповідно розуміння натовпу. Ось чому погане й недоладне встановлення слів дивним чином огортає розум. Визначення й роз'яснення, якими звикли озброюватись й охороняти себе вчені люди, жодним чином не допо-

магають справі. Слова прямо гвалтують розум, все змішують та ведуть людей до пустих і численних суперечок і тлумачень» [2, с. 19–20].

Отже, згідно «Словника синонімів української мови»: «ПРИРОДА (органічний і неорганічний світ у всій сукупності й зв'язках), МАТЕРІЯ, НАТУРА» [79, с. 428]. «ПРИРОДЖЕНИЙ (властивий від народження), УРОДЖЕНИЙ, [ВРОДЖЕНИЙ], ПРИРОДНИЙ, УСПАДКОВАНИЙ, ПРИРОЖДЕННИЙ» [79, с. 429]. «ПРИРОДНИЙ (про поведінку, риси, характер людини), НАТУРАЛЬНИЙ, ПРОСТИЙ; НЕВДАВАНИЙ, НЕПІДРОБНИЙ, НЕШТУЧНИЙ... ПРИРОДНИЙ (створений природою, а не людиною, здійснюваний за законами природи), НАТУРАЛЬНИЙ, ОРГАНІЧНИЙ, ДАРОВИЙ» [9, с. 429].

Синонімічний лексичний ряд для слова штучний наступний. «НЕНАТУРАЛЬНИЙ, НЕПРИРОДНИЙ; СУРОГАТНИЙ, ФАЛЬШИВИЙ, НЕСПРАВЖНИЙ (зроблений, виготовлений на зразок природного, справжнього); СИНТЕТИЧНИЙ (одержаний в результаті хімічного синтезу). ...ШТУЧНИЙ (про поведінку, почуття, висловлювання тощо – позбавлений природності, щирості), НЕНАТУРАЛЬНИЙ, НЕПРИРОДНИЙ, ТЕАТРАЛЬНИЙ, ТЕАТРАЛІЗОВАНИЙ, ДРАМАТИЧНИЙ, АФЕКТОВАНИЙ, НАДУМАНИЙ, ФАЛЬШИВИЙ; АКТОРСЬКИЙ, ПОЗЕРСЬКИЙ (про вчинки, поведінку)» [9, с. 921]. Загалом у тексті нами використано декілька синонімів кожного з основних понять.

Можливо, що висловлені судження (йдеться про ті, після яких ми вимушені були навести їх синоніми) можуть показатись не об'єктивними, а суб'єктивними й песимістичними. Насправді ж людству, вченим в першу чергу, вже пора перестати бути популістами, тими, що люблять народ в його безпосередності. Тут якраз варто послатись на чільних представників сучасної філософської антропології. В даному разі на авторитетні думки К. Лоренца, згідно яких в ідеалістичній філософії не зовсім об'єктивним є «розподіл світу на дві частини: світ речей, які ідеалістичне мислення вважає в принципі індиферентним по відношенню до цінностей, і світ людського внутрішнього закону, який один лише заслуговує визнання цінності. Такий поділ чудово виправдовує егоцентризм людини» [5, с. 9]. І його умовивід: «Людство протиставляється самооцінці всіма засобами, тому воістину доречно призвати його до смиренності – і всерйоз спробувати зруйнувати ці завали чванства на шляху до самопізнання». Для цього потрібно усвідомити, що «дерево життя росте не зверху вниз, а знизу вверх, – це, до Дарвіна, вислизало з уваги людей» [5, с. 10]. Відзначимо, що, як не прикро, його еволюційна теорія далеко не завжди об'єктивно викладається й у закладах медичної освіти, з чим автор

постійно стикався впродовж своєї праці у відповідному вищому закладі освіти. Причому, з боку професорів, чиї досягнення незрівнянні з внеском Ч. Дарвіна. Долучені до цього й священники сумнівної церкви, яким довіряють викладати певні наукові дисципліни...

Для підтвердження власних суджень, що можуть бути не зовсім приємними для популістів-народолюбців, особливо з числа політичних діячів, варто послатись також і на визначення сутності людини іншим представником цього ж напрямку. Маємо на увазі позицію Е. Морена, який стверджує: «Йдеться про істоту, наділену інтенсивністю і нестабільною афективністю – істоту, яка усміхається, плаче, непокоїться і тривожиться; істоту, яка насолоджується, є схильною до сп'яніння, екстазу, насилля, кохання й підвладною власним вигадкам; істоту, яка знає про смерть, але не може повірити в неї; істоту, яка породжує міфи і магію; істоту, одержиму духами і божествами; істоту, яка живиться ілюзіями і химерами; суб'єктивну істоту, чиї взаємовідносини з об'єктивним світом завжди позбавлені надійності; істоту, схильну до помилок і блукань; про істоту, яка під впливом своєї зарозумілості постійно породжує безладдя. Й оскільки поєднання ілюзій, непоміркованості, нестабільності, нечіткого розмежування реально-го й уявного, змішування суб'єктивного й об'єктивного, помилок, безладдя ми називаємо безумством, ми просто змушені визнати, *homosapiens est homo demens*» [5, с. 106–107].

Ось це змішування об'єктивного й суб'єктивного цілком можна взяти в якості пояснення того, чому людство у своєму існуванні здійснює досить суперечливий шлях розвитку, у зв'язку з чим його можна описати в категоріях штучного й природного. Причому, прояви штучного суть прояви суб'єктивного як нерозумного, хоча сама суб'єктивність об'єктивна, бо є особливим виявленням природності.

К. Лоренц пояснював помилки ідеалістично спрямованої філософії тим, що до висновків щодо розумності людини її представників спонукає той факт, що науково-теоретичне пізнання послугується методами абстрагування, ідеалізації та формалізації. Наслідком цього і є ігнорування природних домінант поведінки людини як первинних і визначальних. Штучне якраз і є прояв абстрактного, принаймні в тому, як це розуміє пересічна людина, для якої відчуження від знань, які даються безпосередньо від органів відчуття, видається чимось нерозумним (і не розумним), а довільним.

На користь цього свідчить вся історія людства, розвиток якого в різних політичних формах державності підпорядкований закону, згідно якого громадська, а не філософська в її вершинних

теоретичних досягненнях, думка править світом. Причина в тому, що первинною формою мислення є образно-асоціативне, суть якого в тому, що суб'єктивне сприйняття світу об'єктів в їх просторово-часовій визначеності фіксує окремі предмети чи явища, а не їх об'єктивну внутрішньо-необхідну усталену у своїй незмінності сутність. Тобто, не фіксує закони як основу їх буття та взаємодії між ними.

Вже античні філософи, в даному разі Протагор [8, с. 316–318], стверджували, що людське сприйняття є мірою речей. Мудрець Діоген заперечував Платону, вважаючи його вчення про світ об'єктивних ідей хибним. Адже він бачить стіл, а не стільність, людину, а не людяність і т. п. Суть відповіді Платона в тому, що те, чим сприймають об'єкти, в нього є, а те, чим розуміють стільність чи людяність, в нього відсутнє, цілком правильна з позицій теоретико-понятійного способу мислення як основи світопізнання в цілому, яке не дане безпосередньо органам відчуття, може сприйняти лише незначна кількість людей, для яких об'єктом пізнання є щось метафізичне, всезагальне, трансцендентне. Проте й вони поза професійною діяльністю суть носії громадської думки, інакше життя для них стає некомфортним і досить часто небезпечним.

Проф. А. Баумейстер відзначає, що ми «не є носіями абсолютної істини. Кожна людина потребує трьох базових навичок: читання, писання і промовляння. На жаль, сьогодні ми втрачаємо їх. Ідеться про вміння сприймати тексти високого рівня складності, а отже, про вміння концентруватися хоча б протягом 30–40 хвилин. Для сучасної людини це вже проблема. Читання тексту – це завжди зламування певного «коду». Коли ми читаємо, то вчимося декодувати символи в сенси» [1, с. 14]. Говорячи ми, йдеться фактично про кожну людину, включно й найвидатніших мислителів. Один із них, а саме А. Шопенгауер, тому й мав право заявляти, що «мотивація – це причинність, видима зсередини». Звідси його категоричний висновок: «Ти з себе повинен зрозуміти природу, а не себе з природи. Це мій революційний принцип» [10, с. 17]. Людина як мікрокосм, ясна річ, не може не включити у свій організм енергію природи, проявлявану як сила волі, як сила вродженого характеру, як світова воля. Її можна пізнати як розум закону, але постійно діяти згідно нього неможливо. Крім, звичайно, сфери виробничо-перетворюючої діяльності. Категорії часу, простору й причинності, на його переконання, з чим важко не погодитись, є визначальними для пізнання природи, а не людини. На користь цього й твердження сучасної психології про те, що майже 85% людей не здатні стати на шлях пояснення власного способу життя причинно-наслідковими категорія-

ми, оскільки вони руйнують світ власної вольової уяви. Тим паче, що вона, якщо брати той незаперечний факт, що первинною формою світоглядно-мотиваційної свідомості є міфологія, якраз і продукує образно-асоціативне мислення, в основі якого уява фантазії. Відносно кожної окремої людини вона є об'єктивною формою самосвідомості, своєї власної свідомості. Проти себе діяти складно й протиприродно.

Можемо стверджувати, що проблема співвідношення понять природне і штучне досить адекватно відображена у вченнях, які відносяться до сучасної філософської антропології. Що цілком об'єктивно, оскільки людина є природною біосоціальною істотою. З позицій формальної логіки поняття визначаються через рід і видові відмінності. Тому можна визначити поняття природне як дію об'єктивних законів Буття, які мають родовий/загальний характер в будь-яких матеріальних явищах, процесах і об'єктах, статус яких видовий. Поняття штучне – це використання об'єктивних законів Буття в їх загально-родовому статусі при створенні певних явищ, процесів і об'єктів, які визначають видову життєдіяльність людства в різних її сферах, сформовану як рівнодіюча індивідуально-видових відмінностей.

Із позицій діалектики як логіки науково-теоретичної пізнавальної діяльності дослідницька методологія має виходити з того, що ці поняття набувають статусу категорій мислення в їх взаємодії. Тобто, як вже зазначено, слід виходити з того, що взаємодіють між собою природне штучне й штучне природне. Діалектика як мистецтво оперування поняттями дозволяє використовувати певні відмінності в тому разі, коли йдеться про природність штучного та штучність природного. Особливо в тому випадку, коли об'єктом пізнання є суспільство, в якому від перестановки складових поняття не можна стверджувати, що результат не змінюється.

Як вже відзначено, природне суть таке об'єктивне, яке породжує й суб'єктивне як дієве, а не пасивне, що у своїх родо-видових та індивідуально-видових відмінностях призводить до певних відхилень від прямолінійності природних законів, до, якщо можна так виразитись, штучності й, отже, об'єктивної зумовленості суб'єктивності. Причому, це властиво вже рослинному і ще більшою мірою тваринному світу природних об'єктів. Що стосується людини, то тут об'єктивно панує суб'єктивність. Суспільство, насамперед демократичне, керується правовими законами, в основі яких принцип верховенства права перед законами. Саме право Вчителем визначено як «мірило справедливості», розуміння якої кожною людиною суто індивідуальне. Якщо говорити про правові конституційні закони, то вони також є результатом волі правлячої законодавчої парламентської

більшості, тому не мають статусу незмінних. Звідси їх природна/об'єктивна штучність як штучність природного/суб'єктивного. Тим паче, що ще більшою мірою таке розуміння й використання змісту категорій деформується представниками судової та виконавчої гілок влади.

Невирішеність багатьох проблем суспільного буття якраз і пояснюється тим, що вони можуть бути вирішені суто теоретично. В царині «чистого мислення» діалектика як вчення про всебічний підхід до аналізу об'єкта пізнання справді здатна дати ідеальний результат, адже дійові особи текстів – це поняття, а не самі об'єкти, не люди, а їх понятійні визначення. Що стосується практичного вирішення загальносуспільних проблем в їх ціннісно-гуманістичних вимірах, то це процес, ефективність якого в першу чергу залежить від зміни змісту громадської думки. Цьому може сприяти не просто прагнення держави до максимально можливого отримання громадянами вищої освіти та збільшення кількості вчених з високими науковими ступенями. Значно більшою мірою цьому сприятиме втілення науково-теоретичних досліджень в технологічні процеси, які дадуть можливість, з одного боку, інтелектуалізувати суто виконавчі функції людини в її професійній діяльності; з іншого, вивільнить вільний час для духовного, морального й фізичного самовдосконалення людей. Звичайно, що це вимагатиме від держави відповідних зусиль в напрямку організації індустрії дозвілля.

К. Маркс, попри те, що його вчення радянська партійна ідеологія політизувала й суттєво викривила, як видатний філософ-правник, економіст і соціолог, на наш погляд, вірно визначив той стан суспільства, в якому вільний час стане першою потребою для саморозвитку людини. Він пов'язував настання такого періоду в тому випадку, коли продуктивність праці дозволить скоротити робочий час до такого рівня, за якого вільний час стане найбільшою соціальною цінністю. «Царина свободи в дійсності починається там, де припиняється робота, продиктована нуждою й зовнішньою доцільністю, отже, за природою речей вона лежить по той бік сфери власне матеріального виробництва. ...Скорочення робочого часу – основна умова» [6, с.892-893].

Якщо природно-біологічні первинні життєві потреби людей будуть задоволені таким рівнем їх доступності для людей, то це суттєво вплине на егоцентричну мотивацію їх поведінки, що не може не спонукати їх до розвитку тих здібностей, які в них наявні, але для цього не вистачає часу. Зміниться також і функція держави, яка є об'єктивно природнонеобхідною в умовах економічного способу організації суспільного виробництва і, відповідно, суспільного життя, але водночас і чимось штучним суб'єктивним витвором. Що очевидно

як впродовж всієї історії людства, так і особливо в наш час. Вона не відіме, але стане, як можна передбачити, одним зі структурних складових громадянського типу суспільства. Разом із цим суттєво знизиться вплив політичних партій на суспільне життя, оскільки також цілком очевидний негативний вплив на нього партійних суперечок з їх претензією видавати власний суб'єктивний/штучний інтерес за нібито об'єктивно загальний як цілком органічний і природний.

Загалом, людське суспільство у своєму історичному існуванні розвивається досить суперечливо. Ми спробували показати це на аналізі понять штучне і природне, зміст яких зумовлений рівнем розвитку свідомості людини, в основі якої мова як засіб спілкування та передачі накопиченого досвіду як вищих живих істот, так і вже самого людства, в якому кожне наступне покоління, з одного боку, відчуває тиск сформованих традицій попередників; з іншого, завдячує їм переданим досвідом, але поступово вносить в нього певні зміни. Звідси драматизм людського буття, який може закінчитись трагічно його самознищенням, але може й привести людство до тям.

Висновки.

1. Людство в особі своїх харизматичних й водночас високоосвічених і тому, сподіваємось, відповідальних лідерів громадської думки, зіштовхнувшись у своєму прискореному індустріально-технологічному розвитку з негативними екологічними й моральними проявами, просто зобов'язане прийти до розуміння необхідності підпорядкування штучного як творчого, але водночас і багато в чому суб'єктивного, об'єктивному як безумовно первинного й вихідного природного.

2. Для того, аби таке розуміння набуло практичного значення, людство має усвідомлювати важливість наявності у всіх категорій людей, які належать до всіх основних гілок влади, найвищого інтелектуального статусу. Ним є той, який не проявляє звичний для його історії розрив між політичними деклараціями та їх виконанням. Це складно, але можливо.

Література

1. Баумейстер А. Чи може філософія бути доступною? *«День»*. 2017. № 115-116.
2. Bacon, Francis *Novum organum. Ediciones Folio*. 2002. 296 p.
3. Hegel, G. W. F. *Science of Logic*. Translated by George Di Giovanni. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 956 p.
4. Жадько В.А. Штучне. Філософія: терміни і поняття: навчальний енциклопедичний словник. Львів : «Новий Світ-2000», 2020. С. 456–457.
5. Лоренц К. Аспресія (так зване Зло). *Питання філософії*. № 3. 1992. С. 5–38.
6. Marx, Karl. *Das Kapital: Kritik der politischen Ökonomie. Band III: Der Gesamtprozess der kapitalistischen Produktion*. Hamburg : Verlag von Otto Meissner. 1904. URL: <https://oll.libertyfund.org/titles/das-kapital-kritik-der-politischen-okonomie-buch-iii-zweiter-theil-1894>
7. Морен Е. Втрачена парадигма: природа людини. *Філософська і соціологічна думка*. 1995. № 5-6. С. 90–109.
8. Plato. Πρωταγόρας (Protagoras). Ancient Greek dialogue by Plato. Original Greek text. Public domain. <https://www.gutenberg.org/files/1591/1591-h/1591-h.htm> <https://www.gutenberg.org/files/1591/1591-h/1591-h.htm>
9. Словник синонімів української мови: у 2-х т. К. : Наукова думка, 2001. Т. 1. 1040 с. Т. 2. 960 с.
10. Шопенгауер А. Під завісою істини : збірник творів. Сімферополь : Реноме, 1998. 496 с.

Дата першого надходження рукопису до видання: 19.11.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 15.12.2025

Дата публікації: 31.12.2025

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА;
ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

- О. І. Маложон, Н. О. Щербак*
ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА ВИДИ ЦИВІЛЬНОГО ПРОЦЕСУ В ДАВНЬОМУ РИМІ
ЯК ОСНОВА ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ПРАВОВОЇ ТРАДИЦІЇ 3
- О. Н. Ярмиш, В. А. Греченко*
ФІНАНСОВІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРИ УТРИМАННІ ФУТБОЛЬНИХ КОМАНД В УРСР
У СЕРЕДИНІ 1970-х РОКІВ 7

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ЦИВІЛЬНИЙ ПРОЦЕС;
СІМЕЙНЕ ПРАВО; МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

- А. Д. Кочіашвілі*
ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ТА ПРАКТИКИ ВИКОНАННЯ
ТА ЗМІНИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИХ ДОГОВОРІВ В УМОВАХ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ 13
- А. А. Цибань*
ЦИФРОВА РІЧ В УКРАЇНІ: ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ
ТА ВИКЛИКИ РЕКОДИФІКАЦІЇ 19

ТРУДОВЕ ПРАВО; ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

- О. С. Нестерович*
ОСОБЛИВОСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У СПОРТІ 25

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС;
ФІНАНСОВЕ ПРАВО; ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

- В. О. Дюкарев*
ПРИНЦИП ФІСКАЛЬНОЇ ПРОЗОРОСТІ: СУТНІСТЬ ТА ОСОБЛИВОСТІ
РЕАЛІЗАЦІЇ В БЮДЖЕТНІЙ СФЕРІ У ПЕРІОД ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ
ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ 30
- В. С. Куля*
БАГАТОАСПЕКТНІСТЬ ПРОЯВІВ ПРИНЦИПУ РІВНОСТІ
У АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРАВІ 36
- А. В. Пакін*
ПРАВА ОСОБИ, ЯКА ПРИТЯГУЄТЬСЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ:
ПРОБЛЕМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗА КОДЕКСОМ УКРАЇНИ
ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОВОРУШЕННЯ 42
- Ю. П. Пилипенко*
ПОНЯТТЯ ТА ОЗНАКИ АДМІНІСТРАТИВНОЇ ПРОЦЕДУРИ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ
ОБ'ЄКТІВ НЕРУХОМОГО МАЙНА 46

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ;
КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

- А. О. Бахмач*
РОЛЬ СОЦІАЛЬНОГО ОТОЧЕННЯ ТА ІНШИХ ЗОВНІШНІХ ФАКТОРІВ У ЗАПОБІГАННІ
КРИМІНАЛЬНИМ ПРАВОПОРУШЕННЯМ СЕРЕД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ,
ЯКІ БРАЛИ УЧАСТЬ У БОЙОВИХ ДІЯХ 51

О. В. Вересюк	
ПРОБЛЕМИ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ АДВОКАТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	58
І. О. Данилова	
ГЕНЕЗИС КАТЕГОРІЇ «ШКОДА» У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ ТА НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРАВОВІЙ ДОКТРИНІ (КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)	63
П. С. Єпринцев	
КРИМІНОЛОГІЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЖІНОЧОЇ ЗЛОЧИННОСТІ В СУЧАСНИХ УМОВАХ УКРАЇНИ.....	70
S. V. Ivashko	
CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS WHO HAVE COMMITTED CORRUPTION OFFENSES IN THE CRIMINAL-EXECUTIVE SPHERE.....	76
Д. О. Колодін, Ю. М. Таратінов	
ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ АЛЬТЕРНАТИВНИХ ЗАХОДІВ КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ	82
Я. Р. Поліщук	
СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБЛЕНOSTІ ПОНЯТТЯ «НАСИЛЬСТВО» В ЗАКОНОДАВСТВІ ТА ДОКТРИНІ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ.....	87

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

О. Т. Волощук	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ АГРЕСІЇ ЯК МІЖНАРОДНОГО ЗЛОЧИНУ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВЕ ОСМИСЛЕННЯ ТА КВАЛІФІКАЦІЙНА МОДЕЛЬ.....	92

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

Н. Г. Манойло	
СВІТОГЛЯДНО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ПОНЯТЬ «ПРИРОДНЕ» І «ШТУЧНЕ»	98

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW; HISTORY AND POLITICAL AND LEGAL DOCTRINES

<i>Malozhon O. I., Shcherbak N. O.</i> HISTORY OF THE FORMATION AND TYPES OF CIVIL PROCEDURE IN ANCIENT ROME AS THE BASIS OF THE ROMAN LEGAL TRADITION	3
<i>Yarmysh O. N., Grechenko V. A.</i> FINANCIAL VIOLATIONS IN THE MAINTENANCE OF FOOTBALL TEAMS IN THE UKRAINIAN SSR IN THE MID-1970S	7

CIVIL LAW AND CIVIL PROCEDURE; FAMILY LAW; INTERNATIONAL PRIVATE LAW

<i>Kochiashvili A. D.</i> HISTORICAL ASPECTS OF THE FORMATION OF LEGISLATION AND PRACTICE OF IMPLEMENTATION AND AMENDMENT OF CIVIL CONTRACTS IN CONDITIONS OF FORCE MAJEURE	13
<i>Tsyban A. A.</i> DIGITAL THINGS IN UKRAINE: SELECTED ASPECTS OF THEIR LEGAL NATURE AND THE CHALLENGES OF RECODIFICATION	19

EMPLOYMENT LAW; SOCIAL SECURITY LAW

<i>Nesterovych O. S.</i> FEATURES OF DISCIPLINARY RESPONSIBILITY IN SPORT	25
--	----

ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE; FINANCIAL LAW; INFORMATION LAW

<i>Diukariev V. O.</i> PRINCIPLE OF FISCAL TRANSPARENCY: ESSENCE AND FEATURES OF IMPLEMENTATION IN THE BUDGETARY SPHERE DURING THE PERIOD OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL STATE IN UKRAINE	30
<i>Kulia V. S.</i> MULTIASPECT OF MANIFESTATIONS OF THE PRINCIPLE OF EQUALITY IN ADMINISTRATIVE LAW	36
<i>Pakin A. V.</i> RIGHTS OF A PERSON BROUGHT TO ADMINISTRATIVE LIABILITY: PROBLEMS OF IMPLEMENTATION AND PROTECTION UNDER THE CODE OF UKRAINE ON ADMINISTRATIVE OFFENSES	42
<i>Pylypenko Yu. P.</i> THE CONCEPT AND FEATURES OF THE ADMINISTRATIVE PROCEDURE FOR STATE REGISTRATION OF REAL ESTATE OBJECTS	46

CRIMINAL LAW AND CRIMINOLOGY; CRIMINAL EXECUTIVE LAW

<i>Bakhmach A. O.</i> THE ROLE OF THE SOCIAL ENVIRONMENT AND OTHER EXTERNAL FACTORS IN PREVENTING CRIMINAL OFFENCES AMONG MILITARY PERSONNEL WHO PARTICIPATED IN COMBAT OPERATIONS	51
---	----

Veresiuk O. V.	
PROBLEMS OF INTERNATIONAL LEGAL PROTECTION OF ADVOCACY	58
Danylova I. O.	
THE GENESIS OF THE CATEGORY OF "DAMAGE" IN UKRAINIAN LEGISLATION AND NATIONAL LEGAL DOCTRINE (CRIMINAL LAW ASPECT)	63
Yepryntsev P. S.	
CRIMINOLOGY OF WOMEN'S CRIME IN THE MODERN CONDITIONS OF UKRAINE.....	70
Ivashko S. V.	
CRIMINOLOGICAL CHARACTERISTICS OF PERSONS. WHO HAVE COMMITTED CORRUPTION OFFENSES IN THE CRIMINAL-EXECUTIVE SPHERE.....	76
Kolodin D. O., Taratinov U. M.	
EUROPEAN EXPERIENCE IN THE APPLICATION OF ALTERNATIVE CRIMINAL LAW MEASURES TO JUVENILE	82
Polishchuk Ya. R.	
THE STATE OF SCIENTIFIC DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF "VIOLENCE" IN THE LEGISLATION AND DOCTRINE OF THE CRIMINAL LAW OF UKRAINE.....	87

INTERNATIONAL LAW

Voloshchuk O. T.	
CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF AGGRESSION AS AN INTERNATIONAL CRIME: THEORETICAL AND LEGAL ANALYSIS AND A QUALIFICATION MODEL.....	92

PHILOSOPHY OF LAW

Manoilo N. H.	
WORLDVIEW-METHODOLOGICAL POTENTIAL OF THE CONCEPTS OF "NATURAL" AND "ARTIFICIAL"	98

НОТАТКИ

JURIS EUROPENSIS SCIENTIA

науковий журнал

Випуск 6/2025

Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Коректор – Я. Вишнякова
Комп'ютерна верстка – С. Калабухова

Підписано до друку 31.12.2025 р. Формат 60x84/8. Обл.-вид. арк. 12,44. Ум. друк. арк. 12,78.
Папір офсетний. Цифровий друк. Наклад 100 примірників. Замовлення № 0226/108.

Надруковано: Видавничий дім «Гельветика»
(Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7623 від 22.06.2022 р.)
65101, Україна, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1.
Тел. +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua